

УДК: 836.479

Зебинисо АЛЛАЙРОВА,
Қариш давлат университетининг Педагогика институти
Хорижий тиллар кафедраси мудири, эркин тадқиқотчи
E-mail: zeboallayarova51@gmail.com

ЎЗМУ доценти, ф.ф.д. Н.А.Саъдуллаева тақризи асосида

AGRO TERMS IN UZBEK LANGUAGE IN THE MIRROR OF TERM LEARNING PRINCIPLES

Annotation

One of the sources of language enrichment is other languages. In today's globalization, this trend is intensifying. As a result of the accelerated use of the Internet, the simultaneous enrichment of languages is accompanied by the extinction of many languages. Therefore, maintaining the purity of languages has become an absurd phenomenon. We can see a clear proof of this, especially in the languages of the former Soviet republics, where the "walls of protection" were removed. It is no secret that as long as the language is not used in the field of information communications, the Internet, the lexicon of such languages is impoverished and they become dead languages.

Key words: mastery of words, principle of differentiation, principle of filling, principle of convenience, principle of accuracy, principle of certainty, principle of modernity, vegetation,

АГРОТЕРМИНЫ НА УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ В ЗЕРКАЛЕ ТЕРМИНА ПРИНЦИПЫ ОБУЧЕНИЯ

Аннотация

Одним из источников языкового обогащения являются другие языки. В условиях современной глобализации эта тенденция усиливается. В результате ускоренного использования Интернета одновременное обогащение языков сопровождается исчезновением многих языков. Поэтому поддержание чистоты языков рассматривалось как абсурдное явление. Одним из источников языкового обогащения являются другие языки. В условиях современной глобализации эта тенденция усиливается. В результате ускоренного использования Интернета одновременное обогащение языков сопровождается исчезновением многих языков. Поэтому поддержание чистоты языков рассматривалось как абсурдное явление.

Ключевые слова: словообразование, принцип дифференциации, принцип наполнения, принцип удобства, принцип достоверности, принцип определенности, принцип современности, прорастание.

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ АГРОТЕРМИНЛАР ТЕРМИН ЎЗЛАШТИРИШ ТАМОЙИЛЛАРИ КЎЗГУСИДА

Аннотация

Тилларнинг бойиш манбаларидан бири ўзга тиллардир. Бугунги глобаллашув шароитида бу тенденция янада кучаймоқда. Интернет тизимидан фойдаланиш жадаллашиши натижасида бир пайтнинг ўзида тилларнинг бойиши жуда кўп тилларнинг ўлиши жараёни билан бирга кечмоқда. Шу боисдан тилларнинг софлигини сақлаш абсурд бир ҳодиса сифатида қараладиган бўлиб қолди. Айниқса, "ихота деворлари" олиб ташланган собиқ иттифок республикалари тилларида бунинг ёрқин далилини кўришимиз мумкин. Қайси тил ахборот коммуникациялари, Интернет соҳасида қўлланмас экан, бундай тилларнинг лексикаси қашшоқлашиб, уларнинг ўлик тилларга айланиб бораётганлиги ҳам сир эмас.

Калит сўзлар: сўзларни ўзлаштириш, фарқлаш тамойили, тўлдириш тамойили, қулайлик тамойили, айнанлик тамойили, муайянлик тамойили, замонавийлик тамойили, вегетация.

Кириш. Тилларнинг лексик таркибидаги ўзгаришлар дунё миқёсидаги бир неча аср давомида юз бераётган қатор омиллар таъсирида содир бўлмоқда. Уларни қуйидагича даврлаштириш мумкин:

XIX аср – мустамлакачилик таъсирида;

XX аср – шаҳарлашув таъсирида;

XXI аср – глобаллашув таъсирида.

Уларни қисқача шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

XIX асрда бошланган мустамлакачилик таъсирида мустамлака қилувчи давлатнинг тил унсурлари мустамлака давлатлар тилларининг лексик, баъзи ҳолларда грамматик жиҳатдан ҳам ўзгаришига – бузилишига олиб келди. Масалан, ҳинд тилида инглиз тилининг британия варианты, африка халқлари тилларида француз, Лотин Америкаси мамлакатларида инглиз тилининг АҚШ варианты, Марказий Осиё мамлакатлари тилларида рус тилининг, гарчи бу халқлар мустамлака занжирларидан халос бўлган бўлишса-да, беҳад катта миқдордаги таъсир қолдиқлари сақланиб қолди. Хусусан, ўзбек тилидаги рус тилидан ўзлашган сўзларнинг миқдорини аниқлаш осон иш эмас. Айниқса, бу фан,

санъат ва ишлаб чиқаришдаги фаол терминологияда яққол кўзга ташланади.

Кишиларнинг шаҳарларга интилиши XX асрнинг энг катта миграцион ҳодисасидир. Шаҳарлашув (урбанизация), бир томондан, тилларнинг ўлик тилга айланишига сабаб бўлган бўлса, иккинчи томондан, яшаб қолаётган кичик тиллар вакиллари лексикасига "бегона" унсурларнинг кириб олишини бениҳоя тезлаштирди.

Бугунги глобаллашув шароитида тилларнинг бошқа тиллардан, аниқроғи, инглиз тилидан ўзлашган сўзларни, бошқа тилларга хос сўзларнинг инглиз тили имлоси ва талаффузига мослашган вариантларини қабул қилиш жараёни шиддатли тус олмоқда.

Албатта, глобаллашув жараёнининг ўзига хос ижобий томонлари ҳам бўлиб, бу тилларнинг бойиши, ҳамкорлик қилишида кўзга ташланиб туради.

Сўз ўзлаштириш жараёнида қатор қонунят ва тамойилларга асосланилади. Бир қарашда сўз ўзлаштириш ҳодисаси хаотик равишда содир бўладиган жараёндек туюлса-да, аслида ҳар бир сўзни қабул қилишда қатъий қонунятларга таянилади, бу қонунятлар илмий

ёндашувда тамойиллар, қондалар сифатида системалаштирилади. Тилга қабул қилинаётган сўзлар ушбу қонуниятлардан қайси бири асосида эканлигини асослаш, сабабларини таҳлил қилиш, мантикий-лингвистик, когнитив-психологик асосларини очиб бериш тилшунослигимиз олдида турган доўзарб вазибалардандир. Ўзбек тилшунослигида терминология масалалари С.Акобиров, Н.Хотамов, Х.Бакаева, Т.Турсунова, О.Усмонов, Р.Дониёров, А.Хожиев, Ғ.Абдурахманов, Ҳ.Дадабоев, А.Мадвалиев, З.Мираҳмедова каби тилшунослар томонидан тадқиқ қилинган. Шунингдек, И.Х. Садиқова, С.Х. Нурматова, П.П.Нишонов, О.С.Ахмедов, Д.Х.Кадирбекова, Ҳ.В. Мирзахмедова, Д.И.Ходжаева каби олимлар ўзбек тили терминларининг ўзга тиллар билан қиёсий тадқиқини амалга оширган.

Тилшунос Б.Менглиев ўзбек тилига сўз ўзлаштириш, хорижий сўзларнинг тилга кириб келиши масалаларини тадқиқ қилар экан[1], сўз ўзлаштиришнинг бир неча тамойилларини келтирадики, назаримизда, масалани кун тартибига қўйиш мақомидаги ушбу тадқиқотни янада ривожлантириш зарур.

Маълумки, ўзбек тилига аграр соҳага тегишли кўплаб терминлар ўзлашганки, уларнинг ўзлаштириш сабаблари, қулайлик ва мақбул жиҳатлари, терминлар маъно-моҳиятининг ўз тилимиздаги нисбий муқобили мавжуд сўзларга муносабати масалаларини текшириш ва ойдинлаштириш ҳамда тегишли ҳулосалар бериш зарурати мавжуд. Ўзбек тилига ўзлашган аграр соҳа терминларини ўзлаштириш сабабларига кўра таснифлаш ушбу ҳулосаларни беришнинг асосини ташкил қилади.

Ўзбек тилига ўзлашган аграр соҳа терминларини икки гуруҳга ажратиш мумкин:

ўзбек тилида муқобил лексемаси бўлмаган, лақунани тўлдирувчи аграр соҳа терминлари: аграр танглик, агробизнес, агробиологик, агробиология, агробиоценоз, агрогидрология, агроиригацион, агрокимё, агромилиорация, агрометеорология, агроном, агрономик, агрономия, агротехник, агротехника, агротехнология, агротупрок, агрофизика, агрофирма, агрофон, агроэлектроника каби;

ўзбек тилида нисбий муқобил лексемаси бўлган аграр соҳа терминлари: аграр соҳа – деҳқончилик, вегетация – ривожланиш, вегетация даври – ривожланиш даври, мелиорация – яхшилаш, чеканка – чилиш, культиватор – культивацияловчи каби.

Сўзларни ўзлаштириш, айтилганидек, ўзига хос тамойиллар асосида содир бўлар экан, ўзлашма аграр соҳа терминларини шу нуктаи назардан кўриб чиқишга, ўзлаштириш сабабларини шарҳлашга ҳаракат қиламиз.

Фарқлаш тамойили. Маълумки, ўзбек тилидаги деҳқончилик сўзи минг йиллар давомида ўзбек халқининг жонли нутқининг мулки бўлиб қолган. Бу сўз ўз моҳият эътибори билан халқимизнинг узоқ асрлик турмуш тарзи, ерга муносабати, дунёқараши кабиларни ифодалаб, унга зўрма-зўракилик билан янги маъно қирраларини “ёпиштириб” бўлмайди. Бу сўз тилимизда ерга ишлов бериш ва ҳосил олишнинг жайдари усулини ифодалайди ва замонвий ҳамда саноатлашган зироатчиликнинг моҳиятини тўла маънода бера олмайди. Шу боисдан жайдари ва илмий зироатчиликни фарқлаш мақсадида аграр соҳа бирикмали термини ўзбек тилига қабул қилинган. Бирикма, иккинчи томондан, илмий ва расмий услуб мулки бўлиб, услубий бўёқдорлик нуктаи назаридан ҳам ўзаро фарқланади. Аграр соҳа бирикмаси деҳқончилик сўзини у соҳани ифодаловчи бирлик мақомида қўллангандагина алмаштириши мумкин. Масалан, Мамлакатда деҳқончилик кенг ривожланмоқда – Мамлакатда аграр соҳа кенг ривожланмоқда каби. Аграр соҳа ва деҳқончилик терминлари орасида фарқлаш

тамойили устуворлик қилгани ҳолда қулайлик тамойилига ривож этилмаганлигини ҳам кўрамиз. Чунки, истаймизми-йўқми, яхлит сўз ўрнида сўз бирикмасини қўллаш, оғзаки нутқда ҳам, ёзма нутқда ҳам ноқулайликни келтириб чиқаради. Бироқ аграр соҳа бирикмасининг ҳарф ва товушлари сони деҳқончилик сўзига нисбатан иккитага камлиги бу ҳолатни оклайди.

Тўлдириш тамойили. Ҳар қандай тилда лақуна мавжуд бўлиб, бу тилнинг бойиб бориш имконияти ва эҳтиёжга эғалигини кўрсатади[2] Айниқса, бу тилнинг терминологик тизимида яққол кўзга ташланади. Бу, албатта, сўз ўзлаштиришнинг фарқлаш тамойили билан омикталашган ҳолда содир бўлади. Масалан, ўзбек тилидаги қатор сўзлар маълум даражада ўзлашган терминларнинг маъноларини бера олади. Лекин тилдаги мавжуд сўзларнинг ижтимоий онда муқимлашган ва қўлланишда анъаналашган маъновий ва функционал моҳияти терминологик аҳамият касб этишига тўсқинлик қилади. Мисол сифатида, вегетация терминини олиб кўрайлик. ВЕГЕТАЦИЯ (лот. vegetatio — уйғониш, жонланиш) — ўсиш, кўкариш, ўсимлик организмнинг фаол ҳолатини ифодалайди. У ўзбек тилидаги улғайиш, ўсиш, ривожланиш сўзига қисман мувофиқ келади. Бироқ улғайиш сўзига терминологик тус бериш учун унинг анъаналашган моҳияти ҳалақит беради. Иккинчидан, унинг денотатив маъно моҳияти аталмишга нисбатан кенгрок бўлиб, у маълум даражада мавҳумлиқни келтириб чиқариши мумкин. Шунингдек, вегетация термини “ўсиш” маъносини ифодалаганда фақат ўсимликларнинг ўсишини, “кўкариш” семаси билан фақат ўсимликни, фаол ҳолат деганда, жонли организмларга ҳам, жонсиз ҳодисаларга ҳам (масалан, вулқон, зилзила каби) хос бўлган ҳолатнинг фақат ўсимликларга тегишли қисмини қамраб олади. Вегетация терминининг лисоний қийматида концептуал жиҳатдан назар ташлар эканмиз, бунда қуйидаги фреймларни ажратиш мумкин бўлади:

вегетация – ўсимликларга хос жараён;

вегетация – ўсимлик ўсиб чиққандандан фаоллик

тўхтагунча бўлган жараён;

вегетация – биологик жараён;

вегетация – тириклик белгиси.

Бу фреймларнинг баъзилари ўсиш, улғайиш, ривожланиш бирликлари моҳиятида мавжуд. Аммо бу лексемаларнинг моҳиятида бундан бошқа маъновий унсурлар катта ҳиссани ташкил этади. Агар лексема моҳиятида муайян денотат ифодаси учун хос маъновий қиймат кўп ҳиссани ташкил этса, уни шу денотатга нисбатан терминологик ифода сифатида қўллаш мумкин бўлади.

Қулайлик тамойили. “Инсон табиатида ялқовлик мавжуд, буни инкор этиб бўлмайди. Кам қувват сарфлаб, кўп самарага эришиш нутқий фаолиятда ҳам кўзга ташланади. Тил кам қувват сарфланадиган вариантларга интилади” [3]. Бу тамойил терминларни ўзлаштиришдаги бошқа тамойиллар билан бирга амал қилади.

Демак, оғзаки ёки ёзма нутқ, талаффуз ва имло, қўллаш ва англаш учун қулайлик тўлдирувчи вариантни танлаш ушбу тамойилнинг моҳиятини ташкил этади.

Айнанлик тамойили. Бу тамойил лақуналарни тўлдириш мақсадида сўз ўзлаштириш жараёнига ҳослиги билан характерланади.

Маълумки, ўзбек тилига сўз ўзлаштиришда кўп ҳолларда айнанлик тамойили устуворлик қилади. Бу тамойилни шарҳлашда тилшунос Б.Менглиев мутафаккир Алишер Навоийнинг қарашларига методологик асос сифатида таянади. Олимнинг уқтиришича, туркий халқлар талаффуз имкониятларининг нақадар кенглиги, артикуляция аппаратининг қай даражада универсаллиги Алишер Навоийнинг “Муҳокамату-л-лугатайн” асарида алоҳида эътироф этилган ва асослаб берилган. “Бу ўзга тиллардан

сўзларни ўзлаштиришдаги нисбий айнанлик тамойили ўзбек адабий тили учун, айниқса, хос эканлигини кўрсатади. Миллатнинг савияси ўзга тиллардан ўзлашган сўзларга муносабатда яққол кўзга ташланади. Шунинг учун ўзга тилларга мансуб сўзларни шу тил эгалари талаффуз ва имло имкониятлари даражасида нисбатан айнан олишга интилиш миллий юксалишга хизмат қилади [4]. Акс ҳолда, ҳақиқатан ҳам, ўзбек тилига ғарб тилларидан ўзлашган мелиорация сўзини мелорация, агротехника сўзини агротехника, агроном сўзини агроном шаклида олишимизга тўғри келар эди.

Агар ўзбек тилининг талаффуз имкониятлари йўл қўймас, сўзни ўзлаштиришда ушбу тамойилга таянилмас эди. Ўзбек тилидаги аксар аграр соҳа терминлари айнанлик тамойили асосида қабул қилинган. Қуйида плантация терминини шу жиҳатдан таҳлил қилишга ҳаракат қиламиз.

Ўзбек тилининг изоҳли луғатида термин қуйидагича изоҳланган: “ПЛАНТАЦИЯ [лот. plantatio – ўсимлик ўтқазиб, экиш] 1 Факат биргина махсус экин экилган катта ер майдони. Чой плантацияси. Пахта плантациялари. Ҳар йили 25-30 гектар янги плантация барпо қилинапти. Газетадан.

2 Алоҳида экинлар, мас, шакарқамиш, пахта, чой, кофе кабилар етиштирилаётган йирик деҳқончилик хўжалиги. Тоғ ёнбағирлари, адирлар, чўл, саҳро зоналарида йирик боғдорчилик плантацияларини ташкил этишга қиришайлик. Газетадан” [5].

Плантация термини ўзбек тилидаги экин майдони бирикмали ифодасининг нисбий муқобили. Лекин терминдаги “биргина экин экилган” семаси унинг айни бирикмадан фарқини кўрсатиб турибди. Экин майдони бирикмаси экиннинг турли ёки бир хиллик белгисини бетараф ифодалайди. Лекин ўзбек тилида буғдой плантациялари, арпа плантациялари, қовун ёки тарвуз плантациялари каби бирикмаларни тузиш ғайринутқийлиги билан характерланади. Аммо шакарқамиш плантацияси бирикмаси қўлланади. Бунинг ўзига хос миллий ментал ва когнитив сабаблари бор.

Ўзбек миллий энциклопедиясида шарҳланишича, плантация тушунчаси икки жиҳати билан характерланади ва бу ЎТИЛдаги изоҳи билан мувофиқ келади:

йирик деҳқончилик хўжалиги;

қишлоқ хўжалиги экинлари экилган катта ер майдони.

Юқорида айтилганидек, ўзбек тилидаги буғдойзор, арпаполя, қовунполя, шопиполя, пахтазор, олмазор, ўрикзор, маккаполя/жўхориполя, боғзор сўзлари ўрнида “...плантацияси” бирикмасининг ўзбек миллий онгида муқимлашмаганлиги ва уни қўллашнинг оғзаки нутқда оммалашмаганлигининг сабаби қомусда очиб берилган: “Бундай хўжаликларда, асосан, тропик, субтропик экинлар – пахта, чой, шакарқамиш, кофе ва б. етиштирилади” [6]. Плантация терминининг асл моҳиятини очишда тропик/субтропик экинлар бирикмаси билан бир қаторда, мустамлакачилик, қуллар сўзлари ҳам катта аҳамиятга эга бўлиб, терминнинг ҳосила маъноси гарчи “қишлоқ хўжалиги экинлари экилган катта ер майдони” тарзида шаклланган бўлса-да, унинг ботинида бирламчи моҳият “мустамлакачилар томонидан қулар меҳнатидан фойдаланиб ҳосил олишга мўлжалланган тропик/субтропик экинлар экиладиган катта ер майдони” маъноси бўртиб туради.

Демак, плантация ифодасининг ўзбек аграр соҳаси терминологиясига ўзлаштиришнинг бош сабаби унинг системали экин экиладиган катта ер майдонларини ифодалаш эҳтиёжи ва ўзбек тилидаги –зор аффиксли бириклардан маъновий муайянлиги бўлса, халқ тилида оммалашмаганлигининг сабаби, биринчидан, унинг қулайлик тамойилига мос келмаслигидир. Бу ҳолат

бадий, расмий, илмий ва оммабоп услубларда ҳам –зор компонентли сўз-терминларнинг устуворлигини таъминлаган.

Муайянлик тамойили ҳар қандай сўзларни эмас, балки, асосан, терминларни ўзлаштиришга нисбатан амал қилади. Ўзлашадиган умумистеъмол сўзларига нисбатан бу тамойилни қўллаш тўғри эмас. Зеро, умумистеъмол сўзларининг анъанавий маъно-моҳиятни ифодалаш имконияти ҳар қандай ўзлашма сўзникидан юқорилиги билан характерланади.

Терминлардаги муайянлик тамойили ҳақида гап кетганда, терминологик омонимия, синонимия, полифункционаллик, кўп маънолик масалалари ҳақида ҳам тўхталишга тўғри келадики, биз ўзбек тилшунослигида бу борада махсус изланишлар олиб боришган тадқиқотчилар Х.Нарходжаева, Г.Тожиева кабиларнинг монографиялари [7]га эътиборингизни қаратиш билан чекланамиз.

Замонавийлик тамойили. Сўз ўзлаштиришда, хусусан, илмий терминларнинг қабул қилинишида замонавийлик тамойили алоҳида ўрин тутади. Бу тамойил амал қилишида икки хил тенденция иш қўради.

Биринчидан, фан-техника ва технологиянинг тараккий этиши натижасида борлиқ ҳодисаларининг очиладиган сўнгги кирраларини лисоний воситаларда ифодалаш, шу билан биргаликда, тобора кучайиб бораётган дунё миқёсидаги интеграция гирдобидан четда қолмаслик, цивилизация билан ҳамқадам илгарилаш, жаҳоннинг илғор тажрибасидан унумли, оқилона ва самарали озиқланиш эҳтиёжи тилимиз учун янгидан-янги бойликлар эшикларини очмоқда. Айниқса, мамлакатимиз аграр соҳаларининг ривожига илғор аграр технологияларни ўзлаштириш, чет эл инвестицияларининг кириб келиши ва улар учун барча қулай шарт-шароитларнинг яратилаётганлиги ушбу соҳа терминологиясининг кескин даражада бойишига сабаб бўлмоқда. Халқаро техник-технологик ҳамкорликнинг кучайиши, янгиларнинг ўзлаштирилиши турли соҳавий терминологик луғатларнинг яратилишини тақозо этмоқда. Натижада соҳага доир изоҳли ва таржима луғатларнинг анъанавий ва замонавий турларини яратиш устида жиддий ишлар олиб борилаётган. Айниқса, бу ҳолат Ўзбекистон Республикаси Президентининг Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисидаги Фармонда алоҳида уқтирилади. Фармонда бунга доир вазифалар бир неча ўринларда келтирилади: “Бу ҳақда гапирганда, биринчи навбатда, фундаментал фанлар, замонавий ахборот ва коммуникация технологиялари, саноат, банк-молия тизими, юриспруденсия, дипломатия, ҳарбий иш ва шу каби ўта муҳим тармоқларда ўзбек тили ўзининг ҳақиқий ўрнини эгаллашига эришиш, шу мақсадда замонавий дарсликлар, этимологик ва киёсий луғатлар яратиш, зарур атама ва иборалар, тушунча ва категорияларни ишлаб чиқиш. Иккинчидан, ҳозирги тез ўзгараётган глобаллашув даврида ўзбек тили ва адабиётининг ўзига хос бетакрор хусусиятлари, тарихий таракқиёти, унинг бугунги ҳолати ва истикболи билан боғлиқ масалаларни чуқур ўрганиш, бу борада олиб бориладиган илмий тадқиқот ишлари самарадорлигини кучайтириш, таълим-тарбия тизимининг барча бўғинларида ўзбек тили ва адабиёти фанини ўқитишнинг ҳамда ушбу соҳа бўйича юқори малакали кадрлар тайёрлашнинг сифатини тубдан ошириш” [8]. Бу вазифалар сирасида Ўзбекистон ЯИМда муҳим ўрин тутадиган аграр соҳага доир дарслик ва ўқув қўлланмалар, луғат ва қомуслар, справочниклар яратиш ҳам мавжуд, албатта.

Албатта, “тилнинг муосир изоҳли ва имло луғатларида у яратилаётган давр руҳи акс этиши катта аҳамиятга эга. Ҳар қандай меъёрий луғат давр билан ҳамнафас бўлмас экан, бундан тилга зўравонлик келиб

чиқади. Дейлик, халқ тилида унутилган тарихий ва архаик сўзларни тиклашга интилиш ўликка жон бахш этишга уринишдек бемаънилик"[9] бўлиши билан бирга, замонасозлик ва лисоний "модапарастлик" йўлидан бориб, тилда тўлақонли эквиваленти бўлган "модный" сўз ва терминларни ўзлаштиришга ружу қўйиш юксак маънавиятни сақлаб қолиш ва ривожлантиришда алоҳида мақомга эга бўлган "она тилини авайлаб-асраш"[10] тамойилига зид хатти-ҳаракатдан бошқа нарса эмас. Халқнинг моддий ривожланиши, ҳеч қачон маънавий ўпирилишлар эвазига содир бўлмаслиги керак. Масалан, ўзбек тилида "эгат олиш ва экин экиш учун режа чизиги тортувчи асбоб" маъносини берувчи кўхна хаткаш сўзи ижтимоий онгдан мустаҳкам ўрин олган бўлишига қарамай, замонавий ифода қўллашга интилиш натижасида аграр соҳада маркер сўзининг уни сиқиб чиқарганлиги фикримизнинг далилидир. Тўғри, хаткаш сўзи ҳам тилимиз учун ўзлашма – у форс тилидан кириб келган, бироқ ўзлашма ва олинма сўзни фарқлаш лозимлигидан келиб чиқилса, хаткаш сўзи ўзбек тилининг тўла маънодаги маънавий мулкига айланиб қолган. Ёки аграр соҳада "ғўзанинг, узумнинг юқори шохларини ёки юқори шох учларини қирқиш, узиш" маъносини берувчи жараён термини чилпиш сўзи мавжуд. Аммо ҳам имлоси, ҳам

талаффузи ўзбек тили учун ноқулай бўлган чеканка сўзининг мазкур сўзни сиқиб чиқарганлиги ҳақида шундай дейиш мумкин. Агар чилпиш сўзи илмий терминологияда қўлланмаганида ва унинг ўрнида чилпиш, чилпимоқ сўзи ишлатилганда бундай ҳолат содир бўлмаган бўлар эди. Албатта, "Ўзбек тилининг изоҳли луғати"да чилпимоқ сўзининг борлигидан кўз юмиб бўлмайди. Ўйибор қилинг: "ЧИЛПИМОҚ 1 қ.х. Ўсимликни бўйига ўсишдан тўхтатиш, ҳосил тўплаш, тезроқ етилтириш мақсадида уларнинг бачки шохларини ёки ҳосил новданинг учки қисмини юлиб ёки кесиб ташламоқ; чеканка қилмоқ."[11]

Хулоса ва таклифлар. Хулоса қилишимиз мумкинки, чилпимоқ сўзининг чеканка қилмоқ сўзи билан тенглаштирилиши, шунингдек, унинг чилпиш шаклида, яъни жараён англатувчи термин қўринишида луғатга киритилмаганлиги ҳам бунга сабаб бўлган. "Ўзбек миллий энциклопедияси" бу борада илғор позицияда туради ва чеканка тушунчасини бермай, чилпимоқ сўзининг терминологик шакли бўлган чилпиш тушунчасини қайд этади [12].

Қўринадики, луғатлар тартиб бериш ва қўллашда замонавийлик ва замонасозлик тамойилларини фарқлаш лозим бўлади.

АДАБИЁТЛАР

1. Менглиев Б.Р. Имло – миллатнинг юзи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – № 5. – Б.15.
2. Жельвис В. И. К вопросу о характере русских и английских лакун // Национально-культурная специфика речевого поведения. – М.: Наука, 1977. – С. 136-146;
3. Менглиев Б.Р. Имло – миллатнинг юзи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – № 5. – Б. 16.
4. Менглиев Б.Р. Имло – миллатнинг юзи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – № 5. – Б. 17.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 3-жилд. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2007. – Б. 276.
6. Ўзбекистон миллий энциклопедияси. 12 томли. 7-том. – Тошкент: "Ўзбекистон миллий энциклопедияси" Давлат илмий нашриёти, 2004. – Б. 92.
7. Нарходжаева Х. Ўзбек тилида жараён англатувчи терминларнинг лингвистик хусусиятлари: Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Тошкент: 2016; Тожиева Г. Ўзбек тили маънавий-маърифий лексикасининг мустақиллик йилларидаги тараққиёти ("миллий ғоя" атов бирликлари тизими): Филол. фан. бўйича фалс. докт. (PhD) ... дисс. – Самарқанд, 2017.
8. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2016 йил 13 майдаги "Алишер Навоий номидаги Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университетини ташкил этиш тўғрисида"ги ПФ-4797-сон Фармони /Lex.uz.
9. Менглиев Б.Р. Имло – миллатнинг юзи // Ўзбек тили ва адабиёти, 2016. – № 5. – Б.16.
10. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. – Тошкент: Маънавият, 2008. – 86 б.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 5 жилдли. 4-жилд. – Тошкент: Ўзбекистон Миллий энциклопедияси, 2007. – Б. 485.
12. Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 9-том. Б. 148

UDK: 821.435

Iroda ASATJANOVA,
Urganch Davlat universiteti talabasi
E-mail: asatjonovairoda@gmail.com

XTXQTMOHM dotsenti, f.f.d. N.Sabirova taqrizi asosida

AYDIN HOJIYEVA'S SKILL IN CREATING AN IMAGE OF NATURE

Abstract

This article explores the aspects of the description and singing of nature and natural phenomena in the poetry of the talented poetess Aydin Hojiyeva. The poet's poems on nature are divided into three parts according to their meaning and content: The first part of the poems describes only the beauties of nature. In the second part of the poems, nature is expressed in the spirit of patriotism. Here the poetic nature of the great, indelible, unforgettable Motherland takes on a poetic character. In the third part of the poems, nature is humanized.

Keywords: nature lyrics, landscape painting, psychological imagery, artistic details, lyrical hero, poetic movement.

МАСТЕРСТВО АЙДЫН ХОДЖИЕВОЙ В СОЗДАНИИ ОБРАЗА ПРИРОДЫ

Аннотация

В данной статье исследуются аспекты описания и воспеания природы и природных явлений в поэзии талантливой поэтессы Айдын Ходжиевой. Стихи поэта о природе по смыслу и содержанию делятся на три части: Первая часть стихов описывает только красоты природы. Во второй части стихотворений природа выражена в духе патриотизма. Здесь поэтичность великой, неизгладимой, незабвенной Родины обретает поэтический характер. В третьей части стихотворений природа очеловечивается.

Ключевые слова: лирика природы, пейзажная живопись, психологическая образность, художественные детали, лирический герой, поэтическое течение.

TABIAT TASVIRINI YARATISHDA OYDIN HOJIYEVA MAHORATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada iste'dodli shoira Oydin Hojiyeva she'riyatidagi tabiat va tabiat hodisalarini tasvirlash, tarannum etish jihatlari o'rganildi. Shoiraning tabiat mavzusidagi she'rlarini ma'no va mazmuniga ko'ra uch qismga bo'lib o'rganiladi: She'rlarning birinchi qismida faqat tabiat go'zalliklari tasvirlangan. She'rlarning ikkinchi qismida tabiat vatanparvarlik ruhida namoyon bo'ladi. Bu yerda ulug', o'chmas, unutilmas Vatan tabiati poetik tus oladi. She'rlarning uchinchi qismida tabiat insoniylashtirilgan.

Kalit so'zlar: tabiat lirikasi, peyzaj tasviri, psixologik tasvir, badiiy detallar, lirik qahramon, poetik ko'chim.

Go'zal va betakror vohta bo'lmish Navoiy kengliklarida voyaga yetgan, gullagan, so'lim vohaning go'zalligi va jilosini kuylagan, soddadil va sof ko'ngil egasi bo'lgan insonlar orasida kamolga yetgan shoira Oydin Hojiyeva ijodi e'tiborga loyiqdir. Oydin Hojiyeva o'z esdaliklarida yoshlik davrini eslab shunday deydi: "Esimni tanib-tanimasdan onam aytgan she'r va ertaklarni, maqollarni, rivoyatlarni yod olib davrada aytib yurarkanman, guldek kelinchaklarning qoraxat ushlab yig'laganlari, otasiz o'sgan dugonalarimning qayg'uli ko'zlaridagi sog'inch va qishlog'imizdagi yigitlar o'rnida qolib kechayu kunduz mehnat qilgan keksha chollar, yoshi o'tib qolgan ayollarning zahmatli turmushi kechagiday hayolimdan o'taveradi"[1]. Shoir ijodiga nazar tashlasak, go'zal tabiat manzaralari, tabiatga oshuftalik, hayoliy tabiat chizgilarini ko'rishimiz mumkin. Shoira she'rlarida tabiat lirikasi shu daraja chiroyli ifodalanganiki, kitobxon bevosita ana tabiat bag'rida yashaydi va shu muhitda qolishga intiladi:

Oy boqadi bir sokin,
Sokingina boqar tun.
Borliqqa hamon hokim,
Yon-veridan oqar tun [2].

Ushbu misralarda aks etgan peyzaj tasvirini xuddi rassom nodir bo'yoqlar orqali chizayotgandek ko'rinadi. Tun haqida yaratilgan ushbu misralarda "tun" tasviri yer va osmon bilan bog'liq holda ifodalanadi. Oyni shamol jimgina mayin yelpishi, yulduzlar zina-zina bo'lib yillab ketishi, telba soyga uchragan oy fonus misoli suzib tun husnini yoritganini, oy arg'imchoqda uchib u to'liqindan bu to'liqinga urilganini,

shu bilan ohirda tong kirib kelganini shoir chiroyli tasvirlar orqali ifodalaydi.

Inson umri tabiat bilan chambarchas bog'liq, u azal-azaldan tabiatning shaydosi, oshnosidir. Tabiat abadiy rivojlanadi, tobora yangilanish bilan birga o'z-o'zini takrorlab boradi. "She'riyat ham, – deb yozadi adabiyotshunos Ibrohim G'afurov "Lirikaning yuragi" nomli kitobida, – azal boshdan doimo tabiatga intilgan va ergashgan, uning qoshida doimo hayratlanib turgan, undan aql bovar qilmas musiqa, ohang, aql bovar qilmas ranglar ochgan. Xalqning dahosi to'rt qator qo'shiq boshlasa, avvalgi ikki qatorini albatta tabiatdan oladi..."

Ariqda suv mildirar,
Oy oqardi tomida.
Oynalarda nur sinar,
Xayolchan namozshomda.

Ushbu she'rga "1969 yil" deb sana qo'ygan. Bundan ko'rinadiki, ijodkor tabiat manzaralarini ijtimoiy motivlarsiz tasvirlashni joriy qilganligini ko'rishimiz mumkin. "She'rdagi manzara tabiatga also xilof emas – u hayotiy, real chizilgan, lekin shu manzarada shoirming shaxsiylangan ijtimoiy dardi suratlanadi"[3]. Shoira ijodi xilma-xil va rang-barang, unda hayot, ijod, inson tasviri va qiyinchiliklar va shu bilan bir qatorda xayoliy tasvirlar tabiat kompozitsiyasi bilan aloqador tarzda ifoda etiladi. "Kunbotarda" deb nomlangan ushbu she'rda kunning botishi chiroyli tasvir orqali ifodalanagan. Tomdan oy oqarganini ko'rgan lirik qahramon ariqda suv mildirashini namozshomda hayolchan tomosha qiladi.

Qanotlari ostiga
Yashirib jish bolasin,
Bukri tutning shohida
Popushak qush olar tin

“Tuyg’u samimiy va ifoda tabiiy bo’lgani bois oddiygina tabiat manzarasida insonning ruhiy holati teran aks etadi”[4]. Kun botishini popushak polaponini qanotlari ostiga yashirib, bukri tutning shohida tin olishiga o’xshatish tasvirga biroz erkali bilan birga, o’ziga xos insoniylik baxsh etadi.

So’ng yasanib olar-da,
Yo’lga qaraydi shoshib:
Huv, ana kunbotardan
Kelar uning quyoshi.

Shoiraning uchqur xayolotiga ko’ra, butun olamni egallab olgan qorong’ulik zulmat emas, aksincha, odamning fantaziyasiga zo’r ozuqa beradi. Ko’pchilik ijodkorlarning shu vaqtda ishlashida ham ichki bir hikmat bor. shoirlarning “quyoshi” - ilhom manbayi aynan tunda keladi.

Endi esa shoiraning ushbu she’riga e’tibor qaratsak. Bu she’rda shoir ongiga tabiat tasvirining eng serjilo misralari quyilib kelgan desak mubolag’a bo’lmaydi.

Cho’qqidagi harsang toshga
Bir oyog’i bog’lanib.
Kiyik turar naq quyoshga,
Sakramoqqa shaylanib.

Ushbu she’rda shoir she’rning yozilish holatini ifodalagandek tuyuladi. Balki shoirga she’rdagi kiyik ilhom bag’ishlagandir. Kiyik tasviri ortidan shoir tabiat go’zalligidan ilhom izlamogda. Naqadar ajoyib tarzda ifodalash uslubi shoirning yana bir bor mahorat ustasi ekanligidan dalolat beradi. Sirtidan qaraganda oddiydek tuyulgan she’rdan “kiyik” obrazi orqali quyidagi xulosalarni chiqarish mumkin:

1. Kiyik – qo’rquv ramzi;
2. Kiyik – go’zal olam, umr ramzi;
3. Kiyik – borliqning, tabiatning jonlanishi ramzi.

Yana bir she’rida:
Zaranglarda to’rg’ayga
Aylangan chanqovuzim.
Ko’ksida kiyik uxlar
Qishloqdagi hovuzim.

Shoira sof milliylik bilan sug’orilgan tashbehlardan foydalanib go’zal peyzaj tasvirini yaratadi: chanqovuz- sof milliy cholg’u, uning kuyi qadimdan yigitlar qalbida shijoatkorlik, jo’mardlik kurtagini undirgan bo’lsa, qizlar qalbida sabr-toqat, mehr-shavqat, sadoqat maysalarini o’stirgan. Shundan uning kuyiga nisbat berib, to’rg’ayga mengzaydi, “zarang to’rg’ay” deydi. Kiyik esa nihoyatda hurkak, ziyrak, chiroyli va pokiza hayvon hisoblanadi. Shunday fazilatga ega bo’lgan kiyik qishloq hovuzining ko’ksida uxlaydi. Bu yerda hovuz ko’chma ma’noda. U – qishloq ayollarining ramzi. Demak, o’zbek ayollari kiyikday hurkak, ziyrak va go’zal. Pokizaligi ikki bor ta’kidlanadi: birinchisi kiyikning pokizaligiga qiyos qilinsa, ikkinchisi hovuzga. Shunday ayollarni ularga qiyos qilganda, katta falsafiy ma’no yotadi.

Biz Oydin Hojiyeva ijodini kuzatish natijasida peyzaj lirikada psixologik tasvir prinsplarini ham kuzatdik. Uning birinchi ko’rinishi deb tabiat tasvirlarining insoniylashganini aytishimiz mumkin. Tabiat tasviriga bog’liq she’riyatda ruhiyat tasviri ustunlik qiladi. Bu tabiat bilan bog’liq poetik fasllar vositasida ifodalanadi.

Ma’lumki tabiat tasvirida tafsillar, ya’ni, detalallar muhim ahamiyat kasb etadi. Zotan, “San’atning barcha shakllarida voqelik obrazlar vositasida aks ettirilgan ekan, bu obraz voqelikning aynan o’zidan iborat emas. San’at asarlaridagi har bir obraz ijodkor shaxsning hissiy va aqliy idrokidan o’tgan voqelik sifatida poetik tasvirdan o’rin oladi”[5].

Kunlar shitob qisqarmoqda tunning hayoli,
Yulduzlarning beshigini allalar beg’am.

Igna to’nin kiya boshlar ayoq shamoli,
Kashtanzorda zag’cha qushlar qiladi bayram.

Ushbu she’rdagi birinchi misralar xuddi keyingi misralarga g’oyaviy-badiiy jihatdan yo’l ochib bergandek tuyuladi. Bu esa she’rdagi lirik oqimning davomiyligini, she’rning izchilligini, tabiat tasvirining ustuvorligini ta’minlaydi. Bandlar tizimi davomida tasvirlar tiniqlashib, ularga qo’shilgan lirik pafos kuchayib, tabiat tasviri erkinlashtirilmoqda. Kunlar qisqarib borayotgani, issiq o’lkalarga uchib ketayotgan qushlarning chug’ur-chug’uri, oftobga yuqingan oq sochli tog’larni, ushbu damda sovuq toj-tomirgacha o’rmalaganini, yarlarda gullarda na sas na samar borligini ushbu she’rda ko’rishimiz mumkin.

Yerni uyqu devi aldab, muzlatar,
Jonini ilitgay Qavs yaxobi.

Qari, soqov yerni qayta so’zlatar
Dehqon yuragining mayin oftobi.

Tabiat marhamatli, unda fasllar aylanib kelaveradi. Odatda, fasllar silsilasida qahraton qish o’lim nafasini olib keladi. Shoira satrlarida esa tabiat “o’lmaydi”, uni “uyqu devi” aldab muzlatadi. Bunday ertaknamo chizilgan lirik tasvir she’rxonni sehrlaydi. Yaxob suvining og’ushida esa yerning “joni iliydi”. Ya’ni, ezgu niyatlarning, qutlug’ kunlarning ko’zlari xuddi sehrlanganday oppoq uyquga cho’madi. Lekin u abadiy emas. Tabiat “dehqon yuragining mayin oftobi” dan ilqlik olib yana tilga kiradi. Shoira dehqon obrazi orqali xalqimiz bag’riga yashiringan o’zlikni she’rxonga anglatmoqchi. Dehqon - zahmatkash, sodda, ayni paytda, odamzodga xos mehr-oqibat va hamiyatni, birdamlikni o’zida mujassamlashtirgan shaxs. Shuning uchun ham uning yuragi “mayin oftobli”. Ushbu lirik chizgi shoiraning inson va tabiat rishtalarini ifoda etishdagi ijodiy metodi sifatida ko’zga tashlanadi.

Erkning guvalasi o’tdan qorilmish,
Bulbul ko’z yoshidan, sudan qorilmish,
Shamol doyal bulutdan qorilmish,
Bulut, ug’otsang-chi maysalarini!

“Inson umri tabiat bilan chambarchas bog’liq ekan, tabiatga sof shoirona qarash, uni shoirona tushunish har qanday kishini hayajonga soladi, o’ylantirib qo’yadi” [6]. Oydin Hojiyeva har bir she’rida tabiatni so’zlatadi, hatto ba’zi she’rlarida atrof-muhit, butun boshli tabiat odamga aylanadi, ular odamlardan ko’ra jonliroq, odamlardan ko’ra qalbi ulug’roqday tuyuladi. Shoiraning badiiy talqinida tabiat ohanglari, tovushlari, ranglari bevosita inson ruhiyati iqlimlarining zohiriy ko’rinishidir.

Qoqigullar oyna tutib oftobga,
Yuraklar tushadi toshqin girdobga.
Ranglar tilga kirar, suv sayron bulbul,
Bukri tollarning ham chakkasida gul.

Gul, oftob, suv, bulbul, tol - barchasi shunchaki tabiat ashyolari emas, balki badiiy detallardir. Oydin Hojiyeva ularning har birini timsolli ma’nolari bilan uzviy bog’lab badiiy butunlik hosil qiladi. Gullar go’zallik, ezgulik va shodlikning timsolidir. Oftob esa hayot abadiyiligining belgisi. Yurakning toshqin girdobga tushishi uning katta intilish-ishtiyoq bilan yuksaklarga ko’tarilishidir. Xo’sh, nega shoira suvni “sayron bulbul”ga qiyoslayapti? Chunki lirik qahramonning nigohi ko’klarga qaratilgan. O’lis manzillarga tikilgan bu nigohda esa kelajakka umid bor. Suv abadiy oqishi, to’xtab qolmasligi kerak. Gullarning bukri tollarga qadalganligining boisi ham shundan.

Yashil bayroqlarday hilpirar g’o’za,
Ildizi shamchiroq piliklariday.
Unga qo’urasan – mehning andoza,
Har shona – mehnating bitiklariday.

Oydin Hojiyeva lirik chizgilari orqali tabiatni inson botiniga ko’chiradi. Demak, tabiat ham insonga aylanyapti, insonlar kabi his-tuyg’ulari bilan bo’lishyapti. “Tabiat barcha san’at turlari va janrlari qatori lirikaning ham boqiy

navzularidan biridir. San'at asarlarining qaysi birini olib ko'rmaylik, undagi peyzaj tasvirida, albatta, inson ishtirok etadi, tabiatning u yoki bu xossasi unga bo'lgan inson munosabati orqali qayta kashf etiladi" [7].

Ey tanti tabiatga

Jondan suyuq zurriyot

Soqov sovuq toshlardan

Nechun o'tinding najot.

Oydin Hojiyevaning she'rlarida insoniyatning ibtidoiy hayotidagi soddalik, poklikni sog'inish motivi ko'p uchraydi. Bu she'rda tabiat – millat, Vatan, butun insoniyat kabi ma'nolarni anglatadi. Insoniyatning o'zi vayron qilayotgan beshigi – Vatanidir. Uni abadiy shodliklar maskaniga aylantirish ham o'zining qo'lida. She'rning 1988-yilda, ya'ni yurtimiz mustaqillikka erishish arafasida yozilganini inobatga olsak "tosh" obraziga alohida ma'no yuklatilganini ko'rishimiz mumkin. Bu toshlar asrimiz boshidagi buyuk to'ntarilish, bizning "bosmachi" avlodlarimizni badarg'a qilgan tarix haqiqati. Shoir bu yerda ijtimoiy mavzuni qalamga olgan. "Sovuq toshlar" – xalqning ko'ngil tubidagi dardi, armonlari, hali ushalmagan orzularidir. Ammo bu dardlar harakatga kelsa xalq qudratli kuchga aylanadi.

Sen daho qudratingda

Hur eding-ku, odamzod,

Koinot zulmatida

Nur eding-ku odamzod!

Xalqqa murojaat shaklidagi bu she'rda shoir millatning itoatkorligidan, mungliligidan, jabrdiydaligidan chinakamiga kuyadi. Insonning erki, birligi, ozodligi, taraqqiyoti shoir uchun tom ma'nodagi e'tiqod masalasi edi. Shu ezgu niyat, orzu yo'lida u milliy hisslarni uyg'otib elni birlikka, "sovuq toshlar" ga nisbatan isyonga chorlaydi. "Tuyg'u samimiy va ifoda tabiiy bo'lgani bois oddiygina tabiat manzarasida inson ruhiy holati ham aks etadi" [8].

Oydin Hojiyeva insonning ichki dunyosi va go'zalligini kuylay turib, uning ohangiga jo'r bo'layotgan qushlar shivirini tasvirlay oladi. Jonlangan tabiat tasviri shoir tomonidan jo'ngina chizilmaydi, balki butun boshli tabiat so'zlariga ko'chib badiiy libos kiyadi.

Ko'kda sutday toshadi bulut,

Bog'lar - jannat sozli qushlarga

Tunlar to'la sirli tushlarga,

Quyosh ko'ksi lang'illagan o't.

Qadim makonning ijodkor yurakni bergan tabiati shoirani hayratlantirgan, zavq bera olgan narsa – Vatan tushunchasi va shu zaminda yashashdir. "...odamda shunday holat sodir bo'ladi. U nimadandir yuragi g'ash. Shunda sokin tabiatning takrorlanmas, nogahoniy bir ko'rinishi bilan yuzmayuz kelgach, barchasi unut bo'ladi"[9]. Oydin Hojiyeva ko'rganlarini o'ziga xos badiiy tasvirlaydi. Yuqoridagi she'rda tabiat tasviri metaforik xarakterga ega.

Ko'llar, soylar ko'pirar lim-lim,

Kulgulari sachrar qirg'oqqa.

Qafasiga sig'maydi qalbim

Aylanadi so'zlar chaqmoqqa.

She'rni o'qigach ko'z oldimizda sokin tun, oq bulutlar, bog'lar va quyosh namoyon bo'ladi. Shoir avval tasvirni xuddi real hayotdagi kabi jonlantiradi: bulutlar suzadi, quyosh nur sochadi, soylar ko'piradi. Tasvir asta-sekinlik bilan lirik qahramon kechinmalariga uyg'unlashib she'rxonda shoir tasavvur etganday his uyg'otadi. Ona tabiat jilvasi bo'lgan oq bulut, sirlarga to'la tun, ulardagi o'ziga xos sokinlik butun she'r davomida kishi vujudini qamrab oladi. Shoir bulutni "sut" ga qiyoslar ekan, u xonadonlarga qut-baraka, rizq-u nasiba, to'kinlik olib kirishiga ishora qiladi. Shoir

qorong'uligi bilan kishini qo'rquvga soluvchi tunni quvnoq, hayotbaxsh ohang bilan tasvirlaydi: sirli tushlarga to'la. Quyoshning "lo'ng'illagan o't" misol issiq harorati, yorug'ligi zaminga kuch-quvvat, hayot manbayi ekanini ko'rsatadi.

Yer - mayin, misoli bir tutam ipak,

Yer - nafis, qizi gul, suyub taqqudek.

Yer - mo'rt, falakdagi moviy kapalak...

Qonin so'rmoq bo'lar temir o'rgimchak.

Oydin Hojiyeva lirikasi betakror obrazlar silsilasidir.

Shoir har bir fasl, yer, gul kapalak, ipak kabi obrazlar zamiriga yangi-yangi ma'nolar yuklaydi, favqulodda xulosalar chiqaradi. Yer bu she'rda juda keng tushuncha bo'lib, tabiat, millat, Vatan kabi ma'nolarni anglatadi. Yerning "bir tutam ipak" ligi sodda, zahmatkash, itoatkor, ayni paytda, o'z haqqini tanimagan millat timsolidir. Yer qanchalik mayin bo'lmasin, u lirik qahramonning istiqloq, ozodlik haqidagi ehtiyojlarini qondira olmaydi. Lekin ona yer bag'ridan unib chiqayotgan qizil gulda hayot bor. Ayni paytda yerning o'zi ham - "qizil gul", insonga va borliqqa hayot baxsh etadi. Mazkur she'rda gul - istiqloq, ezgulik, go'zallikdir. "Bizga tashqaridan bo'shliq bo'lib ko'rinadigan makonlar ham aslida tabiat tarafidan asl narsalar, aytaylik, havo, suv, qum, va boshqa jismlar bilan to'ldirilgandir va Yer yuzida, uning qa'rida, osmon qavatlarida mangu hayotning manbalari hamda mazharlari hisoblanadi"[10]. Demak, istiqloq yurtga erkinlik, ezgulik, go'zallik olib keladi. Keyingi bandda yer moviy kapalakka o'xshatiladi. Kapalak - nozik qalbli, hayotni qalban sezuvchi, xassos bo'lsa "o'rgimchak" hissiyotdan mahrum, go'zallikni tushunmagan qalbi ko'r insonlarning umumlashma obrazidir. Nega kapalak "mo'rt"? Bulutlari bilan, jannatmakon bog'lari bilan bahaybat bo'lgan, lim-lim ko'pirayotgan soylari, ko'llari bilan atrofga kulgu sachratishi bilan, lang'illagan quyoshi bilan nurlar yog'dirayotgan bu ulug' diyorni "o'rgimchaklar" qonini so'rayotganidan aziyat chekadi. Shu tariqa she'rdagi markaziy obraz yerga - Vatan, millat va kelajakka oid iztiroblari, orzularining mujassam timsoliga aylanadi.

Millionlab g'o'zaning nozik ildizi -

Ulab qo'yilganmi tomirlaringga,

Egat oralaysan dildan nur sizib,

Bir zum ketolmaysan adirlaringdan.

Oydin Hojiyevaning qaysi bir she'riga murojaat etmaylik, tabiat bilan bog'liq poetik ko'chimga duch kelamiz. Tabiat tasviri bilan yo'g'rilgan she'rlar tahlili orqali biz ijodkorning yana bir muhim xususiyatlarini kashf etdik. Insonning ruhiy holati va kayfiyatini manzaralashtirish barcha ijodkorlarning ham qo'lidan kelavermaydi. Lekin shoir Oydin Hojiyeva bu ishni eplay oladi. Shuning uchun ham uning ijod mahsullari mangu dardidir. Bu esa shoiraning o'ziga xos mahorat uslubini ko'rsatadi. Shoir tabiat va inson tasvirini bayon etish bilan birgalikda, xalqimizga xos bo'lgan xususiyat va tafakkur qirralarini ham uyg'un tarzda ochib beradi. U tabiatdagi har bir o'zgarish va hodisani inson taqdiri bilan bog'laydi. Shuning uchun hayotdagi u yoki bu o'zgarishlar quvonch yoki qayg'u, alam, yo'qolishlar tabiat fasllariga, tabiat manzaralari va predmetlarga qiyosan ochib beriladi. Zero, ilohiy boshpanamiz bo'lgan tabiat - azaldan shoirning ilhom manbayi bo'lib kelgan.

Tabiat tasviri bilan yo'g'rilgan she'rlar tahlili orqali biz ijodkorning yana bir muhim xususiyatlarini kashf etdik. Insonning ruhiy holati va kayfiyatini manzaralashtirish barcha ijodkorlarning ham qo'lidan kelavermaydi. Lekin shoir Oydin Hojiyeva bu ishni eplay oladi. Shuning uchun ham uning ijod mahsullari mangu dardidir.

ADABIYOTLAR

1. Hojiyeva Oydin. Nazokat: She'rlar, doston, qasida, badialar, o'ylar – T.: "Sharq", 2010-yil. 6-bet
2. Hojiyeva Oydin. Shom shu'lalari. Saylanma. She'rlar, dostonlar – T.: "Sharq", 2010-yil. 11-bet

3. Ulug‘bek Hamdam. Yangi o‘zbek she‘riyati: Ilmiy maqolalar; - T.: “Adib”, 2012. 272-bet
4. Qozoqboy Yo‘ldoshev “Yoniq so‘z”. “Yangi asr avlodi”, 2006. 296-bet.
5. Sharipov A. Yulduzli osmon sari. Adabiyot va san‘at. 1983. 49.
6. G‘aniyev Ilhom. Vijdon – barcha qadriyatlar otasi. – T.: Akademnashr, 2013. 118-bet
7. Rahimjonov H. Davr va o‘zbek lirikasi. – T.: Fan, 1979. 156-bet
8. Yo‘ldosheva Muhayyo. Yangilanishlar manguiligi: adabiy tadqiqotlar. - T.: ADIB nashriyoti, 2011, 81-bet
9. Maftuna Qodirova. Isajan Sulton peyzaj va uning badiiy-estetik funksiyasi. BMI. 2019. 30-bet
10. G‘afurov Ibrohim. Mangu latofat: Badialar, risolalar: 2-kitob. – T.: “Sharq”, 2008, 401-bet.

Sojida AXADOVA,
O'zbekiston davlat jahon tillar universiteti o'qituvchisi
E-mail:sojidadaxon@gmail.com

TDO 'TAU' professori, f.f.d I.Yakubov taqrizi asosida

ISPAN VA O'ZBEK TILLARI YURIDIK TERMINOLOGIYASINING QIYOSIY-TIPOLOGIK TADQIQI

Annotatsiya

Ushbu maqolada ispan va o'zbek tillari yuridik terminologiyasining qiyosiy-tipologik tadqiqi haqida so'z yuritilgan. Shuningdek, terminologiya sohasi va uning nazariy masalalariga bag'ishlangan bo'lib, unda terminlarning paydo bo'lishi, ayniqsa, yuridika sohasiga oid terminlar hamda ularning tarjima muammolari yoritib berilgan.

Kalit so'zlar: termin, atama, terminologik sistema, suffiksatsiya, leksika, ispan tili, yuridik termin, terminologiya, tipologiya.

COMPARATIVE-TYPOLOGICAL STUDY OF LEGAL TERMINOLOGY OF SPANISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article deals with the comparative-typological study of the legal terminology of the Spanish and Uzbek languages. It also deals with the field of terminology and its theoretical issues, the origins of terms, especially legal terms, and their translation problems.

Keywords: term, terminological system, suffix, lexicon, Spanish, legal term, terminology, typology.

СРАВНИТЕЛЬНО-ТИПОЛОГИЧЕСКОЕ ИССЛЕДОВАНИЕ ЮРИДИЧЕСКОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ ИСПАНСКОГО И УЗБЕКСКОГО ЯЗЫКОВ

Аннотация

В данной статье речь идет о сравнительно-типологическом исследовании юридической терминологии испанского и узбекского языков. Он также касается области терминологии и ее теоретических вопросов, происхождения терминов, особенно юридических терминов, и проблем их перевода.

Ключевые слова: термин, терминологическая система, суффикс, лексика, испанский язык, юридический термин, терминология, типология.

Kirish. Jahon tilshunosligida lug'aviy birliklarning leksik-semantik, etimologik, semasiologik, onomasiologik va pragmatologik xususiyatlari tadqiqi doimo e'tiborda bo'lib kelgan. O'tgan asrning 60-yillaridan boshlab, yangi davrning boshlanishi lingvistik semantika, sistem tilshunoslik, sistem - struktural semantika, formallashtirish, antropologik, kognitiv tilshunoslik kabi yangi yo'nalishlar rivojlandi. An'anaviy tilshunoslik deb atalayotgan tilshunoslik yo'nalishi metod va metodologiyasi va paradigmalarini tilning muayyan xossalari tadqiq etish uchun o'zlashtirib qilib qoldi. Shuning uchun yangi paradigma va yangi metod zaruriyati yuzaga keldi. Natijada tilni quruq qoidalardan iborat deb tadqiq etish metodini o'rini yangi metod va paradigma egalladi. Ya'ni, tilni inson omilidan ajratib tahlil etish tilning turli xossalari ochib bera olmasligi ayon bo'lib qoldi.

Tilni inson bilan aloqadorlikda, inson ichida tahlil etish kuchaydi. Buning natijasida dastlab, kognitiv tilshunoslik, keyinchalik pragmatik tilshunoslik, antropologik tilshunoslik yuzaga keldi. Antropologik tilni "til - olam - inson" modeli asosida antropotsentrik nazariyaga suyan holda tadqiq qila boshladi. Shu nazariya asosida avval tahlilga tortilgan tilning xossalari qayta tadqiq etila boshlandi. Ayniqsa tilning terminologik korpusini qayta antropotsentrik yondashuv asosida diqqat markazida - shaxs uning har tomonlama namoyon bo'lishi, insonni diskurs, tekst singari tushunilishi tadqiqi dolzarblilik kasb etib qoldi.

Shunga o'xshash shaxs tushunchasi tilshunoslik fani rivojlanishida, uning diqqat markazida universal semantik universal, o'zaro bog'liqlik, idrok o'rtasida o'zaro munosabat, fenomenlar, hodisalar kategorizatsiyasi, atrof muhit jarayonlari va ularning til tizimida mustahkamlanishini kognitiv-pragmatik tahlil etish dolzarb masalaga aylandi. Kognitiv jarayonlarni amalga oshirish natijalari reprezentatsiyasining samarali instrumentlaridan biri ilmiy

bilimning aniq soha tushunchasida aks etuvchi ilmiy terminlar, terminlar tizimi sanaladi.

Denotativ ma'noning rivojlanishi, leksik birliklar semantik maydonining kengayishiga bo'lgan ilmiy qiziqishning doimiy o'sishi terminologik tizimlar rivojlanishi va shakllanishining ko'plab masalalarini o'rganishga bag'ishlangan ishlarning ta'sirli asosi paydo bo'lishiga olib keladi. O'tgan yuz yillikda ko'plab tarjima va maxsus termin lug'atlari ishlab chiqildi. Lekin terminlar shakllanish xususiyatlarining ko'p tomonlari, eng avvalo, o'zbek tiliga boshqa tillardan kirib kelgan o'zlashma terminlar va ularning semasiologik, onomasiologik va pragmatik tadqiqi kam o'rganilgan qolmoqda.

Shuni ta'kidlash kerakki, ayni vaqtda yuridik sohasida ishlatilayotgan aksariyat terminlar chet tilidan kirib kelgan o'zlashma so'zlar hisoblanadi, Ispan tilining morfologiyasi va leksikasi, so'z yasashi bilan o'zbek tiliga kirib borishi natijasida terminlar boshqa leksik birliklar bilan o'zaro aloqaga kiradi, turli kontekstlarda qo'llana boshlaydi, natijada terminologik birlikning semantik tuzilishi kengayadi, yangi denotativ, konnotativ, assotsiativ ma'nolar paydo bo'ladi. Boshqacha qilib aytganda, terminlar boshqa leksik birliklar singari o'zgaradi, ma'lum bir ilmiy bilimlar sohasining o'zgaruvchan sharoiti, professional faoliyat sohasi, umuman olganda ijtimoiy madaniy borliqning aksi hisoblanadi. Alohida terminologik birliklar iste'moldan chiqadi, boshqalari qayta o'ylanadi, yana boshqalari umumiy mol leksemalariga aylanib, yuridik diskursdan chiqadi.

Shuning uchun yuridik soxasiga aloqador bo'lgan atamalar va ularning semantik paradigmasi, semasiologik, onomasiologik va pragmatik xususiyatlarini tadqiq etish va ilmiy jamoatchilikka taqdim etish dolzarb muammoga aylandi.

Oxirgi yillarda turli xalqlarning madaniy qiyofasini namoyon etishga qaratilgan bir qancha tadqiqotlar amalga

oshirildi. Biroq o'zbek tilida mazkur sohaning umumiy qabul qilingan rasmiy standartlari mavjud emas. Bu esa o'z navbatida, ona tilimizdagi terminlarni o'rganish va barqarorlashtirishga harakat qilinmog'i lozimligini taqozo etadi.

Zero, yuridik sohasini isloh qilish davlat siyosatining eng muhim yo'nalishlaridan biridir. Ushbu vazifani amalga oshirishda tilshunoslik fani doirasidagi tadqiqotlar ham alohida ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilidagi terminlarning leksik-semantik semasiologik, onomasiologik hamda pragmatik xususiyatlarini yoritish hozirgi kundagi o'ta muhim vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Eng avvalo, ta'kidlash joizki, terminologiya muammosi tilshunoslikda yangi emas. Shunga qaramay, so'nggi o'n yillikda tilshunoslar orasida terminshunoslik muammosiga qiziqish bir qancha kamaygan, o'tgan asrning ikkinchi yarmi mahalliy tilshunoslikda termin tizimi va terminlar muammosiga faol tarzda qilingan murojaat sabab ko'plab ilmiy tadqiqotlar yuzaga keldi.

O'zbek tili terminologiyasi ma'lum taraqqiyot yo'lini bosib o'tgan. O'zbek tili terminologiyasi sohasidagi ishlarni o'tgan asrning 50-yillarida O'zbekiston SSR Oliy Soveta Prezidiumi huzuridagi Til va Terminologiya komiteti boshqargan (1931-37 yillarda faoliyat ko'rsatgan), keyinchalik O'zbekiston FA Til va adabiyot instituti qoshidagi terminologiya bo'limi (1964-yildan) olib bordi. O'zR Vazirlar Mahkamasi huzuridagi Respublika atamashunoslik qo'mitasi 1988-yildan 2004-yilgacha o'zbek tili terminologiyasini tartibga solish va takomillashtirish bilan shug'ullanib kelgan (2004-yil yanvardan mazkur qo'mita faoliyati to'xtatilgan).

O'tmishdan O'zbekiston tilshunoslari atamashunoslik rivojiga katta hissa qo'shganlar va bunga dalil sifatida Mahmud Qoshg'ariyning 3 jildli "Devoni lug'otut turk" asarini misol qilib keltirishimiz mumkin. Zamonaviy o'zbek atamashunosligida ham ko'plab lug'atlar tuzilgan bo'lib 2006-2008 yillarda o'zbek atamashunosligida katta ahamiyatga ega bo'lgan "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti tomonidan A.Madvaliyev tahriri ostida "O'zbek tilining izohli lug'ati" to'plami nashr etildi. Lug'at hozirgi o'zbek adabiy tiliga keng iste'molda bo'lgan 80 mingdan ortiq so'z va so'z birikmalarini, fan, texnika, san'at va madaniyat sohalariga oid terminlarni, bir necha shevada qo'llanadigan so'zlarni, ba'zi tarixiy va eskirgan atamalarni o'z ichiga oladi. Lug'atda berilgan so'zlarning amalda qo'llanishi XX asr o'zbek adabiyoti va matbuotidan olingan misollar bilan dalillangan. Lug'at o'zbek tilshunosligi va turkiyshunoslik bo'yicha mutaxassislar, tarjimonlar, ommaviy axborot vositalari xodimlari, oliy ta'lim muassasalarining o'qituvchilari va talabalari, shuningdek, keng o'quvchilar ommasi uchun mo'ljallangan.

XX asr tilshunoslari terminshunoslik bo'yicha ilmiy bilimning turli soha terminlari, tezauslar va yuzlab maxsus lug'atlar yaratish bo'yicha faol ishlarni amalga oshirgan quyidagi tilshunos olimlarni sanab o'tishimiz mumkin: A.Hojiyev, M.Umarho'jayev, R.Qo'ng'irov, A.Qosimov, A.Irisqulov, Sh.Bo'tayev, N.Hatamov, B.Sarimsaqov, N.Ibodov, A.Qosimova, M.Qosimova, D.Xudoyberganova, B.N.Golovin, R.Y.Kobrin, S.V.Grincev, V.N.Molodets, A.D.Xayutin, N.B.Gvishiani, A. S. Gerda, V. P. Danilenko, T. L. Kandelaki, Z.I.Komarova, A.V.Krijanovskaya, V.M.Leychika, D.S.Lotte, V.N. Proxorova, A.V.Superanskaya, S.D.Shelova va boshqalarning ishlari nashr qilingan.

Tadqiqot metodologiyasi. Bugungi kunda ijtimoiy-siyosiy sohada terminlarni tartibga solishda muammolar bor. Terminlarni ba'zi nashrlar, ba'zi bir fuqarolar o'z bilganlaricha ishlatishyapti. Chet tildan kirib keladigan terminlarni 100 foiz qabul qilish yaxshi oqibatga olib kelmaydi. Shu bilan birga, chetdan kirib keladigan terminologiyaga butun eshigimizni

yopib qo'ysak, bu ham yaxshi holatlarga olib kelmaydi. Biroq ba'zan o'zbek tilida bor so'zlarni ham ishlatmayotganga o'xshayapmiz. Uning ta'kidlashicha, bunday holatlarda olimlarning vazifasi - ilmiy tavsiyalarni ishlab chiqish, terminlarni qabul qilish prinsiplarini ko'rsatib berish. Ularni jamiyatda ishlatayotganda har bir mutaxassis, har bir OAV vakili mas'ul hisoblanadi. Ma'lum bo'lishicha, institut olimlari «Yuridik terminlar lug'ati» ustida ham ishlashmoqda. «Yuridik terminlar bo'yicha ham muammolar bor. Yaqin orada «Yuridik terminlar lug'ati»ni ham yangi talqinda nashr etish rejalashtirilmoqda.

Tahlil va natijalar. Terminning semantik tuzilishiga kiruvchi oxirgi tuzilishli komponent bo'lib pragmatik ma'no ishlatiladi.

Pragmatikada o'rganish quyidagilarga duch keladi:

bayonotning aniq va yashirin maqsadlari;

nutq muomalasi xususiyatlari;

hamkorlik tamoyiliga bo'ysunadigan o'zaro ta'sir qoidalari;

so'zlovchining munosabati, gapning bilvosita ma'nolari;

so'zlovchi referentsiyasi, so'zlovchi fikridan kelib chiqadigan haqiqat predmetlariga munosabati;

pragmatik pressupozitsiya: so'zlovchining umumiy bilimi, xarakter xususiyatlari va manzilni tushunish qobiliyatini baholash;

so'zlovchining xabar mazmuniga munosabati:

a) haqiqatni baholash,

b) empatiya,

d) xabarni tashkillashtirish, juda ta'sirli, ahamiyatli mazmun fragmentlarini ajratish.

Shubhasiz, yuridik terminlarning pragmatik ma'nolarini aniqlashda yuqorida ko'rsatilgan mezonlardan foydalaniladi.

O'zlashish mexanizmini tushunish boshqa tildagi leksik birliklarni nutqimizda paydo bo'lishini aniqlashga imkon beruvchi nazariy manbalarga murojaat qilishni talab qiladi:

yangi hodisalar, jarayonlar, fenomenlarni nomlash ehtiyoji;

ma'no jihatdan yaqin, lekin aynan bir xil bo'lmagan so'zlarni chegaralash;

tushunchalarni ixtisoslashtirish zarurati;

predmetlar, hodisalarni ixcham nomlash zarurati;

ijtimoiy-psixologik sabablar, chet tilidagi so'zlarni o'zlariga yaqin qabul qilish.

O'zlashishning muhim sababi sifatida donor tilining nufuzi, yangiliklarning ifodalanishini aytish mumkin. Tilning nufuzga egalik omili asosan ispan tili terminlari o'zlashishda muhim ahamiyat kasb etadi, avval aniqlanganidek, aynan ispan tili fan tili sifatida o'rganiladi, yuridik terminlar tizimi rivojlanishi jarayonida chet el olimlarining hissasi katta.

Tilshunos R.Doniyorov shunday deydi: "Konkret bir fan ham, umuman texnika, binobarin, ularning terminlari ham muayyan bir xalqning ijod mahsuli emas. Ular jahon xalqlarining jamiki to'plagan, bilgan, o'rgangan obyektiv borliqning majmuidir, yig'indisidir". Darhaqiqat, barcha sohalar terminologiyasi, shu o'rinda atamashunoslikning paydo bo'lishi, shakllanishi va rivojlanishi ham butunjahon ot olimlari va lingvistlarining mashaqqatli mehnatlari, izlanishlari natijasidir.

M.G.Volkova, D.O.Kozlova, o'z navbatida, hamma chet tillari leksemalarining o'zlashish sababini tashqi va ichki turga ajratadi. Tashqi sabablarga tadqiqotchilar tillarni tashuvchi xalqlar o'rtasidagi savdo-iqtisodiy, siyosiy, madaniy munosabatlarni kiritishgan. O'zlashish jarayoniga muhim omil bo'lib til va davlatning siyosiy roli ta'sir ko'rsatadi, muntazam tarzda yangi so'zlarning paydo bo'lishi yoki yangi tushuncha, obyektlar, borliq jarayonlarining yangicha nomlanish zarurati sababli tilda mavjud so'zlar yangicha talqin qilinadi.

Ekstralingvistik nuqtai nazardan, o'zlashish jarayoni ijtimoiy-siyosiy, madaniy hayotdagi o'zgarishlarga moddiy va ma'naviy madaniyat rivojlanishi, boshqa tillar va boshqa madaniy modellar ta'sirining o'ziga xos reaksiyasi sanaladi.

Ko'rsatilgan jarayon tarixiy ravishda shart bo'lgan va tarixiy tarzda aniqlangan holda kuzatiladi: birorta ham madaniy model, til tizimi boshqasidan ajratilmagan, u o'zining rivojlanishi mobaynida o'zgarmagan holda boshqa xalqlar va ularning madaniyatlari bilan aloqaga kiradi. Ko'rsatilgan o'zaro ta'sirlar natijasida ba'zi bir tushunchalar, toifalar o'zaro bog'lanib, o'zlashadi va aloqaga kiradi. Ya'ni, o'zlashish jarayoni muntazam ravishda davom etadi, biroq tarixiy rivojlanishning turli bosqichlarida uning intensivligi, o'zlashma so'zlar, o'zlashma tilda ildiz otish chuqurlashib boradi.

Tilning ichki sabablari sifatida tadqiqotchilar yaqin, lekin bir xil bo'lmagan tushunchalarni farqlash zarurligini, tavsiflovchi tuzilmalarni bitta leksemaga almashtirish istagini ko'rsatadi. Bugungi kunda so'zlar o'zlashishining asosiy sababi deb tilda mavjud bo'lmagan yangi haqiqatlarning nomlanishi, o'rab turgan borliqning yangi obyektlari zarurligini aytadi. Boshqacha qilib aytganda, o'zlashishda eng avvalo, ona tilida mavjud bo'lmagan chet tillari tushunchalarini qabul qilish zarurati borligini ko'rsatadi.

S.A.Jilyuk o'zlashishning ijtimoiy-psixologik qo'shimcha sababi sifatida modani ko'rsatadi: "u yoki bu so'z bir tildan boshqa tilga faqat shuning uchun o'zlashishi mumkinki, til yoki bevosita bu so'z rasm (urf, odat) bo'lgani uchun deb hisoblagan".

O'zlashma so'zlardan foydalanish so'zlovchining ma'lumot darajasi va bilimligini ta'kidlash istagi, leksemaning o'ziga xos jozibadorligi bilan bog'liq bo'lishi

mumkin, bu so'zlovchi tomonidan aniq kommunikativ holat sharoitiga mos keladi. Yuridik terminlar tizimining ispan tilidan o'zlashgan so'zlarga murojaatiga o'z-o'zini aniqlash, ilmiy jamiyatga tegishli narsalarni ifodalash zarurati sabab bo'ladi.

Xulosa va takliflar. So'nggi o'n yillikda terminologiyaning turli tomonlari bo'yicha olib borilgan ilmiy tadqiqotlardagi "portlash" dan keyin terminlarni o'rganishga bag'ishlangan ishlar soni keskin kamaydi. Shu bilan birga har qanday leksik birliklar singari, terminlar ham doimiy o'zgarishlar holatida kuzatiladi: qayta ko'rib chiqiladi, semantik tuzilish o'zgaradi, ilmiy bilim sohalari o'rtasidagi chegaralar transportligi oshgan holatda ular boshqa sohaga kirib boradi. Boshqacha qilib aytganda, terminologik birliklarni o'rganish o'zining yuqori dolzarbligi, ahamiyatligi bilan farq qiladi.

Maqola yozishdan ko'zlangan maqsad semantik tuzilish transformatsiyasi, faoliyati, kelib chiqishi ispan til bo'lgan yuridik terminlarning qo'llanishi, maxsus lug'atlar ishlab chiqish jarayonida berilgan birliklarning leksikografik izohlash xususiyatlarini o'rganishdir.

Oldimizga qo'yilgan maqsadlarga erishish jarayonida qator vazifalar hal etildi. Eng avvalo, terminning paydo bo'lishiga ilmiy yondashuvlar, maxsus til leksemalarining sohalaro turg'unligi tushunchasi tahlil qilindi. Nazariy manbalar tahlili asosida termin leksik birlik hisoblanib, kasbiy kommunikatsiya jarayonida qo'llanadi, degan xulosa qilish mumkin. Funktsional tomonlar ta'sirida terminning qator o'ziga xos sifatleri, uning bir ma'noliligi, qisqaligi, umumqabul qilinganligi, definitsiya mavjudligi shakllanadi. Terminlar umumilmiy, tor ixtisoslashgan bo'lishi mumkin.

ADABIYOTLAR

1. Базарова Д.Х. Семантика наименований частей тела и производных от них в тюркских языках: автореф. дис. канд. филол. наук. – Т., 1967. – 27 с.;
2. Мирахмедова З. Ўзбек тилининг анатомик терминологияси: филол. фан. номз. дис. – Т., 1994.
3. Лейчик В.М. Терминоведение: предмет, методы, структура. - М.: Либроком, 2009. — 256 с. — 4-е изд. – С. 20
4. Мельников Г.П. Основы терминоведения. - М.: Изд-во ун-та дружбы народов, 1991.-116с. – С. 7
5. Глинская Н. П. Проблема эквивалентности перевода отраслевой терминологии (на материале американского авторского права) // Филологические науки. Вопросы теории и практики. Тамбов: Грамота, 2013. № 6 (24): в 2-х ч. Ч. 1. С. 56-59. - С. 57
6. Шишканова Л. П. Специфика внутрисистемных межотраслевых единиц в немецкой юридической терминологии: автореф.дис. ... канд. филол. наук : 10.02.04 / Саратов. гос. акад. права. - Саратов, 2006. - 22 с. - С. 8
7. Бархударов Л.С. Язык и перевод: Вопросы общей и частной теории перевода. - М.: Международные отношения, 1975. - 240 с. – С. 6
8. Гринев С.В. Введение в терминоведение. - М.: Московский лицей, 1993. - 309 с. – С. 22
9. Суперанская А.В., Подольская Н.В., Васильева Н.В. Общая терминология. Вопросы теории. - М.: Наука, 1989. – 246 с. – С. 14
10. Пашаева Г. Б. Основные принципы и меры унификации терминов// Вестник Ленинградского государственного университета им. А.С. Пушкина, 2015, № 2. – С. 137 – 143. – С. 137

УДК: 834.745

Раҳима БЕРДИЁРОВА,
Қарши давлат университети ўқитувчиси
E-mail: berdiyorova@mail.com

БухДУ профессори, ф.ф.д. Ғ.Н.Муродов тақризи асосида

ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИК ҚАНДАЙДИР БИР УЧИНЧИ ШАХС ТАВСИФИНИНГ ВОСИТАСИ СИФАТИДА

Аннотация

Ушбу мақолада фразеологик бирлик қандайдир бир учинчи шахс тавсифининг воситаси эканлиги таҳлил қилинган. Фразеологик бирлик – бу семантик жиҳатдан боғланган сўз бирикмалар ва гапларнинг умумий номланиши бўлиб, шаклан ўхшаш бўлган синтактик структуралардан фарқли улар фикрни ташкил этишда сўзлар танланиши ва уларнинг комбинациясининг умумий қонуниятларига мувофиқ амалга оширилмайди, балки нутқда белгиланган семантик структура ва муайян лексик-грамматик таркибининг ўзаро муносабати билан акс эттирилади.

Калит сўзлар: фразеологик бирлик, нутқ, тилшунослик, сўзловчи, ибора, чет тили, прагматика, семантика.

PHRASEOLOGICAL UNITY AS A MEANS OF THE DESCRIPTION OF ANY THIRD PERSON

Annotation

In this paper, the phraseological unit is analyzed as a means of describing some third party. Phraseological unity is the general naming of semantically connected phrases and sentences, unlike syntactic structures that are similar in form, they are not carried out in accordance with the general laws of word choice and their combination, but by the interaction of semantic structure and specific lexical-grammatical content reflected.

Keywords: phraseological unit, speech, linguistics, speaker, phrase, foreign language, pragmatics, semantics.

ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКОЕ ЕДИНСТВО КАК СРЕДСТВО ОПИСАНИЯ ЛЮБОГО ТРЕТЬЕГО ЛИЦА

Аннотация

В данной работе фразеологизм анализируется как средство описания какого-либо третьего лица. Фразеологическое единство – это общее наименование семантически связанных словосочетаний и предложений, в отличие от сходных по форме синтаксических структур, осуществляемое не по общим законам выбора слов и их сочетаний, а путем взаимодействия смысловой структуры и конкретных лексических – грамматическое содержание.

Ключевые слова: фразеологизм, речь, языкознание, говорящий, фраза, иностранный язык, прагматика, семантика.

Кириш. Эмотив-баҳолаш коннотациялари билан бойитилган фразеологик бириклар тавсифловчи восита сифатида, одатда кўп ҳолларда субъектни қандайдир учинчи шахсни билвосита тавсифлашда ишлатилади, чунки уларнинг имкониятлари чегараланмаган.

Бундай ҳолларда мулоҳаза фразеологик бирлик (ФБ) билан сўзловчининг тасвирланаётган субъектга объектга ҳиссиёт-муносабатини акс эттиради ва қабул қилувчида адресатда улар шундай ҳиссиёт-муносабатни уйғотишга, уни ишонтиришга, уқтиришга, баъзан, мумкин қадар, унга ўз билимларини, таассуротларини, айрим шахс ёки ҳодиса ҳақидаги фикрини, ўзининг маслагини, мақсадини ўтказишга йўналтирилгандир. Бу каби мулоҳазаларнинг мақсади адресатда адресантнинг нияти билан айнан бир хил реакцияни қўзғашдан иборатдир.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ушбу ҳолда пагматик вазифа – бевосита нутқий таъсир ўтказишдир. Масалан, кейинги парчада, Меган Хантерни “жинни бўлиб қолган” деб тавсифлаётган Мисс Гриффис буни ўз суҳбатдошига уқтириш, унда кизга нисбатан тегишли муносабатни қўзғатишмақсадига интилади. Бил, у шунақа ва ўзинг хулоса қил.

“I hear Megan Hunter found the body? Must have given her a bit of a shock!”

I said shortly: “It did”.

“Not too good for her, Is should imagine. In my opinion she’s not too strong in the head - and a thing like this might send her completely off her onion.”

I took a sudden resolution. I had to know something. “Tell me, Miss Griffith, was it you who persuaded Megan to return home yesterday?”

“Well. I wouldn’t say exactly persuaded.”

I stuck to my guns.

Not too strong in the head = soft / touched ёки weak/ in she head - тентаксимон, жиннисимон, телбарок; жиннисанги, валдирвасар, восвос; ақли кам, ақли паст (заиф); бир қайнови ичида, ақли пастроқ, бир оз етишмайди, қирали-чиқали; мияси жойида эмас, думбул/синонимик алмаштириш кузатилади; be off one’s opinion - жарг. ақлдан озмоқ, эсини еб қўймоқ, жинни бўлиб қолмоқ - рухиятида оғишлар, ақлий қобилятида ноқислиқлар бор инсонни характерлайди. Соғлом одамга бундай ўзгаришлари бор инсонга нисбатан мурувватли /баъзан ҳатто бепарволик (илтифотсизлик) муносабат ҳосидир.

Тадқиқот методологияси. Мақолада илмий-услубий адабиётларни таҳлил қилиш ва умумлаштириш, сўровнома, педагогик кузатиш, педагогик тажриба, математик статистика таҳлили усулларидан фойдаланилган.

Таҳлил ва натижалар. Келтирилган мисолда Мисс Гриффис нутқида ҳатто ачиниш (ҳамдардлик) кузатилади, раҳмдиллик оҳанглари сезилиб қолади: рухияти бузук кизни содир бўлаётган ҳамма нарсалар айнан у ўлиқни кўриб қолди/ қаттиқ ҳаяжонлантириши ва унинг аҳолини янада ёмонлаштириши мумкин (send her completely off her onion). Мақсад – таъкиб қилаётган барча юмалоқ хатларнинг муаллифи айнан Меган эканлигини, уларни фақат носоғлом, ақлдан озган, ҳатто восвос одамгина ёзиши мумкинлигига йигитни ишонтиришдир. Бевосита нутқий таъсирнинг вазифаси мавжуд.

Бироқ прагматик мақсадга эришиш содир бўлмайди, чунки қабул қилувчининг хулқ-атвори, унинг нутқий реакцияси қўтилганга бутунлай қарама-қарши.

Унда Мисс Грифиснинг ўзига нисбатан шубҳа уйғонди, коммуникация предмети – Меган билан яқиндан танишиш билими, энг мураккаб вазиятда мўлжал олиш малакасини, аналитик фикрлашга қобилиятни келтириб чиқарди. Унга фақат айрим исботлар етишмаяпти, уларни у ўз саволларига кетидан қолмай жавоб олишга эришиб, топишга ҳаракат қилади. *ФБ to stick to one's guns* – ўз фикридан қайтмаслик, ўз фикрида, ўз гапида қаттиқ турмоқ.

Коммуникантларнинг бир-бирини тўлиқ тушунишини, фикрларнинг мослигини кейинги мисолда кўрамиз:

“So that’s Mr. Hercule Poirot! I’ve heard of him.”

“Old friend of mine,” explained Japp. “Not half so balmy as he looks, mind you. All the same he’s getting on now. “Gone a bit gaga, as they say, sir,” suggested Inspector Jameson. “Ah, well, age will tell.”

ФБ *go gaga* – ақлдан озмоқ, жинни бўлмоқ – Джаппнинг “Not half as balmy as he looks” фикрини бутунлай тасдиқлайди ва сўзловчиларнинг тасвирланаётган объектга нисбатан менсимаслик муносабатини акс эттиради, буни улар ҳеч қачон унинг бетига айта олмайдилар. Ушбу фразеологик бирликни тасвирлашда ўзидан юқорида турган ёки ўзидан катта шахсга қўлланилишига тақиб қайд қиламиз.

Масалан, *to be nuts* ФБ сўзловчи билан битта иерархик поғонада турган кишига, тенг ёшдаги ёки кичик ёшдаги ҳамда ўртоқлик муносабатларида бўлганларга мурожаат қилинганда ишлатилиши мумкин. Бундай ҳолларда фразеологизмнинг қўлланилиши “У”нинг қандайдир хатти-ҳаракатини маъқулламаслик муносабатини очиб беради, ёки “Х” уни қоралайди, бироқ амалда ҳеч қачон нафратланишни ифодаламайди; яна сўзловчи бу иборани ўзига нисбатан, ўзининг ички ҳолатини тасвирлашда ишлатганида “яна унча оғир бўлмаган ҳукм” чиқарилади.

He looked out the pub window at the sky-high mountain peaks that seemed to be nudging Vancouver into the sea. “Sometimes I think It’ll go nuts staring at those thing.”

Кўриб чиқилаётган *to be nuts*, *to go nuts* фразеологизми учинчи шахсни билвосита орқаворотдан тавсифлашда қўлланилади.

Масалан: “I ask you, should I be likely to think of such a thing? The Old Man seemed to enjoy himself throwing his weight about. I never imagined he’d do such a thing. I can’t think why he did it. I suppose just because he was nuts.”

Сўзловчи “Х” ўзи таърифлаётган “У”га нисбатан маъқулламайдиган муносабат кўрсатади. Унга унинг одамларга золимона муомала қилиши, ўзини такаббурона тутиши (*throw his weight about*) ва бундан роҳатланиши ёқмайди, уни қоралайди, хаттоҳаракат тарзидан нафратланади. Унинг фикрича, соғлом ақлда бўлган бундай киши умрини ўзини ўлдириш билан тугатмайди, агар у бу ишни қилган бўлса, демек у ақлдан озган (*he was nuts*).

Фразеологизм *tongue in (one’s) cheek* кишини қаҳрамонга мунофиқона, иккиюзламачи, истехзоликинояли, баъзан хатто таҳқирлайдиган муносабати орқали тавсифлайди, бу ҳам адресантда, ҳам адресатда қоралаш ҳисси-муносабатини уйғотади, чунки тарбияли одамлар орасида аёлларга бундай муносабат қабул қилинмаган (мавжуд эмас).

The man was an oily hypocrite. First he tried to murder me, and now he paid me compliments! Did he imagine for one minute that I hadn’t recognized him that night on the boat? No, it was a pose, a pose which he forced me to acquiesce in, his tongue in his cheek all the while.

Аксинча, хушмуомалалик, тарбияланганлик ҳар доим маъқуллаш, эҳтиром ҳиссини уйғотади. Масалан:

Thinking it over now, I believe I did the little man an injustice. He was honestly in love with me, but a mistaken delicacy prevented him from pressing his suit on these lines.

Аёлнинг уй, оила қуриш, гар у ўзини яхши /муомалада бўлса/ тутса эрга эга бўлиш истаги ижобий баҳоланади. Ва аксинча, буларнинг ҳаммасига эга бўлмаслик салбий эмоцияни келтириб чиқаради.

I wouldn’t blame her if she wanted a settled, home and a husband and was playing her cards accordingly.

Чарльзнинг ва сэр Юстаснинг тавсифи уларнинг муносабатларини тасвирловчи кейинги мисолда келтирилган. Улар чиқишмас эдилар (*they didn’t take to each other*), чунки Чарльзда “кўзи пишганлик”, “ҳидни билиш, сезгирлик” (*To have a very good nose for бор эди ва у шу захотиёқ виждонли (инсофли) одамни виждонсиз (инсофсиз) одамдан фарқлай олар эди. Сэр Юстаснинг тўғридан-тўғри тавсифи бу ерда мавжуд эмас. Индамаслик билан ифодаланган шама, рўйи-рост гапиришни хоҳдамаслик орқали қабул қилувчида сэр Юстасга нисбатан маълум даражадаги маъқулламаслик эмотив-баҳолаш муносабати юзага келади. У қабул қилувчи хушёр, чунки олдинги контекст китобхонни қаҳрамонлар билан таништиради ва Чарльзни ижобий тавсифлайди, унинг фикри билан ҳисоблашиш мумкин.*

“Did he and Mr. Laverton-West meet at all?”

“Only once, I think. They didn’t take to each other much. That is to say, Major Eustace made himself as agreeable as he could to Charles, but Charles wasn’t having any. Charles has got a very good nose for anybody who isn’t well - quite - quite.”

Ҳамма ишларга аралашувчи киши норозилик, ғазабланиш, ёқтирмаслик ҳиссини уйғотади, буни қуйида келтирилган мисолнинг биринчи қисмида ифодаланган *to poke one’s nose everywhere* идиомасининг фреймли семантикаси акс эттиради. Инсонга “қандайдир ишларга аралашин” хос, ҳар нарсани билишга интилиш – унга эга бўлган субъектга салбий ҳиссий-муносабат уйғотувчи, бироқ, шунга қарамадан, инсон табияти учун табиий бўлган жиҳатхосдир. Ҳеч нарса билан қизиқмайдиган киши хушёрликни уйғотади, айниқса, шундай бўлса ҳам, ҳеч нарса билан қизиқмайдиган, ҳеч нарсага қўшилмайдиган, “ҳеч қасрга бурнини сукмайдиган”, шунга қарамадан, барча ҳақида ҳамма нарсани билишнинг энг юқори кучига эга бўлган киши бутунлай тушунарсиздир. Бундай киши атрофдагиларда ақл бовар қилмайдиган кўркинч уйғотади, бундай кишидан кўркиш керак, чунки бу инсон табиятига хос эмас. Идиоманинг асл семантикаси эксплутацияси эмас, балки ҳар қуни турмушда ишлатиладиган даражага, олам манзарасини акс эттиришга ҳавола мавжуд.

Otherwise I was depending on the fictional presentment of vicar’s wives, caricatures of females poking their noses everywhere, and uttering platitudes. Probably no such type exists.

Mrs. Dane Calthrop never poked her nose in anywhere, yet she had an uncanny power of knowing things and I soon discovered that almost everyone in the village was slightly afraid of her.

Қаҳрамонлардан бирининг оғир молиявий аҳволи кейинги мисолда тасвирланади:

“You see, he could get very nasty, Jacky could, if you stood up against him. I knew he was in a hole of some kind. He wouldn’t say much to me, just swore at me when I asked him about it.”

Джеккининг хатти-ҳаракатларига, унинг қийин молиявий аҳволи билан боғлиқ хулқ-атворида маъқулланмаган эмотив-баҳолаш муносабати уни *get nasty, stand up against smb., to be in a hole* фразеологик бирликлари ёрдамида тавсифлаш орқали ифодаланган.

Аммо жуда ҳам юқори бўлмаган ижтимоий аҳвол, тарбиянинг етарли эмаслиги кейинги мисолда кўрсатиб берилган:

“Yes, I know him. Chevenix-Gore’s a secretary. Between you and me I don’t take to him much. He’s good-looking and knows it. Not quite out of the top drawer.”

ФБ(to be) out of the top drawer – сўзл. жамиятнинг юқори табақаларига, имтиёзли табақага тегишли; яхши тарбияланган.

Биринчи қарашда ўзининг гўзаллиги билан хайратда қолдирадиган, тил торттирмай ўлдирадиган қиз яқиндан танишилганда содда ва етарли даражада ақлли бўлиб чиқмайди. ФБ struck all of a heap – қутилмаганда тил торттирмай ўлдирмоқ, ер тишлатиб қўймоқ. ФБ wetfish – аҳмоқ, ақли чекланган, бесўнақай, беўхшов, хунук киши:

Peering after the girl Joanna said that it was the Symington’s nursery governess.

“Is that what struck you all of a heap?” she asked.

“She’s good-looking, but a bit of a wet fish.”

“I know,” I said. “Just a nice kind girl. And I’d been thinking her Aphrodite.”

Қандайдир учинчи шахснинг фразеологик бирликлар ёрдамида тавсифи кейинги мисолларда кўрсатилган: қаҳрамонлардан бирининг Кертининг одатийлиги, жонсизлиги (таъсирсизлиги) plain as a currant bun фразеологизми ёрдамида акс эттирилган. Қиёсланг: русча “простой как две копейки”.

“No,” said Poirot thoughtfully, “I’d say Kirtsy is a very normal woman who’d have liked a normal woman’s life. In a way she’s something of the same type as Gwenda, only Gwenda is good-looking and attractive and poor old Kirtsy is plain as a currant bun. I don’t suppose any man’s ever looked at her twice.”

Леди Чевеникс-Гор, эркин аёл, бошқаларга ўхшамаган фаросатлилик, ақлнинг ўткирлиги, зийраклик билан ажралиб туради. Бу у ҳақидаги олдинги контекстда яратилган дастлабки маълумот strik, hit the nail on the head – жойини топиб туширмоқ, нишонга тегмоқ, аниқламоқ, керагини қилмоқ, зўр қилиб бажармоқ фразеологизми билан тасдиқланади.

Унинг ҳамма нарсаси учун ўз фикри мавжуд ва у атрофдагиларнинг ўзига бўлган муносабати билан кам ҳисоблашади (she doesn’t care).

Унинг характерининг манманлик, ўзига бино қўйиш каби жиҳатларига ишора сўзловчининг Леди Чевеникс-Горнинг хатти-ҳаракатларига маъқуламаслик муносабатларини ва тасвирланаётган аёлга бундай

ҳиссиёт-муносабатни қабул қилувчига уқтириш истагини акс эттиради.

“I know something of them, naturally. Lady Chevenix-Gore is quite as mad in her own way as old Sir Gervase. They were devoted to each other - and both quite mad. She’s the vaguest creature that ever lived, with an occasional uncanny shrewdness that strikes the nail on the head in the most surprising fashion. People laugh at her a great deal. I think she knows it, but she doesn’t care. She’s absolutely no sense of humour.”

Тавсифланаётган объектга менсимаслик-масхаралаш, нафратланиш, қоралаш муносабатини кейинги мисолларда учратамиз:

“... How did Chevenix-Gore think of himself? As o Colossus, as an immensely important person, as the centre of the Universe! Does such a man destroy himself? Surely not ...”

The centre of the Universe – диққат-эътиборни ўзига жалб қилиб турган нарса; кинояли: ўзини ҳаммадан энг муҳим, эътиборли деб ҳисоблайдиган кимса ҳақида.

“I’ve got a few old friends left, you know. Friends who are in the know. Of course most of them are either practically stone deaf or half blind or a little bit gone in the top storey or unable to walk straight. But something still functions. Something, shall we say, up here.” She hit the top of her neatly arranged white head. “There’s good deal of alarm and despondency about. More than usual. That’s one of the things I’ve picked up.”

stone deaf – “тўнқадек бефаҳм”;

to be gone in the top storey – “ақлдан озмоқ, эсини емоқ, жинни бўлиб қолмоқ”

“Yes, - well - It’s difficult to explain. Naturally I didn’t expect him to commit suicide, but all the same, I’m not frightfully surprised. The truth of it is that my uncle was as mad as a hatter, M. Poirot. Every - one knew that”.

as mad as a hatter – ақлдан озган, эсини еб қўйган, жинни бўлиб қолган, ақли жойида эмас.

“...This woman is exactly the same type. I recognized it as soon as I saw her. That type takes to crime like a duck to water.”

like a duck to water – ўрдақни сув ўзига тортганидек, бунақа одамни ҳам жиноят жойи ўзига тартади.

Ҳулоса ва таклифлар. Келтирилган матн парчаларининг прагматик мақсадга қаратилганлиги объектни тавсифловчи айнан шу фразеологик бирликлари танлашни белгилаб берди. Келтирилган ФБларнинг теранлик-семантик даражаси бўйича тахлили уларда ушбу КПХ билан тегишли прагматик маълумот жойлаштирилганлигини кўрсатди.

АДАБИЁТЛАР

1. Система фразеологических соответствий в современном корейском языке Е.А.Колодина Вестн. Междунар. ин-та экономики и лингвистики. Сер. "Восточные языки" : сб. ст. – Иркутск, 2014. – № 6. – С. 76-81.
2. Раҳматуллаев Ш. Ўзбек тилининг фразеологик луғати. –Тошкент: Қомуслар Бош таҳририяти, 1992.
3. Садыкова М. Краткий узбекско-русский фразеологический словарь. –Ташкент: Главная редакция УСЭ, 1989.
4. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. I-V. –Тошкент: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2006-2008.
5. Национальная специфика фразеологизмов русского и корейского языков © кандидат филологических наук Пак Сон Гу, 1999 Язык, сознание, коммуникация: Сб. статей / Ред. В.В. Красных, А.И. Изотов. М.: Диалог-МГУ, 1999. Вып. 7. 136 с.

Nargiza BOLTABOYEVA,
Andijan davlat universiteti o'qituvchisi
E-mail: nargizaboltaboeva@mail.ru

Filologiya fanlari bo'yicha falsafa doktori (PhD) D.A.Nasriddinov taqrizi asosida

INTRODUCTION OF TOPONOMIC TERMS AND THEIR LINGUISTIC ANALYSIS

Abstract

Correct interpretation of place names is very difficult. For this, it is necessary to know the Uzbek language (its history and geographical location) and to be aware of neighboring languages. It is necessary to know well the history of our country, ancient tribes, economic activities of the population and, of course, the geographical features of each place. Taking these issues into account, this article provides extensive scientific analysis.

Key words: Toponyms, geographical objects, hydronyms, archaisms, dialectisms.

ВВЕДЕНИЕ ТОПОНОМИЧЕСКИХ ТЕРМИНОВ И ИХ ЛИНГВИСТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ

Аннотация

Правильная интерпретация географических названий очень трудна. Для этого необходимо знать узбекский язык (его историю и географическое положение) и знать соседние языки. Необходимо хорошо знать историю нашей страны, древних племен, хозяйственную деятельность населения и, конечно же, географические особенности каждого места. Принимая во внимание эти вопросы, в данной статье представлен обширный научный анализ.

Ключевые слова: Топонимы, географические объекты, гидронимы, архаизмы, диалектизмы.

TOPONOMIK ATAMALARNING FANGA KIRIB KELISHI VA ULARNING LINGVISTIK TAHLILI

Аннотация

Joy nomlarini to'g'ri izohlash juda mushkul ish. Buning uchun o'zbek tilini (tarixi va geografik joylashuvini) puxta bilish va qo'shni tillardan xabardor bo'lish kerak. Vatanimiz tarixini, qadimda o'tgan qabilalarni, aholining xo'jalik faoliyatini va albatta, har bir joyning geografik xususiyatlarini yaxshi bilish kerak. Mana shu masalalarni hisobga olgan holda ushbu maqolada bu boradagi keng ilmiy taxlillar berildi.

Kalit so'zlar: Toponimlar, geografik obyektlar, gidronimlar, arxaizmlar, dialektizmlar.

Kirish. Zamonaviy dunyoda butun dunyo xalqlarining tarixiy-ijtimoiy rivojlanishidagi donishmandlik, bilim va ta'lim jarayonining o'rni bugun har qachongidan ham juda kuchli va jiddiyroqdir. Geografiya, tarix, filologiya kabi fanlar manfaatlarini tutashgan joyda toponimika fani shakllandi. Shu sababdan, olimlar tomonidan toponimika integral fan deb e'tirof etilgan. U fan sifatida bir muncha keyinroq shakllangan bo'lsa ham, hozirda tez sur'atlar bilan rivojlanayotgan fan tarmoqlaridan biri hisoblanadi. Toponimlarning asosiy vazifalaridan biri bu geografik obyektlarning aniq manzili ekanligidir. Ilmiy izlanishlar uchun manba sifatida xizmat qiladigan geografik nomlar dastlab geograflar tomonidan tadqiq qilingan, keyinchalik tarixchilar, endilikda esa bu ish bilan ko'pincha tilshunoslar shug'ullanib kelmoqda. Aslida toponimlar tilshunos uchun ham, tarixchi, etnograf, arxeolog, geograf uchun ham tadqiqot obyekti bo'lsada, hozirda geografik nomlarni hududlar miqyosida ko'pincha tilshunoslar lingvistik jihatdan tadqiq qilishmoqda. Geografik nomlarni o'rganish ushbu hududda yashovchi xalqlarning tili, tarixi, etnografiyasi, turmush tarzi, urf-odatlar, milliy qadriyatlari, kasb-kori kabi bir qator masalalarni oydinlashtirishni talab etadi.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. XIX asr oxirlaridan e'tiboran dunyoda toponimikaga qiziqish kuchaydi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi, geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkil etildi. Toponimika fani dastlab Yevropada paydo bo'ldi va asta-sekinlik bilan taraqqiy etib, boshqa hududlarga ham tarqala boshladi. 40-45 yillar oldin toponimik tadqiqotlar rivojlandi. Uning ta'sirida O'zbekistonda ham toponimika fani rivojlana boshladi. Toponimikadan maxsus asarlar paydo bo'ldi. Geografik nomlarni o'rganadigan komissiyalar va jamiyatlar tashkildi. Masalan, Angliyada 1923-yilda dunyoda

birinchilardan bo'lib mamlakatdagi barcha toponimik ishlar muvofiqlashtirish uchun "Toponimika jamiyati" tuzildi. Keyinchalik, G'arbiy Yevropa, Fransiya, Germaniya. Pol'sha va boshqa mamlakatlarda ham huddi shunday jamiyatlar paydo bo'lgan edi. Sobiq Ittifoq davrida V.V.Bartol'd, M.S.Andreyev, S.P.Tolstov, Ya.G'.G'ulomov, B.A. Ahmedov, A.R.Muhammadjonov, M. Masson, O. D. Chexovich, A. A. Semenov, O.A.Suhareva kabi olimlarning tarixiy-geografik asarlaridan O'zbekiston toponimlarining m'a'nosi va kelib chiqishi haqida talay materiallarni uchratish mumki n.O'zbekistonda toponimika fanining va geografik atamashunoslikning rivojlanishida professor H. H. Hasanov, tilshunos toponimistlardan professorlar - T. Nafasov, Z. Do'simov, dotsent N. Oxunovlarning xizmatlari katta bo'ldi. Respublika joynomlarining kelib chiqishi tarixini va millat, qabila, elat, urug'-aymoq nomlarining kelib chiqish tarixini (etnogenezi) hamda geografiyaga oid atam alami o'rganishda Y.G'.G'ulomov, R. N. Nabiye, A. R. Muhammadjonov, F. Abdullayev, S. Ibrohimov, O'zbekistonda birinchi toponimik kartoteka tuzishda ishtirok etgan H. T. Zarifov, etnograflar - E. Fozilov M. Shoabdurahmonov, X. Doniyorov, R. Qo'ng'irov, geograflar - H. Hasanov, S. Qoravev kabilarning ishlari diqqatga sazovordir.

Tadqiqot metodologiyasi. Miloddan avvalgi 138-126 yillari Xitoylik sayyoh Chjen Syan, eramizning 629 yillari, Syuan-Szan (16 yil davomida) butun o'rta osiyoni kezib chiqib ko'plab toponomik atamalarni yozma tarzda aqayd etadi. Bu mualliflar tomonidan ayrim maxalliy atamalarining xitoy tili transkripsiyasida aks etganligini ko'ramiz. Masalan: Tyan-shan, Tyan-"osmon", shan-"tog'". Aslida uning nomi turkey tilda Xongangri, Tangritog' bo'lib, xitoylar uni o'z tillariga mos ravishda Tyan-shan deb atay boshladilar. Shu

tariqa o'rta asrlarda arab yozuvchilari Ma'sudiy, Istahriy, Ibn Rusta, Yoqut Hamaviy, Ibn Sallam kabi olimlarning O'rta Osiyo haqida yozgan kitoblari qator toponimlarning arabcha transkripsiyada uchrashini xam uchratishimiz mumkin. Iruskulov o'zining "Tilshunoslik kirish" kitobida Lingvistik tahlil metodlari xaqida ko'plab malumotlar keltirgan. Tilni bir butun murakkab tizim sifatida o'rganish hozirgi zamon fanining barcha taraqqiyot talablariga javob bera oladigan yangi ilmiy uslublar bo'lishini taqozo etadi. Metodlar qaysi fanga taalluqli bo'lishidan qat'iy nazar quyidagi talablarga javob berishi kerak:

1. Metod obyektiv, ya'ni: a) uslub qachon, qayerda, kim tomonidan qo'llanilmasin, tahlil qilinayotgan material bir xil boisa, natija ham bir xil bo'lishi; b) tahlil natijasida olingan ma'lumot tekshirish imkoniyatiga ega bo'linishi; d) subyektiv fikrlarning aralashuviga yo'l qo'ymasligi kerak.

2. Metod izchil bo'lishi o'rganilayotgan obyektga to'liq tahlil qila olish uchun zarur atamalar sistemasini qamrab olishi va qo'shimcha tushunchalarni talab etmasligi lozim.

3. Metod universal bo'lishi, ya'ni tilning kamida asosiy to'rt qatlami (fonetika, morfologiya, leksikologiya va sintaksis)ni tahlil qilishga yaroqli bo'lishi kerak.

4. Metod sodda bo'lishi, ya'ni foydalanilganda qo'shimcha qiyinchilik tug'dirmasligi kerak.

So'ngi yillar ichida Toponomiyaning nazariy va amaliy asoslari ishlab chiqildi. Bunga ko'ra Toponomiya sohasida bir qancha tadqiqotlar maydonga keldi. Bunda rus olimlaridan V. A. Nikonov, A. V. Superanskaya, A. P. Dulzon, E. M. Murzayev, V. N. Toporov, O. N. Trubachev, o'zbek nomshunoslaridan H. Hasanov, E. Begmatov, T. Nafasov, S. Qorayev, 3. Do'simov va boshqalarning xizmatlari katta bo'ldi. O'zbekiston toponimiyasi 20-asrning 60-yillaridan ilmiy asosda o'rganila boshlandi: Qashqadaryo, Xorazm, Toshkent, Surxondaryo, Samarqand, Marg'ilon, Qo'qon, Buxoro, Boysun, Mirzacho'l, Shahrisabz, Nurota hududlaridagi joy nomlari tadqiq etildi, Toponimga oid bir necha lug'atlar, risola va monografiyalar nashr etildi. H. Hasanovning "Yer tili" (1977), S. Qorayevning "Geografik nomlar ma'nosi" (1978), 3. Do'simovning "Xorazm toponimlari" (1985), T. Nafasovning "O'zbekiston toponimlarining izohli lug'ati" (1988), N. Oxunovning "Joy nomlari ta'biri" (1994) va boshqa shular jumlasidandir.

Toponimlar yirik yoki mayda ob'ektlarning nomlari ekanligiga qarab makrotoponimlar va mikrotoponimlarga ajratiladi: makrotoponimlar — keng hududlar, katta ob'ektlar (materiklar, okeanlar, tog'lar, cho'llar, daryolar, shaharlar, qishloqlar va shu kabi)ning atokli otlari; mikrotoponimlar — kichik ob'ektlar (jarliklar, tepaliklar, quduqlar, ko'chalar, qo'rg'onlar va shu kabi) ning atokli otlari. Lekin toponimlarni bunday tasnif qilish shartli, chunki ko'pincha makrotoponim bilan mikrotoponimni farqlash qiyin.

"Toponimika shaharlar, qishloqlar, daryolar, ko'llar, tog'lar kabi geografik nomlarni, ularning kelib chiqishini, tarixini o'rganar ekan, bu fan tilshunoslarga ham, tarixchilarga ham boy ilmiy material beradi. Dunyoda hamma narsaning nomi bor. «Tog'» deganda balandmi- pastmi, kattami-kichikmi umuman tog' tushuniladi. Ko'l ham shunday umumiy atama, turdosh ot. Bunday so'zlarni hohlagan tilga tajjima qilish mumkin. Atokli ot esa qandaydir bir narsani, predmetni, obyektga bildiradi va odatda tajjima qilinmasdan hamma tillarda deyarli bir xil yoziladi va talaffuz qilinadi"[1]. Masalan, Samarqand deganda, respublikamizdagi Zarafshon daryosi sohilida joylashgan go'zal tarixiy shahar tushuniladi. Buxoro deyish bilan O'zbekistonning ko'hna shahri, shu nomli viloyat markazi ko'z o'ngimizda namoyon bo'ladi. Shunday qilib, toponim (geografik nom) — awalo so'zdir. Biroq u oddiy so'z emas, birinchidan, atokli ot. Ayni paytda ko'pgina toponimlar, hatto tilshunos olimlar uchun ham tushunarsiz. Xorazm, Samarqand, Farg'ona, Namangan kabi nomlarning

kelib chiqishi haqida qancha fikrlar bildirilgan bo'lsa ham, ularning kelib chiqishi, etimologiyasi hamon noma'lum.

Tahlil va natijalar. Joy nomlari shu qadar ko'pki, hamma toponimlarning ham ma'nosi yetib boimaydi. Nom qancha ko'hna bo'lsa, uning etimologiyasini bilish shuncha qiyin bo'ladi. Hamma nomlardan ma'no qidirib, mazmuni anglashilmagan nomlarni o'zgartirib, boshqacha atash minglab yillarning mahsuli bo'lgan ma'naviy yodgorlik ildiziga bolta urish demakdir. Biz uchun noaniq bo'lgan geografik nomlar ma'nosi kelajak avlodlar tushunib oladi. Ma'nosidan qat'iy nazar, barcha nomlar manzil vazifasini bajaradi. Shunday qilib, toponimlarning kishilik jamiyati uchun eng muhim va zaruriy funktsiyasi manzil bo'lib xizmat qilishdir. Demak, joy nomlari bir obyektga ikkinchi obyektga farq qilish uchun zarur. Geografik nomlar manzilgina emas, balki ko'pdan-ko'p axborot- tarixiy, geografik, lingvistik ma'lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, ma'nosiz nom boimaydi. Lekin ko'pgina joy nomlarining ma'nosi yo'qolgan, aniqrog'i hozirgi kishilar uchun tushunarsiz bo'lib qolgan. Toponimlar turli asrlar mevasi bo'lib, uzoq davrlar yashaydi. Qadimiy tillarda qo'yilgan nom keyingi xalqlar uchun oddiy toponimdan boshqa narsa emas, uning qanday ma'noni anglatishi haqida har doim ham o'ylab o'tirishmaydi. Geografik nomlar turli davrlar guvohi. Turli soha olimlari — tilshunolar, geograflar, tarixchilar, arxeologlar, geologlar, etnograflar toponimikaga murojaat qiladilar. Geografik nomlarga qarab o'tmishda qanday xalqlar yashaganini, turli millat xalqlarining o'zaro aloqalarini, ularning bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurishini bilib olish mumkin. Turli davrlarda yashagan va turli tillarda gaplashgan xalqlar O'rta Osiyo, jumladan o'zbek xalqining etnogenezida muayyan darajada ishtirok etgan va tarixiy toponimiyasida iz qoldirgan. Buni O'rta Osiyoning o'tmishda ko'chmanchi va yarim ko'chmanchi bo'lgan aholisining hozirgacha saqlanib qolgan urug'-qabila nomlarida ham ko'rish mumkin. O'zbekistonning geografik nomlari, ya'ni toponimiyasi O'rta Osiyo toponimiyasining bir qismi sanaladi. O'rta Osiyodagi geografik nomlarning asosiy qismini hozirgi o'zbek, turkman, qirg'iz, qoraqalpoq, qozoq hamda tojik tillari yordamida osongina tushunish mumkin.

Toponomika lotincha so'zdan olingan bo'lib joy nomlarini paydo bo'lishi, rivojlanishi o'zgarishi va to'g'ri yozilishini o'rganuvchi fan hisoblanadi. Muayyan bir hududdagi joy nomlari majmui — toponimiya, alohida olingan joy nomi esa toponim deb ataladi. Toponimlar ham, til leksikasining bir qismi sifatida boshqa hamma so'zlar singari til qonuniyatlariga bo'ysunadi. Toponomiya til tarixi (tarixiy leksikologiya, dialektologiya, etimologiya va boshqalar)ni tadqiq etishda muhim manba hisoblanadi, chunki ba'zi toponimlar (ayniqsa, gidronimlar) arxaizm va dialektizmlarni o'zgartirmasdan barqaror saqlab qoladi, ko'pincha muayyan hududda yashagan xalqlarning substrat tillariga borib taqaladi. Toponimlarning amaliy transkripsiyasi, ularning dastlabki asosga ko'ra hamda bir xil yozilishi, boshqa tillarda berilishi toponimlarning amaliy jihati hisoblanadi[2].

Geografik nomlar, ya'ni toponimlar til lug'at tarkibining bir qismi bolib, til qonuniyatlariga bo'ysunadi. Albatta, so'zni tilshunoslik — lingvistik fani o'rganishi kerak. Demak, toponimika atokli otlarni o'rganadigan Onomastika fanining bir qismi bo'lib, tilshunoslik fanlari qatoriga kiradi"[3]. S. Qorayev o'zining "Toponomika" kitobida bergan malumotlarga ko'ra toponomikaga oid lingvistik atamalarni keltirib o'tgan. Geografik nomlar manzilgina emas, balki ko'pdan-ko'p axborot — tarixiy, geografik, lingvistik ma'lumot tashiydi. Har qanday geografik nom muayyan mazmunga ega, ma'nosiz nom bolmaydi.

Vatanimizning Qadimiy va boy tarixini o'rganish, bu borada ilmiy-tadqiqot ishlarini kuchaytirish, gumanitar soha olimlari faoliyatini har tomonlama qo'llab quvatlashimiz lozim. Bu albatta o'zbek tili toponomikasi xam

taaluqlikdir. Bugungi kunda o'zbek toponomikasi oldiga barcha viloyatlar mikrotoponimiyasini zamonaviy tilshunoslik yutuqlari asosida tadqiq etish vazifasi yuklanmoqda.

Toponimlarni lingvistik tahlil qilish ularni turlarga ajratib chiqish ancha uzoq yillarga borib taqaladi. "Lingvistik tahlil - til, nutq birliklarini uni tashkil etuvchi qismlari, mazmuni vazifasi va boshqa xususiyatlari nuqtai nazaridan tadqiq etish, til (nutq) birliklarining aniq holatini belgilashdir. Ko'pincha toponimlar grammatik va semantik jihatdan hozirgi shaklga kelgunga qadar talay o'zgarishlarga uchragan. Toponimlarni paydo bolishiga qarab ikki turga bo'lish mumkin: tabiiy yo'l bilan hosil bo'lgan, xalq tomonidan qo'yilgan toponimlar va sun'iy yo'l bilan hosil qilingan, qaror bilan qo'yilgan toponimlar"[4]. Asli geografik nomlar xalq ijodi mahsulidir. Ko'pincha toponimlar dardurustdan paydo bo'lmaydi. Datlabki geografik obyektlar, masalan, qishloq

turlicha atalishi mumkin. Aytaylik, relefiga, suv manbaiga uni o'zlashtirishga hissa qo'shgan kishilarning ismlariga, qarab «falonchi qishloq», «falonchining qishlogi» deb yuritilishi mumkin. Bora-bora shu nomlardan biri yutib chiqadi. Masalan, u nayman urug'ining qish log 4 nomini oladi. Bunda chinakam toponimga aylanish jarayoni tugamaganidan toponim butun bir gapdan iborat va ishlatish uchun qo'pol bo'Madi va tilning leksik vositalarni tejash qonuniyatiga ko'ra bu toponim nihoyat Nayman shaklini oladi.

Xulosa va takliflar. Mamalakatimizda o'zbek tili toponimikasi ancha rivojlangan bo'lsada respublikamizning barcha xududlari mikrotoponimiyasi lingvistik jihatdan tadqiq etilmagan. Tilshunoslik fanining o'rganish sohasi bo'lgan tilni har tomonlama tahlil qilish Fan taraqqiyotiga mos metodlarni taqozo etadi. Lingvistik tahlil metodlari tilshunoslikning o'zi uchungina xos bo'lib, shu fanga doir ilmiy xulosalar berishga xizmat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Hasanov H. H. Yer tili, T., 1977, 26 bet
2. O'zME. Birinchi jild. Toshkent, 2000-yil
3. Qorayev S. "Toponomika" Toshkent 2006.[8/13b].
4. Hasanov H. H. O'rta Osiyo joy nomlari tarixidan, T., 1965.
5. Qorayev S. Geografik nomlar ma'nosi, T., 1978.

Oybek GADAYEV,
Samarqand davlat universiteti tadqiqotchisi
oybekgadayev76@gmail.com

SamDU professori, fil. f.d. A. B. Pardayev taqrizi asosida

BASIS OF FORMATION OF TOPONYMS OF PAYARIK DISTRICT

Annotation

The article gives a brief overview of the lexical and semantic study of some toponyms in Payarik district of Samarkand region, the history of the origin of place names, to which tribes they belong, the structural types of place names. In today's world which we live in, everything has a name. From the largest objects to the most invisible particles have their own names. It is impossible to exist in this world without a name. The name is necessary to distinguish things and events from each other.

Keywords: toponym, toponymy, toponymy, onomastics, etymology, style of speech.

ОСНОВЫ ФОРМИРОВАНИЯ ТОПОНИМОВ ПАЯРЫКСКОГО РАЙОНА

Аннотация

В статье дается краткий обзор лексико-семантического исследования некоторых топонимов Паярыкского района Самаркандской области, истории происхождения и структурных типов топонимов, к каким племенам они принадлежат. В нынешнем пространстве, в котором мы живем, все имеет свое имя. От самых больших объектов до самых невидимых частиц есть свои названия. В этом мире невозможно существовать без имени. Название необходимо, чтобы отличать вещи и события друг от друга.

Ключевые слова: топоним, топонимия, топонимика, ономастика, этимология, стиль речи.

PAYARIQ TUMANI TOPONIMLARINING HOSIL BO'LIISH ASOSLARI

Annotatsiya

Maqolada Samarqand viloyatining Payariq tumanidagi ayrim toponimlarning leksik-semantik tadqiqi, joy nomlarining kelib chiqish tarixi, qaysi urug'larga mansubligi, joy nomlarining tuzilish jihatidan turlari haqida qisqacha ma'lumot berildi. Biz yashayotgan hozirgi makonda har narsaning nomi bor. Eng ulkan predmetlardan tortib ko'zga ko'rinmas zarrachalarning o'z nomi mavjud. Nomsiz bu dunyoda mavjud bo'lish mumkin emas. Nom narsa va hodisalarni bir-biridan farqlash uchun zarurdir.

Kalit so'zlar: toponim, toponimiya, toponimika, onomastika etimologiya, so'zlashuv uslubi.-

Kirish. Mamlakatimizda «Bugungi globallashuv davrida har bir mustaqil davlat o'z milliy manfaatini ta'minlash, bu borada avvalo o'z madaniyatini, azaliy qadriyatlarini, ona tilini asrab-avaylash va rivojlantirish masalasiga ustuvor ahamiyat qaratishi tabiiy» [1] bo'lgan hozirgi bir sharoitda ishlab chiqilgan toponimik siyosat toponimika sohasini ilmiy-nazariy va amaliy yo'nalishlarda jiddiy rivojlantirishni ham talab etadi. Buning uchun joylarda tashkil qilingan toponimik komissiyalar va markazlashtirilgan toponimik xizmatlarga joy nomlarini aniqlash, saqlash, o'zgartirish yo'lida ularning ilmiy va amaliy jihatlarini puxta o'rgangan tadqiqotlar katta amaliy yordam bera oladi,

Toponimlarning paydo bo'lishi ma'lum bir sabab va qonuniyatlar asosida ro'y beradi. Shundan kelib chiqib aytish mumkin, hududdagi geografik obyektlarning nomlari biror sabab, yoki biror asosning natijasidir. Toponimlarning shakllanish yo'li, paydo bo'lish jarayoni muayyan lisoniy qonuniyatlarga amal qilingan holda hamda bevosita mahalliy aholi tili (shevasi)ning lisoniy imkoniyati va birliklari ishtirokida kechadi. Payariq tumani toponimlarning yuzaga kelishiga sabab bo'lgan lisoniy omillar tadqiq etish maqsadga muvofiqdir.

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Payariq tumanida etnonimlar asosida shakllangan toponimlarning bir nechta aniqlandi. Aytish mumkin, Payariq tumanida etnonimlar ellikka yaqin geografik obyekt nomlarining shakllanishi uchun asos bo'lgan.

Aslida O'zbekiston toponimiyasida etnonimlar yuzlab toponimlarning paydo bo'lishiga sabab bo'lgan[2].

Etnonimlar borasida keng qamrovli tadqiqot olib borgan X. Doniyorov o'zbek millatining etnik tarkibini turk-o'zbek, qipchoq-o'zbek, o'g'uz- o'zbeklari tashkil etganligini,

bulardan turk-o'zbeklar, asosan, qarluq, chigil, tuqsi, yag'mo, yag'bu, yoboqu, tangut, arg'u kabi turkiy qabila-urug'larning birlashishi natijasida tashkil topganligi, bular o'zbek millatining eng qadimgi va eng birinchi komponenti bo'lib hisoblanishini qayd etgan[3].

Payariq tumani toponimlari sirasida etnotoponimlar salmoqli o'rin egallaydi. Izlanishlar natijasida ko'plab toponimlarga etnonim asos bo'lganligi aniqlandi.

Manbalarda 92 o'zbek urug'i bor deb qayd etilgan. Bundan tashqari, har bir urug' o'z navbatida yanada mayda guruhlariga bo'linib ketadi. Etnograf K.Shoniyozevning ta'kidlashicha, birgina qo'ng'iroq urug'i 200 dan ortiq kichik shox — to'plarga ajralib ketadi. Shunday qilib, o'zbek millati turli qabila va urug'lardan tarkib topgan[4].

Ayrim urug'-aymoqlarning tarmoqlarini ham kuzatish mumkin. Qipchoqlarning Qorabo'z qipchoq, Parcha qipchoq, Qoraqalpoqlarning Mang'it, Qoraqalpoq qabila tarmoqlari yuqoridagi hududlarda ro'yxatga olingan. Payariq, tumani yaqinidagi tumanlarda ba'zi urug' - aymoqlarning turli tomonlarga tarqalish natijasida ular o'z nomlariga "parcha" so'zini qo'shib qo'yishgan. Bunday nomlar qabilalar yashayotgan qishloqlarning nomiga ham o'tgan: Parcha qipchoq, Parcha orlat va hokazo.

Payariq tumani toponimlarining tarkibida son, miqdor ma'nosini ifodalovchi so'zlar ishtirokida hosil bo'lgan toponimlar ham mavjud. Bular sirasida alohida toponimik birlik tarzida uchraydigan nomlar mavjud emas. Bu tizimda faqat raqam ko'rinishidagi nomlar uchramaydi. Raqamlardan ikki sonini ifodalashga xizmat qiladigan qo'sh so'zini kuzatish mumkin: Qo'shxodim, Qo'shrabot, Qo'shtol, Qo'shtut. Ikki so'ziga ma'nodosh sifatida qaraladigan qo'sh elementi toponimik atamalar orasida yolg'iz qo'llanmaydi. Sababi

qo'sh so'zi omonimlik xususiyatiga ega bo'lib, u ikki soni bilan aloqador ma'nolarni hamda "safar, sayohat va sh.k.da vaqtincha qo'nish joyi; vaqtinchalik qarorgoh"[5] ma'nosiga ega. Qo'sh elementi toponim tarkibida joyning sonini emas, balki uning alohidaligini ajratib ko'rsatishga, ta'kidlashga, joyi boshqalardan farqlashga xizmat qiladi.

Tarkibida son ifodalovchi so'zlar ishtirok etgan toponimlarni tahlil etish jarayonida shunga amin bo'lindiki, hududning relyefida alohida ko'zga tashlanadigan narsa, mo'ljal toponimning alohidaligini ta'minlaydi. Son bilan farqlangan relyef hududning atoli otiga aylanadi.

Respublika toponimiyasida bir, ikki, uch, to'rt, besh, olti, yetti, sakkiz, to'qqiz soni ishtirok etgan toponimik nomlar ko'plab uchraydi[6].

Bu sonlar ariq, buloq, bek, gumbaz, ovul, xo'ja, kal, kapa, ko'l, machit (masjid), soy, tol, tom, tut, chashma, o'choq, quduq, qo'rg'on, qo'ton kabi otlar bilan qo'shib, toponim hosil qiladi. Payariq tumani toponimiyasida esa o'ziga xos bir holat kuzatildi: hududda faqat to'rt, besh, yetti, qirq soni ishtirokida To'rtko'l, Beshbek, Beshxo'ja, Beshkapa, Beshkal, Yettiurug', Qirqsaydov toponimlari mavjud.

Toponim tarkibida besh so'zining ishtiroki haqida T.Nafasov Beshariq – beshta ariq, Beshbek – beshta o'g'il tashkil etgan qishloq, Beshbola

besh bola tashkil qilgan qishloq, qo'ng'irotlarning oyinli bo'limiga xos urug' nomi [7], deya izohlagan. Shuningdek, manbalardan turkmanjuz, qipchoq, qatag'on va saroy urug'larining tarmoqlaridan biri beshbola ekanligi ma'lum. Demak, toponimlar tarkibidagi besh doim ham sonni ifodalamasligi mumkin.

Umuman olganda, nafaqat Payariq tumani, balki respublikamizning boshqa hududlarida ham besh so'zi ishtirokida ko'plab geografik nomlar mavjud. Birgina Qashqadaryo hududida Beshariq, Beshbek, Beshbola, Beshbuloq, Beshgumbaz, Beshkent, Beshdarak, Beshkal, Beshkaltak kabi 25 ta nom borligi qayd etilgan[8]. S.Qorayev esa "chayla hamda urug' nomi (masalan, kanasaroy)" tarzida izoh bergan[9].

Tadqiqot metodologiyasi. Tumandagi Navbahor MFY da joylashgan Beshkapa nomi haqida manbalarda turlicha izohlar mavjudligiga guvoh bo'lish mumkin. Jumladan, T.Nafasov "tarkibi besh+kapa. Kapa – vaqtinchalik turish, yashash uchun qilingan boshpana. Kech bahor, yoz va kuzda yashash uchun qilingan vaqtinchalik boshpanalar ko'p qilingan joyda bunyod etilgan qishloq" [10], deya sharh bergan.

Payariq tumanidagi Qirq qovm qishlog'ining aholisi asosan qipchoqlardir. Biroq qishloqning Qirq qovm deb aytilishiga sabab, ehtimol bu yerlarda, ilgari Qirq urug'i yashaganligi bo'lsa kerak. Jizzax viloyatining G'allaorol tumanida Qirq qavmining vakillari istiqomat qilishadi. Shuningdek, qirqlar Payariq tumanida ham uchraydi.

To'rtolos MFY da joylashgan Beshbegi qishlog'i aholining ko'pchiligi Parcha qipchoq urug' tarmog'iga mansub. Beshbegida ilgari jamiyatning e'tiborli kishilari – beklar ko'p bo'lib, ular ahil yashashgan.

Shunday qilib, sonlar ishtirok etgan toponimlar ikki va undan ortiq komponentdan iborat bo'lib, ular tarkibida obyektning mohiyatini anglatuvchi so'z, topindikator yoki topomorfant ishtirok etadi.

Payariq tumani toponimlari sirasida litonimlar (tog', tosh, qoya va h.k.lar bilan bog'liq atoli otlar) ishtirokidagi bir necha toponimlar ham mavjud. Tuyatosh, Toshqurg'on, Oqtosh kabi.

Litonimlar respublikaning tog'li yoki tog'oldi hududlardan farqli ravishda tumanning landshafti, geografik relyefi bilan bog'liq emas.

Litonimlar o'ndan ortiq toponimning shakllanishida ishtirok etgan.

Ko'ktosh, Toshkoni, Toshmachit, Toshquduq kabilarda tosh komponenti bevosita "yaxlit massa yoki bo'lak-bo'lak holda, suv kor qilmaydigan, qattiq, mo'rt tog' jinslarining umumiy nomi"[11] ma'nosida bo'lsa, Charmgar ko'ktosh, Toshbobo kabilarda o'zining asosiy ma'nosidan chetlashib, toponimning tarkibiy qismi sifatida namoyon bo'lgan: Charmgar+ko'ktosh, Charmgar ko'ktosh; Tosh+bobo, Toshbobo.

Ko'ktosh ("ko'k+tosh – ko'kish oq rangli marmartosh. Qadimgi qabrlarga

qo'yilgan marmartoshlar nomlanishiga asos bo'lgan. Qadimgi qabristonlar yer sathi bilan bir xil bo'lib ketgandan so'ng marmartoshlar ko'rinish qolgan. Ko'ktosh – ko'kish oq rangli marmartosh bo'lgan joydagi qishloq[12], Toshkoni (turli maqsadlar uchun tosh qazib olingan joy, kon), Toshmachit (toshdan qurilgan machit), Toshquduq (tosh terilib bunyod etilgan quduq) kabi

toponimlarda tosh komponenti "tabiiy ma'dan", "qattiq tog' jinsi" kabi ma'nolarda qo'llangan.

Payariq tumanida o'simlik nomini ifodalovchi so'z ishtirokidagi nomlar: Guliston, Lolaxovuz, Tutli, Qizilolma, Bodomchali, Olmazor nomli aholi punkting nomini ifodalaydi.

Tuman toponimiyasi tarkibiga kiruvchi ariq va kanal nomlaridan 4 tasi antroponimlar ishtirokida hosil bo'lgan: Toirshix kanali, Xo'ja-bo'ston kanali, Omon ariq, Bo'ston ariq kabi.

Tahlil va natijalar. Payariq tumanidagi joy nomlarini qo'yidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

1) faqat kishi ismidan iborat: A.Navoiy, A.Yassaviy, M.Ulugbek, Xo'ja Ismoil, Bobur, Fitrat kabilar;

2) kishi ismi+ota, ona, bobo, bola so'zi qoliqli: Javshar ota, G'oyib ota, Turkibola, kabilar;

3) kishi ismi + shayx qoliqli: Tohirshayx kabi;

4) kishi ismi + obod qoliqli: Dehqonobod, Yangiobod, Aliobod, Do'stlarobod, Maniobod, Xalqobod, Xo'jabod kabilar;

5) kishi ismi + qo'rg'on qoliqli: Ernazarqo'rg'on kabi;

Antroponim ishtirok etgan joy nomlarini qo'yidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

1) ot + ot qoliqli; Zarbuloq, Yo'ltepa, Bulqoboshi, Turkmanovul, Tuyatosh, Mirzaovul, Lolahovuz, Kamarovul, Ernazarqo'rg'on, Sultonqozi, Oyul, Qozoqxo'ja, Mullatoir kabi;

2) ot + sifat qoliqli; Dehqonobod, Aliobod, Do'stlarobod, Oytamg'ali, Eshimoqsoq, Xalqobod kabilar;

3) sifat + ot qoliqli: Oqchelak, Qorakamar, Ko'tarakal, Damariq, Qoraqalpoq, Kattabog', Ko'ktepa, Yangirovot, Oqtosh, Yug'ontayog', Qizilquloq, Ko'rsafor, Mitonobod, Qizilolma, Chalaqarg'a, Qo'tirbuloq, Kattasaydov, Qoraqipchoq, Oqqo'rg'on, Qoraboyir kabilar;

4) sifat + sifat qoliqli; Chinobod, Yangiobod kabilar;

5) son + ot qoliqli; To'rtko'l, Qirqovul, Yettiurug', Beshkapa, Beshbek, Qirqsaydov kabilar;

6) sifat + ot qoliqli: Oqtosh, Oqqo'rg'on, Yangi hayot, Ko'ktepa kabilar;

7) son + ot qolipi : Qirqovul, Beshqo'rg'on, kabilar.

Payariq tumanida antroponim ishtirok etgan nomlar sirasida keyingi navbatda qabriston nomlari turadi.

Bu joy nomlarini qo'yidagicha tahlil qilishimiz mumkin:

1) faqat kishi ismidan iborat: U.Fozilov, Odilov, Muhammadi-1, Jiyanbek, Eshimoqsoq, Xo'ja Ismoil, Yuzboyev, Oxunboboyev, Mirxoshim kabilar;

2) kishi ismi+ota, ona, bobo so'zi qoliqli: Javshar ota, Darvishik ota, Qovus ota, Ko'ktili bobo, Tohirshayx ota, Pistali ota, G'oyib ota, Alamka bobo, Sog'ish ota, Abdushukur ota, Baxmal ona, G'oyib ota, Said Nurmuhhammad ota, Savob ota, Adik ota, Vasil bobo, Ko'ktosh bobo, Abdurahmon ota,

Sohib ota, Sog'ish ota, No'goy ota, Langar ota, Valixon ota, Qo'tirbulok ota, kabilar;

3) kishi ismi + shayx qolipli: Tohirshayx, Pirimshayx, Olim shayx kabilar;

4) kishi ismi + obod qolipli: Ergashobod kabi.

5) taxallus + ot qolipli: Xoji bobo kabi.

6) kishi ismi + sifat qolipli: Abdurahmon Azizlar kabi;

Arxiv materiallariga nazar tashlasak, unda Payariq tumani 1926- yilda tuzilganligi haqida ma'lumotlar bor. Shuni qayd etish lozimki, Payariq tumani nomining o'zi ham muayyan bir tarixga ega. Payariq atamasi ikki til qo'shilmasidan tarkib topgan "poy" – tojikcha so'z bo'lib, oyoq, qadam ma'nolarini beradi. Ariq esa o'zbekchada keng tarqalgan so'z sifatida suv tarmog'i, suv yo'lini bildiradi.

Ariq so'zi haqida Sh.Raxmatullayev aslida qadimgi turkiy tildagi oq(moq) ma'nosini anglatgan a:r fe'lidani (ы)q qo'shimchasi bilan yasalgan, keyinroq a: unlisining cho'ziqlik belgisi yo'qolgan, o'zbek tilida a unlisi ä unlisiga almashgan, ы unlisining qattiqlik belgisi yo'qolgan: a:r + ыq = a:гыq > агыq > äriq [13], deya fikr bildirgan.

Mashhur turkolog E.V.Sevortyan ariq so'zi haqida qadimgi turkiy tilidagi oq ma'nosini anglatgan a:r fe'li + ыq qo'shimchasidan tashkil topgan va «kichik suv yo'li» ma'nosini ifodalaydi [14], degan.

Toponimlarning yasallishidagi bir nomning ikkinchisiga ko'chish qonuniyati ariq nomlarining hosil bo'lishida ham amal qilgan va bu holat ularning semantik guruhlarida aks etib turadi. Aniqlangan gidronimlarning 10

tasi ariq indikator bilan ifodalangan. Bunda ariq indikator quyidagi mavzu guruhlariga mansub gidronimlarni hosil qilgan: Abdi ariq, Choparashli ariq, Yangi ariq, Xolboy ariq, Xitoy ariq, Qumlik ariq, Qudrat ariq, Katta ariq, Qora ariq, Pay ariq kabilar.

antroponim: Abdi ariq, Xolboy ariq, Omon ariq, Qudrat ariq; etnotoponim: Xitoy ariq; obyektning o'lchovini bildiruvchi nomlar: Kattaariq; obyektning tabiiy holatini bildiruvchi nomlar: Qumlik ariq.

Qayd etish kerakki, aniqlangan gidronimlarning aksariyati aholi punkti nomi asosida shakllangan.

- **Xulosa va takliflar.** Tuman toponimiyasida asosiy o'rinni oykonimlar tashkil etadi. Ushbu oykonimlar vositasida atoqli otlarning boshqa ko'rinishlari ham hosil qilingan.

Tuman hududi bo'yicha to'plangan faktik materiallar undagi toponimlarning yuzaga kelishida antroponim, etnonim, belgi va miqdor bildiruvchi so'zlar, litonim va gidronimlar muhim asos bo'lganini namoyon etadi. Lekin bunda geografik nomlar tarkibida ishtirok etgan son, sifat turkumlariga mansub birliklar ba'zan miqdor va sifat ma'nosida, ba'zan boshqa ma'nolarda qo'llangan.

Joy nomlarining paydo bo'lishida oq, qora, katta, kichik, yuqori, o'rta, quyi, baland, chuqur kabi aniqlovchi elementlar faol ishtirok etgan.

Hududdagi qishloq tipidagi joylarning atoqli oti sifatida shakllangan komonimlar tarkibida ko'pincha antroponim va etnonim, hajm- o'lchov bildiruvchi, joylashish o'rniga ishora qiluvchi birliklar ishtirok etgan.

ADABIYOTLAR

1. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2019- yil 21- oktyabrda PF-5850-sonli «O'zbek tilining davlat tili sifatidagi nufuzi va mavqeyini tubdan oshirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi farmoni // www.lex.uz
2. Qorayev S. Toponimika. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B. 76-85.
3. Дониёров Х. Ўзбек халқининг шажара ва шевалари. – Т.: Наврўз, 2017. – Б.8.
4. Qorayev S. Toponimika. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati nashriyoti, 2006. – B. 76.
5. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Рус тили, 1981. – Б.642.
6. Нафасов Т. Ўзбекистон топонимларининг изоҳли луғати (Ўзбекистоннинг жанубий районлари) –Т.: Ўқитувчи. 1988. – 288 б.; Қораев С. Ўзбекистон вилоятлари топонимлари. – Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2005. – 238 б.; Toponimika. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – 318 b.
7. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Муҳаррир, 2009. – Б.57-59.
8. Нафасов Т. Қўрсатилган асар. – Б.57-62.
9. Qorsyev S. Toponimika. – T.: O'zbekiston faylasuflari milliy jamiyati, 2006. – B. 193.
10. Нафасов Т. Қўрсатилган асар. – Б.59.
11. Ўзбек тилининг изоҳли луғати. 2 томли. 2-том. – М.: Рус тили, 1981. – Б.209.
12. Нафасов Т. Қашқадарё қишлоқномаси. Қашқадарё вилояти қишлоқлари номининг тадқиқи. – Т.: Муҳаррир, 2009. – Б. 150.
13. Рахматуллаев Ш. Ўзбек тилининг этимологик луғати (туркий сўзлар). – Т.: Университет, 2000. – Б.31-32.
14. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. Том 1. – М.: Наука, 1974. – С.188.

Nodir G'AFFOROV,
O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va universiteti dotsenti
Filologiya fanlari nomzodi
E-mail: gaffarov1970@mail.ru

TDO'TAU professori B.Mengliyev taqrizi asosida

JAHON TILSHUNOSLIGIDA SOHAVIY TERMINOLOGIYA TARAQQIYOTI

Аннотация

Tilshunoslikda so'z, atama uning semantik-struktur xususiyatlarini chuqur tadqiq etish, terminologlar ism universalligi tufayli har qanday hodisa yoki jarayonni ifodalashi, atama ikki qirrali mohiyat ekanligi, so'z nominativ yoki aniqlovchi vazifani bajarishi mumkinligi munosabatlari tahlil qilindi.

Kalit so'zlar: Tilshunoslik, atama, termin, lingvistika, dinamika, terminologiya, fe'l atamalar, ot atamalar, so'z, leksema.

РАЗВИТИЕ СФЕРНОЙ ТЕРМИНОЛОГИИ В МИРОВОЙ ЛИНГВИСТИКЕ

Аннотация

В языкознании проводится углубленное изучение слова, его семантико-структурных свойств, отношения терминологов к какому-либо явлению или процессу в связи с универсальностью названия, двусторонним характером термина, слово может выполнять номинативную функцию. или определяющая функция.

Ключевые слова: языкознание, термин, термин, языкознание, динамика, терминология, глагольные термины, именные термины, слово, лексема.

DEVELOPMENT OF SECTORAL TERMINOLOGY IN WORLD LINGUISTICS

Annotation

In linguistics, the relations in which a word, a term can express a phenomenon or process due to its semantic and structural features, relations in which a term, due to the universality of the name, is a two-sided entity, a word can perform a nominative or defining function were analyzed.

Keywords: Linguistics, term, terminology, linguistics, dynamics, terminology, verbal terms, nouns, word, lexeme.

Kirish. Jahon tilshunosligida terminlarni tartibga solish masalasi har doim ham dolzarb bo'lib kelgan va bugun ham bu masala o'z ahamiyatini yo'qotgani yo'q. Ayniqsa so'nggi yillarda kognitiv terminologiya yangi tadqiqot yo'nalishi sifatida shakllanib ulgirdi. U kognitiv tilshunoslik usullarini ma'lum bir bilim sohasi terminologiyasi ortida turgan kognitiv tuzilmalarni tahlil qilishni amalga oshiradi. Sotsiopragsmatik jihatdan terminologiyani o'rganish, professional tajriba professional tafakkurga qanday ta'sir qilishini, bir kasb vakillari (sportchilar, sport jurnalistlari hamda muxlislar) atrofida voqelikni qanday tasniflashi, shuningdek ular uchun qanday tushunchalar asosiy ekanligini aniqlash hamda uni anglash va qo'llashning ijtimoiy xususiyatlarini aniqlash imkonini beradi. Sport terminologiyasini o'rganishda har xil yondashuvlardan-to'g'ri terminologiyadan foydalanish sportning, sport maydonini tavsiflovchi maxsus bilimlar tuzilmalarining xususiyatlarini eng to'liq ko'rsatish imkonini beradi.

Ilm-fanning rivojlanish mantig'ini tushunish, terminologiyada yangi bosqichning rivojlanish qonuniyatini asoslash va uning xususiyatlarini berishda YE.Kubryak tomonidan taklif qilingan lingvistik bilimlarning rivojlanishini tahlil qilish sxemasi[1]ga murojaat qilish maqsadga muvofiq deb hisoblaymiz. Ushbu sxema bo'yicha, terminologiyaning har bir davri uchun shart-sharoit, predmet-kognitiv va protsessual qismlarni aniqlash kerak, shuning uchun terminologiyaning har bir yo'nalishini tahlil qilishning umumiy "matritsasi" quyidagi shaklga ega:

- 1) o'rnatish: integratsiya, integratsiya turi, momentum;
- 2) mazmuni: tadqiqot obyekti, tadqiqot predmeti;
- 3) metodologiya: tushuntirish[2].

Tarkibiy qismni tavsiflashda shuni ta'kidlash kerakki, tadqiqot obyekti - bu atama (va bu atama tayyor, allaqachon yaratilgan belgi sifatida tushuniladi) va mavzu

terminologiyadagi terminlarni ularni bajarilishiga qarab tartiblash tizimidir. Atamaga qo'yiladigan talablarni bajarmaslik (aniqlik, sinonimlarning yetishmasligi, hissiy ta'sirchanlik, muayn ta'rif va izchillikning yo'qligi). Tilshunoslik bilan bog'liqlik o'lchovlarga muvofiq lingvotsentrik termin fanining davri, integratsion xarakterga ega bo'lishi mumkin. Terminologiyada ma'no tushunchasi ikki odatda o'rinda tahlil qilinadi birinchisi "lug'atdagi atama" ni o'rganishga, ikkinchisi-"matndagi termin"ni o'rganish. Lingvotsentrik terminologiyani o'rganishning har ikki yo'nalishi bo'yicha ham tadqiqot predmeti -lingvistik belgi sifatida atamaning o'ziga xosligi. Bu davrning muhim jihati shundaki, atamani o'rganishga dinamik yondashuvning shakllanishidir. Terminologiyaning rivojlanishidagi bu davrning muhim natijasi bu atamani faqat terminologik tizim doirasida o'rganishning atamaning lingvistik-tafakkur faoliyatidagi o'rni va funksiyasini aniqlash zarurligini bilishdir. "Terminologiya murakkab jarayon bo'lib, uning davomida tabiiy tilning so'zi konseptual qayta ishlash bosqichidan o'tadi"[3].

Kognitiv terminologiya, bir tomondan, an'analarni davom ettirsa, ikkinchi tomondan, ilmiy bilimning zamonaviy bosqichiga xos xususiyatlarga ega bo'ladi. Shuning uchun kognitiv yo'nalishning xususiyatlarini terminologiyaning oldingi bosqichlari bilan solishtirganda ko'rib chiqish maqsadga muvofiqdir. Agar an'anaviy terminologiya lingvistik belgini tahlil qilishdan nariga o'tmasa, kognitiv yo'nalish terminologiyani "ochiq" fanga aylantiradi, uning chegaralarini kengaytirish tendensiyasi, fanlararo tadqiqot dasturlarini ajratishga olib keladigan integratsion jarayonlarga moyillik (masalan, hodisa ma'lumoti va uni qayta ishlash bilan shug'ullanadigan kognitiv fan) E.S.Kubryakovaning tadqiqotlarida "ekspansionizm" nomini oldi[4]. Bu tushunchadagi ekspansionizm zamonaviy tilshunoslikning yana bir o'ziga xos xususiyati - antropotsentrizm bilan

chambarchas bog'liq, chunki ular birinchi navbatda tilni tuzuvchi - odamning muhim xususiyatlaridan izoh topishga harakat qilmoqdalar. Antropotsentrizm fanlararo sintezning yetakchi yo'nalishiga aylanib bormoqda, bu til tizimining shakllanishida inson omili, matnning nominativ tashkil etilishi va lingvistik shaxsiyatni hisobga olishda namoyon bo'ladi. "Antropotsentrizm tadqiqotning o'ziga xos prinsipi sifatida, ilmiy obyektlar, birinchi navbatda, ularning inson uchun roliga, uning hayotidagi maqsadiga, inson shaxsiyatini rivojlantirish vazifalariga ko'ra o'rganilishiga bog'liq. uning yaxshilanishi[5]." Biroq, ko'plab tadqiqotchilarning fikricha, tilni o'rganishda antropologik tamoyilning ahamiyatini tan olishlariga qaramay, "antropologik tilshunoslik haqida alohida fan yoki tilshunoslikning alohida bo'limi sifatida gapirmaslik kerak, chunki til umuman mohiyatan antropotsentrik"[6]. L.G.Zubkova, shuningdek, zamonaviy tilshunoslikning antropologik ta'rifini inkor etadi. "Strukturalizmning o'ta oqimlarida uning insoniylashish xavfiga javoban, yaqinda paydo bo'lgan tilshunoslikni" insonparvarlashtirish "zarurati bilan oqlash mumkin[7]." Yuqorida aytilganlarni kognitiv terminologiyaga to'liq bog'lash mumkin, bu antropotsentrizm prinsipi bo'lib, unda pragmatik yo'naltirilgan "normotsentrizm" va "tilshunossentrizm" bilan solishtirganda asosiy farqlovchi xususiyat bor[8]."

Kognitiv terminologiyaning boshqa fanlarga jozibadorligi uning lingvistik faktlar uchun u yoki bu tushuntirishni topish istagi bilan belgilanadi va fanlararo sintezga moyillik bilan namoyon bo'ladi. Shuningdek, kognitiv terminologiyaning rivojlanishi shuni ko'rsatadiki, turli maktablarning pozitsiyalarining integratsiyasi va yaqinlashuvining amalda kuzatilgan jarayonlariga qaramay, ularning har biri o'z rivojlanish yo'lini davom ettiradi, tadqiqotning turli sohalarini namoyish etadi va mohiyatan alohida (kichik) ilmiy bilimlar paradigmasini tashkil eta oladi. Shuning uchun kognitiv terminologiyani poliparadigmatik deb ta'riflash bo'yicha ilgari surilayotgan fikrlarga qo'shilish o'rinni bo'ladi. Terminologiyaning kognitiv yo'nalishining sub-yekt-kognitiv qismini tasvirlashda uni an'anaviy yo'nalishlar bilan solishtirish maqsadga muvofiqdir. Shunga asoslanib, kognitiv terminologiyani o'rganishning o'ziga xos xususiyati "ekspansionizm" yoki fanlararo sintez deb e'tirof etilishi kerak, shuning uchun an'anaviy terminologiya nazariyalari monoparadigmatik, kognitiv terminologiya nazariyalari esa poliparadigmatik sifatida namoyon bo'ladi[9]. Terminologiyaning kognitiv yo'nalishining yetakchi tushuntirish prinsipi "odam bilan aloqa" bo'lib, bu uni "antropotsentrik", an'anaviy terminologiya nazariyalari "termotsentrik" va "lingotsentrik" deb hisoblash imkonini beradi. Kognitiv atamashunoslik "til qobiliyati" ni tilning shaxsiyatining "nutq oldidan tayyorgarligi" ning o'ziga xos xususiyati sifatida tilni ifodalashning boshqa usullari-"tilmatn" va "til-tizim" ("lingotsentrizm") bilan o'zaro aloqada o'rganadi.

Terminolog-terminal tizimning metallingvistik faoliyati mahsuloti bilan o'zaro aloqada ("termotsentrizm")[10]. Terminologiya obyekti lingvistik belgi bo'lganligi sababli atamaning semiotik jihatlarini va shunga mos ravishda ma'lum bir "semiologik ong" ning mavjudligini o'rganish uning uchun ham muhimdir. R.Bart tomonidan kiritilgan semiologik ong konsepsiyasi belgini anglashning bitta dominant munosabatini tanlashni anglatadi (ramziy, paradigmatik yoki sintagmatik). Charlz Peirce asarlarida belgi, indeks yoki belgi bo'lishi mumkinligi ta'kidlangan. C.Morris "semioz rejimi" tushunchasini kiritadi, Y.S.Stepanov uchta koordinata o'qi - semantika, sintaktika va pragmatika bo'yicha ketma-ket o'tish orqali lingvistik belgilarni o'rganish zarurligi haqida gapiradi. Shunga o'xshash hodisa R.Jeykobson asarlarida "qism va butun" fenomeni sifatida berilgan[11]. "Semiologik ong" ning faqat bir turi bilan bog'liq bo'lgan an'anaviy atamashunoslik nazariyalari, "u yoki bu semiotik

nazariya semiotik ongning ba'zi muhim tomonlari bizga ochib beriladigan ulkan semiotik yaxlit jihatlar va lahzalarni qamrab olganda", qarama-qarshilikda. Kognitiv terminologiya nazariyasiga "pragmatik qoidalar belgining ma'nosi tarjimon uchun belgi bo'lgan shartlarni tavsiflaydi yoki quradi. Shunga ko'ra, imo -ishorani amalga oshirishning bir qancha darajalari haqida o'ylash mumkin. Belgilarni talqin qilish, biz ularda to'g'ridan-to'g'ri yetkazilgan narsalar haqida emas, balki ko'p narsa, jumladan, muloqot sub-yekting shaxsiyati va ongi haqida ham ma'lumot olishdir[12].

Kognitiv termin fanining semiotik asoslanishiga murojaat qilish terminologiya obyekti dinamik jihatdan ko'rib chiqishga imkon beradi. R.Bart belgining tarixi borligini va bu uning "ongi" tarixi ekanligini ta'kidlab, uning birinchi bosqichini tarixiy jihatdan ramziy ongdan paradigmatik ongga o'tish deb ta'riflash mumkin deb hisoblaydi. Ramziy ongdan paradigmatik ongga bu tarixiy o'tish, R.Bartning fikricha, strukturalizmning mohiyati sifatida qaralishi zarur. Keyingi bosqich, uning mohiyati sintagmatik ongdan kognitivga o'tishdir. Kognitiv prinsipga muvofiq, bu bosqichda ishlab chiqarishning umumiy strategiyalarini aniqlash va nutqni tushunish, tilni ishlatish nazariyasini yaratish, odamning bilim olish va qayta ishlash jarayonlarini o'rganish bilan bog'liq ilmiy fanlarning birlashuvi mavjud.

Tilshunoslikda terminologiyani tadqiqi masalasida ko'plab qimmatli ishlar amalga oshirilgan bo'lib, jumladan sport sohasida ham talaygina ishlar qilingan bo'lsa-da, biroq bugungi kun talablari darajasida emas, "Chunonchi, tadqiqotchilar N.Zisman, Y.Sholomitskiy, Y.Kovalevlar tomonidan yaratilgan asarlarda O'zbekistonda jismoniy tarbiya madaniyatining shakllanishi va rivojlanishi, sovet hokimiyatini jismoniy tarbiya va sport sohasida olib borgan siyosatni yoritilib, bu muammoning ayrim qirralariga oid ayrim mulohazalar bildirilgan"[13] Z.Abdullayevaning[14] tadqiqot ishi sport sohasining tarixiylik nuqtai nazaridan o'rgangan bo'lib, sport terminologiyasining tarixiy takomiliga tegishlilik jhati yoritilmagan.

Kognitiv yo'nalishning "protsexual" qismini tavsiflashda, uning tushuntirish xususiyatini, hodisalarni "har xil nuqtai nazardan" tushuntirish istagini, inson omilini majburiy hisobga olgan holda, hisobga olish kerak, bu esa kognitiv terminologiyani poliparadigmatik deb tavsiflaydi va uning uslubiy asosi sifatida poliparadigmatik tahlilni tanlashni belgilaydi. Biz poliparadigma tahlilini bir-birini to'ldiruvchi tadqiqot paradigmatlarining o'zaro izohlanishi deb tushunishni to'g'ri deb bilamiz.

Sport konsepsiyasi toifali bo'lib, murakkab, ko'p bosqichli deb tasniflanadi, chunki konsepsiyaning ko'lamini va mazmunini sport sohasining butun konseptual tizimi bilan bog'liq va bugungi kunda sport haqidagi barcha bilimlarni o'z ichiga oladi. Ushbu kontsepsiya terminologiyada ko'plab verbalizatsiyani oldi va sport faoliyatining asosiy mazmunini to'playdi, sport sohasidagi barcha boshqa tushunchalarni birlashtiradi. Konsepsiya mazmuni sport faoliyatining barcha turlarini birlashtirishni o'z ichiga oladi.

Etimologik jihatdan sport so'zi qadimgi lotincha disportare – "maza qilish" ga borib taqaladi. Qadimgi fransuz tilida fe'l desporter-"ko'ngil ochish, ishdan chalg'itish" ga aylandi, keyin so'z ingliz tiliga-disport- "o'yin-kulgi, o'yin-kulgi" ga kirdi, bu erda qisqartirish orqali yangi sport otlari paydo bo'ldi[15]. Ko'rib turganingizdek, nom tahlil qilingan konsepsiyaning "o'yin" tushunchasi bilan bog'liqligini aniqlaydi, bu unchalik murakkab bo'lmagan ramka. Ushbu tushunchalar uchun umumiy bo'lgan ma'lum qoidalar g'oyasi, "natija" ning shartli tabiati, zavq bilan bog'liqlik.

Insoniyat jamiyati taraqqiyoti va mavjudligining barcha jabhalari ilmiy kashfiyotlar bilan birga, bugungi kunda ilm-fan xalqaro va millatlararo taraqqiyot darajasiga yetib bormoqda. Fan shakllanishining muhim omili jahon ilmiy bilimlarining birlashuvidir, bu bizga yuqori darajadagi

obyektivlikka va tadqiqotlarning chuqurligiga erishish muhimligini inobatga olishimizga turtki beradi.

Tilning aniqligi xalqaro ilmiy jamiyatning mavjudligini belgilovchi fanlar uchun asos bo'lib xizmat qiladi. Bu o'rinda albatta ilmiy tilning asosini terminologiya tashkil etishini hamda uning jahon ilmiy bilimlarining shakllanishiga hamroh bo'lishini inobatga olish zarur. Terminologik faoliyatning mahalliy terminologiyada mustaqil ilmiy yo'nalish sifatida boshlanishi 1931 yilga to'g'ri kelishi mumkinligi haqida qarashlar mavjud. D.Lotening texnik terminologiyani birlashtirish va standartlashtirish muammolariga bag'ishlangan birinchi konseptual maqolasining nashr etilishi bilan bog'liq (texnik terminologiya haqida)[16]. Terminologiyaning fan sifatida shakllanishi tarixida o'zbek tilshunoslari G.Vinokur, A.Rformatskiy, A.Lesoxin hamda P.Florenskiy tadqiqotlari milliy terminologiya maktabi faoliyatiga katta hissa qo'shganligi e'tirof etiladi. XX asr o'talarida terminologik kontekstda dunyo maktablarida, atamaning muhim xususiyatlari haqida paydo bo'ladigan nazariy munozaralar alohida ahamiyat kasb eta boladi. U o'zbek tadqiqotchisi va terminologi R.Piotrovskiy tashabbusi bilan yaratilgan bo'lib, bu munozarada qatnashgan olimlar, o'z navbatida, terminologiyani o'rganishning keyingi yo'nalishlarini aniqladilar. D.Lotte, G.Vinokur, A.Reformatskiy o'zbek terminologiya maktabining asoschilari hisoblanadi. Terminologiya nazariyasiga poydevor qo'yan g'arblik olimlardan, birinchi navbatda, avstriyalik olim Evgen Vyusterning ismi tilga olinishi kerak[17]. Hozirgi vaqtda bir qator milliy maktablar - avstriya -nemis, fransuz -kanadalik, o'zbek, chex tillari maxsus lug'atni ko'rib chiqishga yondashuvlari bilan farq qiladigan terminologiyaning nazariy muammolarini ishlab chiqish bilan shug'ullanmoqdalar. Tadqiqotning ko'lamini va ahamiyatini bo'yicha yetakchi o'rinni o'zbek maktabi egallab kelmoqda. Zamonaviy o'zbek terminologiyasining taniqli vakillari orasida O.S.Axmanova, S.V.Grinev, V.A.Tatarinovni alohida qayd etish lozim.

Rossiyada terminologlarni "RossTerm" o'zbek terminologik jamiyati birlashtiradi[18]. Terminologiya nazariyasi ko'plab olimlar tomonidan alohida fan sifatida tan olingan. Xuddi shu davrda o'zbek tilshunosligida ham o'tgan asrning 20-yillarida bir qator ijtimoiy-siyosiy, harbiy, yuridik sohalarga oid terminologik lug'atlar tuzish bo'yicha gazetalarda maqolalar e'lon qilina boshlagan edi[19]. 30-yillarda esa Ulug' Tursun tomonidan o'zbek tili terminologiyasini o'rganishga bag'ishlangan ilk risola e'lon qilindi[20]. Zamonaviy dunyoda terminologiyaning muhim rolini inkor etib bo'lmaydi, chunki jamiyatning rivojlanish darajasi aynan milliy terminologiyaning holati bilan belgilanadi. U ma'lum bir jamiyat fanining holatini aks ettiradi va siyosat, iqtisodiyot va madaniyatning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Terminologiyaning asosiy birligi bo'lgan atama turli xil faoliyat sohalari atamalardan foydalanish kasbiy muloqot samaradorligining darajasini ko'rsatadi va birgalikdagi ishlarning sifatli natijasini belgilaydi. Bu atama ixtisoslashtirilgan va kasbiy aloqada, shuningdek, ilmiy, ishlab

chiqarish, texnik va boshqa bilimlar almashinuvida "maxsus ilmiy ma'lumotlarning eng muhim va eng ko'p ma'lumot talab qiladigan tashuvchisi" dir. Bu maxsus axborot tashuvchisi sifatida "axborot funksiyasining tabiati" bilan izohlanadi[21]. Termining konseptual mazmuni uning tizimdagi o'rni bilan belgilanadi.

Bu atama ma'lum bir terminologik tizimning bir qismi bo'lib, ma'lum bir fan, texnika, ishlab chiqarish sohasini bildiradi. Xuddi shu sohadagi atamalar orasida o'ziga xos ta'rifi (aniq ilmiy ta'rifi) bor. Xuddi shu so'z har xil bilim sohasidagi atama bo'lishi mumkin. Bu polisemiya emas, balki homonimiya (masalan, botanika, iqtisodiyot va matematikada "taksonomiya" atamasi), chunki ularning terminologik sohasidagi atamalar odatda "kundalik" so'zlardan farqli o'laroq aniq. Bu atamalar ma'lum ilmiy tushuncha bilan ham bog'liq: ular ilmiy natijalarni aks ettiradi, tadqiqotlar va ularni nazariy tushunishda asosiy vosita bo'lib xizmat qiladi. Bu jihatdan ular umumiy so'z boyligiga kirish yoki kirmasligi ham munozaralari masala.

Terminlar to'plami lotin va grammatik darajadagi umumiy tilning muhim qismidir[22]. Ular tushunchalar va leksik-semantik munosabatlar asosida shakllanadi. Umumiy nazariy va amaliy tilshunoslik atamani ishlab chiqish va o'rganish uchun muhit hisoblanadi, chunki bu atama milliy til birliklaridan ajralmasdir. Terminning ichki xossalarini tahlil qilish uchun u haqiqiy bilim birliklariga xizmat qiladigan birliklar, terminologik tizimlar doirasida o'rganiladi. Zamonaviy tilshunoslikda atamaning bunday xususiyatlariga ko'ra tushuncha yoki tushunchaning ataylab yurgan ongiga mos kelishi, atamaning maxsus bilim sohasiga mansubligi, aniqligi, ma'nosining to'g'riligi, kontekstual mustaqillik (tematik matn ichida), izchillik, nominativlik, ifoda etishmasligi va nutqda stilistik betaraflik, maqsadga muvofiqlik va doimiylik kabilarni o'z ichiga oladi. Turli mualliflarning asarlarida lingvistik universallardan biri sifatida atamaning ko'plab ta'riflari bor, garchi u zamonaviy tadqiqotlarda maxsus bilim yoki faoliyat sohasi konsepsiyasini bildiruvchi so'z yoki ibora sifatida paydo bo'lsa ham[23]. Bu atama so'z yoki og'zaki kompleksdir, ular boshqa so'zlar, og'zaki komplekslar va shakllar bilan tizimli munosabatlarga kiradi, ular bilan birgalikda har birida bu jarayon alohida holat va ma'lum bir vaqtda yopiq tizim bo'lib, ular yuqori axborot mazmuni, aniqligi va ifodali betarafliqi bilan ajralib turadi[24]. D.S.Lotte bu fan va texnika sohasidagi tushunchalar tizimida tovush belgisi va u bilan bog'liq tushunchaning birligi vazifasini bajaradigan so'zni (so'z birikmasi) ataydi[25]. S.V.Grinev bu atamani "maxsus tushunchalarning aniq nomi uchun ishlatiladigan maxsus tilning nominativ maxsus leksik birligi (so'z yoki ibora) deb ta'riflaydi[26]. A.S.Gerdning so'zlariga ko'ra, bu atama "mazmunan mos keladigan konseptual tizimning ma'lum birligini amalga oshirishdir"[27]. Shunday qilib, turli mualliflar atamaning ta'rifida bir yoki ikkita eng muhim yoki asosiy, ularning fikricha, xususiyatlarni ajratib ko'rsatishga harakat qiladi.

ADABIYOTLAR

1. Кубрякова, Е. С. Язык и знание: На пути становления знаний о языке: Части речи с когнитивной точки зрения. Роль языка в познании мира Е. С. Кубрякова. - М.: Языки славянской культуры, 2004. -Б. 57
2. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98
3. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.67
4. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.76
5. Граудина Л.К. Вопросы нормализации русского языка. – М.,1980.С.76
6. <http://znakka4estva.ru/dokumenty/inostrannye-yazyki-yazykoznanie/sovremennyy-etap-razvitiya-terminologii/>
7. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98
8. Ўша асар. Ўша бет.
9. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.98
10. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.С.97

11. Костомаров В.Г. Языковой вкус эпохи – М.,1994. – Б. 78
12. Володина М.Н., Когнитивно – информационная природа термина. – М.,2000.– Б. 105
13. Зисман Н.В., Шоломицкий Ю.С. Физкультура и спорт в Узбекистане. – Ташкент, 1956; Физическая культура и спорт / Под ред. Ю.А. Ковалева. – Ташкент, 1956
14. Абдуллаева З. Ўзбекистонда жисмоний тарбия ва спортнинг шаклланиш ва ривожланиш тарихи. Дисс...тарих фан. номз... Тошкент. 2009.
15. Гуреева Е. Спортивная терминология в лингвокогнитивном аспекте. Дисс.канд. фил. наук. Челябинск – 2007. – Б. 64.
16. Лотте Д. С. Очередные задачи научно-технической терминологии. М.: Наука, 1931. 158 с.
17. Головин Б. Н Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987. С.45
18. Хакимова Г. Термин как лингвистическая единица, термин в рамках теории терминополья. Вестник Башкирского университета. 2013. Т. 18. №4.
19. Исмаилов Ф. Ўзбек тили терминологик тизимларида семантик усулда термин ҳосил бўлиши. Фил.фан ном. дисс... Тошкент. 2011. С.24
20. Турсун У. Ўзбек терминологияси. Тошкент. 1933.
21. Григоров В. Б. Как работать с научной статьей. М.: Высшая школа, 1991. С.89
22. Головин Б. Н Лингвистические основы учения о терминах. М.: Высшая школа, 1987. С.90
23. Васильева В. Н. Термин. // Большой энциклопедический словарь. М.: Большая Российская энциклопедия, 1998. С. 508–509.
24. Квитко И. С. Термин в научном документе. Львов: Изд-во при Львовском ун-те, 1976. С.102
25. Лотте Д. С. Образование и правописание трехэлементных научно-технических терминов. М.: Наука, 1968. 108
26. Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. С.80
27. Герд А. С. Формирование терминологической структуры русского биологического текста. Л.: Изд-во ЛГУ, 1981. С.95

Наргиза ИМОМИДДИНОВА,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети
мустақил изланувчиси
E-mail: imomiddinova999@gmail.com

ТДЎТАУ профессори, фил.ф.д. Х.А. Дадабоев тақризи асосида

LEXICO-SEMANTIC ANALYSIS OF CHINESE TERMS DESIGNATING MILITARY RANKS

Abstract

This article is devoted to the lexical-semantic analysis of terms denoting military ranks in the Chinese language. The article deals with the division of military terms into different lexical and thematic groups by such scientists as H.Dadaboyev, A.Urazbayev, Y.Karaulov, V.Morkovkin, O.Baranov, A.Kozhin. Eighteen military terms were studied and a lexical-semantic analysis was carried out within the framework of the system of terms denoting military ranks adopted in the People's Liberation Army of China. Also, based on the derivative features of the studied terms, appropriate conclusions were made about morphemes that are considered active in their formation.

Key words: military term, lexical-thematic group, conceptual field, National Liberation Army of China, officer staff.

ЛЕКСИКО-СЕМАНТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ КИТАЙСКИХ ТЕРМИНОВ, ОБОЗНАЧАЮЩИХ ВОЕННЫЕ ЗВАНИЯ

Аннотация

Данная статья посвящена лексико-семантическому анализу терминов, обозначающих воинские звания китайского языка. В статье рассматривается разделение военных терминов на разные лексико-тематические группы, такими учеными, как Х.Дадабоев, А.Уразбаев, Ю.Караулов, В.Морковкин, О.Баранов, А.Кожин. Изучено восемнадцать воинских терминов и проведен лексико-семантический анализ в рамках системы терминов, обозначающих воинские звания, принятых в Народно-освободительной армии Китая. Также исходя из деривативных особенностей изученных терминов были сделаны соответствующие выводы о морфемах, считающихся активными в их образовании.

Ключевые слова: военный термин, лексико-тематическая группа, понятийное поле, Национально-освободительная армия Китая, офицерский состав.

ХИТОЙЧА ҲАРБИЙ УНВОНЛАРНИ АНГЛАТУВЧИ ТЕРМИНЛАРНИНГ ЛЕКСИК-СЕМАНТИК ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мазкур мақола хитойча ҳарбий унвонларни англатувчи терминларнинг лексик-семантик таҳлиliga бағишланади. Мақолада Х.Дадабоев, А.Ўразбоев, Ю.Караулов, В.Морковкин, О.Баранов, А.Кожин кабилар томонидан ҳарбий терминларнинг турли лексик-мавзуи гуруҳларга тақсимланиши ўрганиб чиқилди. Муаллиф томонидан Хитой халқ-озодлик армиясида қабул қилинган ҳарбий унвонларни англатувчи терминлар тизими доирасида ўн саккизта ҳарбий термин ўрганилиб, уларнинг лексик-семантик таҳлили ўтказилди. Шунингдек уларнинг дериватив хусусиятларидан келиб чиққан ҳолда, ушбу терминларнинг ҳосил бўлишида актив ҳисобланган морфемалар борасида тегишли хулосалар келтирилган.

Калит сўзлар: ҳарбий термин, лексик-мавзуи гуруҳ, концептуал майдон, Хитой халқ-озодлик армияси, офицерлар таркиби.

Кирриш. Ҳарбий илм ва айниқса, ҳарбий техника-нинг шиддат билан ривожланиши натижасида янгидан янги термин ва терминологик бирикмалар вужудга келмоқда. Лексиканинг терминологик қатлами ҳарбий адабиётнинг тобора такомиллашаётган унсури бўлиб бормоқда, унинг шиддат билан ривожланиши эса терминологияни унификацияси ва ундан белгиланган тартибда фойдаланиш регламентациясини амалга оширишни тақозо қилади. Деярли барча мамлакатларда илмий терминологияни унификация қилиш учун махсус терминологик комиссиялар ташкил қилиниб, махсус терминологик маълумотномалар, луғатлар, билим соҳалари бўйича тезауруслар нашр қилинмоқда. Бу ишларнинг барчаси жуда муҳим, сабаби лексикани тартибга солишдан туриб, ҳарбий матнларни тушуниш катта қийинчиликлар туғдириши мумкин [1].

Терминларни тизимлаштириш жараёнида уларни маъно-мазмун, лисоний шакли, вазифаси, тилининг ички ва ташқи белгиларига қўра таснифлаш мақсадга мувофиқ. Булар бир-бирини инкор этмайдиган таснифлар бўлиб, ҳар бири муҳим аҳамият касб этади [2].

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. VII-VIII асрлар эски ўзбек тилининг ҳарбий лексикаси куйидаги лексик-семантик гуруҳлар бўйича кўриб чиқилади:

1) ҳарбий мансаб, лавозим ва унвонларни акс эттирувчи терминлар;

2) қўшин турлари, қўшин қисмлари, жангчилар, жанговар ҳаракатларнинг асосий турларини англатувчи терминлар;

3) қурол-аслаҳа турлари ва ҳарбий-муҳандислик қурилмалари номларини ифодаловчи терминлар [3].

А.Ўрозбоев [4] эса ҳарбий терминларни куйидаги лексик-мавзуи гуруҳларга тақсимлаган ҳолда ўрганади:

1) ҳарбий амалиётлар ва қисмлар номлари;

2) ҳарбий мансаб ва рутбаларни ифодаловчи сўзлар;

3) қурол-яроғ ва аслаҳа номлари.

Рус олимларидан Ю.Н. Караулов [5] ўз ишида ҳарбий терминларни “Инсон ижтимоий мавжудот сифатида” бўлими доирасида “миллий мудофаа” ва “уруш” мавзуи гуруҳларига таснифлаган ҳолда ўрганади. В.В. Морковкин [6] эса “Инсон ижтимоий мавжудот сифатида” бўлимида бошқача йўл тутиб, “давлатлараро

муносабатлар” ва “қуролли кучлар ва қуролланиш” каби лексик - семантик гуруҳларга ажратган. О.С. Баранов [7] ҳарбий соҳага оид барча терминларни “Жамият” бўлимида “Армия” концептуал (тушунчавий) майдонида бирлаштиради. А.Н. Кожин [8] “умумқўшин терминлари”ни етти мавзуи гуруҳга киритиб ўрганишни таклиф этади.

Юқоридагилардан фаркли равишда, биз ишимизда хитойча ҳарбий терминларни қуйидаги лексик-семантик гуруҳларга бўлган ҳолда ўрганилишини амалга оширдик:

1. Қурол-яроғ номларини ифодаловчи терминлар тизими.
2. Қўшин таркибий қисмлари номларини ифодаловчи терминлар тизими.
3. Ҳарбий лавозим ва унвонларни англатувчи терминлар тизими.

Тадқиқот методологияси. Хитой халқ-озодлик армияси қуруқлик қўшинлари ҳарбий хизматчиларининг ҳарбий унвонлари (2009 йилда ўзгартариш киритилган) қуйидаги таркибдан иборат: [9]

Оддий аскарлар.

Сержантлар.

Фельдфебеллар.

Кичик офицерлар.

Катта офицерлар.

Генераллар.

Оддий аскарлар таркиби қуйидагиларни ўз ичига олади:

列兵 lièbīng - оддий аскар (列 liè – қатор, шеренга + 兵 bīng - аскар);

上等兵 shàngděngbīng – ефрейтор (上 shàng юқори + 等 děng поғона + 兵 bīng – аскар).

Бу ҳар иккала термин 兵 bīng – аскар, солдат, жангчи, ҳарбий хизматчи морфемасидан ҳосил бўлган.

军士 jūnshì аскарлар ҳарбий унвонининг бир поғонаси бўлиб, одатда 3 дан 7 гача даражадан иборат. Хитой халқ-озодлик армияси 军士 таркиби уч поғонадан иборат: 上士, 中士 ва 下士 [10]. Сержантлар таркиби (军士) қуйидагиларни ўз ичига олади:

下士 xiàshì – кичик сержант (下 xià қуйи + 士 shì сержант);

中士 zhōngshì – сержант (中 zhōng ўрта + 士 shì сержант);

上士 shàngshì – катта сержант (上 shàng юқори + 士 shì сержант).

Ўзбекистон ўз мустақиллигини қўлга киритгач, катта ва кичик сўзлари ўзбек тили ҳарбий терминологиясидан мустаҳкам ўрин олди ва бугунги кунда фаол ишлатилмоқда: кичик сержант, катта сержант, кичик лейтенант, катта лейтенант ва ш.к [11].

Юқорида келтирилган терминлардан кўриниб турибтидики, хитой тилидаги сержантлар таркибини англатувчи терминларнинг барчаси 士 shì (сержант) морфемасидан ясалган.

军士长 jūnshì zhǎng ҳарбий унвонларнинг бир поғонаси. Баъзи мамлакатларда жорий этилишича, 军士 таркибининг энг юқори поғонаси. Баъзи мамлакатларда 军士长 ни ўзини ҳам бир нечта даражаларга тақсимланади. ХХОАда 军士长 4 поғонадан иборат [12]. Фельдфебеллар таркибига қуйидаги унвонлар киради:

四级军士长 sì jí jūnshì zhǎng - 4-тоифали фельдфебел;

三级军士长 sān jí jūnshì zhǎng - 3-тоифали фельдфебел;

二级军士长 èr jí jūnshì zhǎng - 2-тоифали фельдфебел;

一级军士长 yī jí jūnshì zhǎng - 1-тоифали фельдфебел.

Таҳлил ва натижалар. ХХОАда офицерлар таркиби Ўзбекистондан фаркли равишда нафақат кичик офицерлар ва катта офицерлардан ташкил топган, балки генералларни ҳам ўз ичига олади. 军官 jūnguān, яъни офицер сўзи “军职官员” jūn zhí guānyuán сўзининг қисқартмаси бўлиб, одатда 少尉 shǎowèi – кичик лейтенантдан юқори бўлган ҳарбий унвонни олган ҳарбий хизматчини англатади. Ўз бурч ва касбининг характеридан келиб чиққан ҳолда, қумондонлик қилувчи офицерлар (指挥军官 zhǐhuī jūnguān), маъмурий офицерлар (行政军官 xíngzhèng jūnguān), қўшин орти офицерлари (后勤军官 hòuqín jūnguān), техник офицерлар (技术军官 jìshù jūnguān) каби турларга бўлинади. Баъзи мамлакатларда яна сиёсий офицерлар (政治军官 zhèngzhì jūnguān) ҳам фарқланади. Ҳарбий унвон поғонасига кўра, кичик офицерлар (尉级军官 wèijí jūnguān), катта офицерлар (校级军官 xiàojí jūnguān) ҳамда генераллар (将级军官 jiāngjí jūnguān) таркибидан иборат. Баъзи мамлакатларда маршаллар таркиби (元帅级军官 yuánshuài jí jūnguān) ҳам мавжуд. Хизмат ўташ ҳолатига кўра ҳақиқий хизматдаги офицерлар (现役军官 xiànyì jūnguān), захирадаги офицерлар (预备役军官 yùbèiyì jūnguān) ва истеъфодаги офицерларга (退役军官 tuìyì jūnguān) бўлинади [13].

Хитой тилида кичик офицерлар таркибига қуйидаги терминлар киради:

少尉 shǎowèi – кичик лейтенант (少 shǎo кам + 尉 wèi кичик офицер);

中尉 zhōngwèi – лейтенант (中 zhōng ўрта + 尉 wèi кичик офицер);

上尉 shàngwèi – катта лейтенант (上 shàng юқори + 尉 wèi кичик офицер).

Юқоридаги уч унвон 尉官, яъни кичик офицерлар деб аталиб, бу термин 尉级军官 сўзининг қисқартмаси ҳисобланади.

尉 wèi ҳарбий унвонлар ҳисобланиб, 士 shì дан юқори 校 xiào унвонидан қуйида туради [14].

Катта офицерлар таркиби қуйидагиларни ўз ичига олади:

少校 shǎoxiào – майор (少 shǎo кам + 校 xiào катта офицер);

中校 zhōngxào – подполковник (中 zhōng ўрта + 校 xiào катта офицер);

上校 shàngxiào – полковник (上 shàng юқори + 校 xiào катта офицер).

校 xiào морфемасининг тўлиқ шакли - 校官 сўзи бўлиб, қуйидаги маъноларни билдиради:

Катта офицер.

Катта қўмондонлик таркиби.

Катта қўмондонлик таркиби ҳарбий хизматчиси.

校 xiào ҳарбий унвон ҳисобланиб, 将 jiàng унвонидан пастда, 尉 wèi унвонидан юқорида туради [15].

Х.Дадабоев таъкидлашича, “ҳарбий рутба ва лавозимларнинг энг чўққисиди олий бош қўмондон вазифасини бажарувчи қаған, яъни давлат бошлиғи турган. Аксар вазиятларда қағаннынг шахсан ўзи су - “лашкар”га сардорлик қилган, ҳарбий юришларда фаол иштирок этган”[16].

Генераллар таркиби қуйидаги терминлардан ташкил топган:

少将 shǎojiàng - генерал-майор (少 shǎo кам + 将 jiàng генерал);

中将 zhōngjiàng - генерал-лейтенант (中 zhōng ўрта + 将 jiàng генерал);

上将 shàngjiàng - генерал-полковник (上 shàng юқори + 将 jiàng генерал).

将 jiàng ҳарбий унвон бўлиб, 校 xiào унвонидан юқорида туради. Масалан: 大将 (армия генерали), 上将 (генерал-полковник), 中将 (генерал-лейтенант), 少将 (генерал-майор) [17].

Хулоса ва таклифлар. Юқорида олиб борилган таҳлиллар натижасида куйидаги умумий хулосаларга келдик:

Хитой халқ-озодлик армияси куруқлик қўшинларида қабул қилинган ҳарбий унвонлар асосан 5 таркиб бўйича тақсимланган: оддий аскарлар, сержантлар, фельдфебеллар, кичик офицерлар, катта офицерлар ва генераллар таркиби;

хитой тилида ҳарбий унвонларни ифодаловчи терминлар асосан беш морфема (兵, 士, 尉, 校 ва 将) орқали ҳосил бўлади;

тадқиқотларимиз шуни кўрсатадики, ушбу терминларни ясалишида 上 (юқори), 中 (ўрта), 下 (қуйи), 少 (кам) ва 大 (катта) сифатлари фаол катнашади;

ХХОАдаги оддий аскарлар таркибидаги иккинчи унвон - сфрейтор (上等兵) мавжуд бўлиб, ушбу жиҳат мамлакатимиз армиясида кузатилмайдиган;

ХХОАда Ўзбекистондан фарқли ўлароқ, сержантлар (士) ва кичик офицерлар (尉) таркиби ўртасида фельдфебеллар (军士长) таркиби мавжуд бўлиб, у ўрта ва олий ҳарбий ўқув юртлар курсантлари (кадетлар)га берилиб, уларнинг энг юқориси - 1-тоифали фельдфебел, энг кичиги эса 4-тоифали фельдфебел ҳисобланади;

Мамлакатимиз Куролли Кучлари кичик офицерлар таркиби Хитойдан икки жиҳати билан фарқ қилади:

ХХОАда кичик лейтенант (少尉) унвони бор;

Ўзбекистонда капитан (大尉) унвони бўлиб, ХХОАда бу унвон қабул қилинмаган.

ХХОАда катта офицерлар (校) таркибида катта полковник (大校) унвони мавжуд, Ўзбекистонда эса мавжуд эмас;

Генераллар таркибини таҳлил қиладиган бўлсак, Ўзбекистонда энг юқори ҳарбий унвон - армия генерали, аммо Хитойда энг юқори генераллик унвони баъзи манбаларда генерал (将军), баъзиларида эса генерал-полковник (上将) тарзида берилган.

АДАБИЁТЛАР

1. Стрелковский Г.М. Теория и практика военного перевода. Немецкий язык. Москва: Воениздат, 1979. – С.152, 178.
2. Лейчик В.М. Терминоведение. Предмет, методик и структура. – Москва: Либроком, 2009. – С. 88.
3. Дадабаев Х., И.Насыров, Н.Хусанов Проблемы лексики староузбекского языка. – Тошкент: Фан, 1990. – С. 8.
4. Ўрозбоев А., Огаҳийнинг тарихий асарлари лексикаси. – Тошкент: Мухаррир нашриёти, 2013. – Б. 9-18.
5. Караулов Ю.Н. Общая и русская идеография. – Москва: Наука, 1976. – С. 47, 248-253.
6. Морковкин В.В. Лексический минимум современного русского языка. – Москва: Русский язык, 1985. – С. 279, 329-330
7. Баранов О.С. Идеографический словарь русского языка. Москва: Издательство ЭТС, 1995. – С. 598-604.
8. Кожин А.Н. О развитии русского литературного языка в эпоху Великой Отечественной войны // Филологические науки. – 1975. – № 3. – С. 48-58.
9. Анкин А.В., Хрипунов И.Г. Учебник практического курса перевода (военного перевода). Китайский язык. – Новосибирск: Изд-во Н ВВКУ, 2009. – С.54-56
10. 夏仲毅 (主编) 汉俄词典. - 北京: 商务印书馆, 2008. - 1250页.
11. Дадабоев Х., Х.Ёдгоров Ўзбек ҳарбий терминологияси // ўқув қўлланма. – Тошкент: Саххоф, 2021. – Б.40.
12. Дадабоев Х. Кўк турк хоқонлигида ҳарбий қурилиш// Жамият ва бошқарув. – 2000. - №2. – Б.29.

Zarina ISLAMOVA,
Uzbekistan State University of World Languages
Teacher of the Department of Applied English Language No. 1
E-mail: zaraislamova@mail.ru

Senior Associate Professor of UzDJTU, Doctor of Philosophy in Pedagogical Sciences Gulyamova M.Kh. based on the review

PSYCHOANALYTICAL APPROACH TO THE NOVEL "THE SOUND AND THE FURY" BY WILLIAM FAULKNER

Abstract

This article deals with the use of psychoanalysis as a method of investigation in the literary studies focusing mainly on theoretical background of this concept and its application to modernist novel "The Sound And The Fury" by William Faulkner.

Key words: psychoanalysis, psychologism, interior monologue, stream of consciousness, flashback, flash forward, modernism

ПСИХОАНАЛИТИЧЕСКИЙ ПОДХОД К РОМАНУ «ШУМ И ЯРОСТЬ» УИЛЬЯМА ФОЛКНЕРА

Аннотация

В данной статье рассматривается использование психоанализа как метода исследования в литературоведении, основное внимание уделяется теоретическому обоснованию этой концепции и ее применению к модернистскому роману Уильяма Фолкнера «Шум и ярость».

Ключевые слова: психоанализ, психологизм, внутренний монолог, поток сознания, флешбэк, флешфорвард, модернизм.

УИЛЯМ ФОЛКНЕРНИНГ "ШОВҚИН ВА ҒАЗАБ" РОМАНИГА ПСИХОАНАЛИТИК ЁНДОШУВ

Аннотация

Ушбу мақолада психоанализдан адабиётшуносликда тадқиқот усули сифатида фойдаланиш, асосан ушбу концепциянинг назарий асослари ва унинг Уилям Фолкнернинг "Шовқин ва ғазаб" модернистик романига қўлланилишига эътибор қаратилади.

Калит сўзлар: психоанализ, психологизм, ички монолог, онг оқими, флешбэк, флешфорвард, модернизм.

Introduction. Initially, scientific term psychoanalysis was widely spread as a method of analysis human's psyche, mind and behavior in the field of Psychotherapy or Psychology. Later, modernism popularized it in literature through the introduction of new methods of writing like stream of consciousness and interior monologue techniques that also were intended to reflect inner world of a protagonist.

There are a number of theoretical approaches to the definition of the term Psychoanalysis. Merriam - Webster Dictionary explains it "as a method of analyzing psychic phenomena and treating emotional disorders that involves treatment sessions during which the patient is encouraged to talk freely about personal experiences and especially about early childhood and dreams".

Oxford dictionary of terms gives a definition of psychoanalysis "as a system of psychological theory which aims to treat mental disorders by investigating the interaction of conscious and unconscious elements in the mind and bringing repressed fears and conflicts into the conscious mind by techniques such as dream interpretation and free association".

Hence, the psychoanalysis is a general term that denotes moral, mental, cognitive development, emotional condition, interaction of conscious and unconscious elements and mental disorders and conflicts of any person.

According to J.A. Cuddon's "Dictionary of Literary terms and Literary Theory" "Freudian criticism or classical psychoanalytic criticism - which is often speculative - is concerned with the quest for and discovery of connections between the artists themselves and what they actually create".

The Oxford dictionary of Literary Terms states that "Psychoanalytic criticism is a tradition of modern literary interpretation employing methods derived from psychoanalysis".

Mainly, all fundamental works in this field investigate psychological background of the author and the work, focusing on the description of mental and cognitive condition of a protagonist. But our position in this question is that it is necessary to reveal the psychological interconnection of author, his work and the reader.

For further psychoanalysis of the novel in this chapter written by William Faulkner "The Sound and the Fury" we shall use the combination of theories Z. Freud's to analyze author's psyche, L. Y. Ginsburg, A. B. Yesin, A.N. Andreev's to analyze characters, and Holland's to analyze readers.

Literature review. Many scholars tried themselves in analyzing Faulkner's most acclaimed novel "The Sound and the Fury" from different angles. Most critics emphasized the novel's psychological aspect in their essays. Doreen Fowler, Evelyn Scott, Carvel Collins, Jeffrey J. Folks and Michel Gresset examine the novel psychologically, yet all differ in method and conclusion. Fowler psychoanalyzes the main characters using the theories of Lacan. He discusses the attitude of three brothers towards their sister Caddy. Evelyn Scott rejects the trend which rejects "the tragedy as an expression of man" in the example of 4 narrators. She proves the existence of man begins with tragedy. Carvel Collins discusses the idea of applying Freud to the novel, specifically in breaking down the three brothers. To Collins, Benjy represents the id, Quentin the ego and Jason the superego. However, Jeffrey J. Folks points to psychological state of Faulkner himself. Folks believes that Faulkner's life and experiences influenced in creation of the characters of "The Sound and the Fury". He claims that Faulkner created this book as a result of being rejected in life. Unlike, Michel Gresset considers psychological evil has led to the moral destruction of Compsons.

While many were discussing spiritual aspects of the novel, others were interested in unusual structure and narration. Mary E. McGann, Michael Millgate, Lawrance Thompson, Olga W. Vickery, Fred Chappel give different explanations to Faulkner's unique style of writing.

Millgate appreciates the narrative structure of the novel; how Faulkner moves from the first person to the third person narrative. He also comments on the title of the book. He says "Twilight" better fits than its own because the novel itself is about the twilight of Compson family. Also Thompson gives an interesting explanation to the narrative style used in the novel. He finds all characters to be mirrors of each other. He claims that author has used ancient literary device of mirrors and reflections. Even Caddy being the key figure of the novel is only seen by her reflections in the eyes of her brothers. Conversely, Andrei Bleikasten states that it is denial of the novel's complexity to interpret it from religious aspect. He continues with the description of four main characters exploring their undiscovered features. Similarly, with his psychoanalytical understanding Collins also believes that three brothers form a figure of Christ as Benjy is 33 years old, Quentin's mind is always busy with Christian ideas, and Jason's name is expressed as JC.

There are other interesting analyses suggested by well-known literary figures on main characters. Critics are mostly interested in Quentin's individual, perhaps because it is the most confusing one. Jackson J. Benson assumes that Quentin Compson represents William Faulkner himself and finds the novel has biographical nature. He lists the similarities between them as both of them are alone and stuck in Southern traditional thinking. In describing the novel, Benson attributes Quentin to being the consciousness of the book, Benjy is the sense, Jason is the brain and Dilsey is the heart.

Research Methodology. Firstly, before deciphering the work's or character's mental condition it is important to point out that Faulkner created his "The Sound and the Fury" at the end of 1920s. The loss in the Civil War was unexpectedly terrible for the South and that event made quite an impact on writing the novel.

Secondly, new genres and modernistic tools appeared influencing the majority of writers' style including Faulkner. He also began to try himself on the new modernist techniques using them in his novels. The idea of using stream of consciousness as a writing tool is said to come from "Ulysses" by James Joyce, as Faulkner always considered him and Dostoyevski his favorite writers, he always tried to follow them and his work "The Sound and the Fury" has certain associations with their works.

Moreover, in the introduction to the novel Faulkner introduces the characters of brothers and sister. In fact, through these images he reflects the life of his three brothers' as well as his daughter's tragic life who passed away from life early: "I did not realize then that I was trying to manufacture the sister which I did not have and the daughter which I was to lose, though the former might have been apparent from the fact that Caddy had three brothers almost before I wrote her name on paper" [1]. Really, the author suffered the extreme pain from losing his child and this emotional state influenced on writing of his masterpiece.

"The Sound and the Fury" consists of four parts each told by different narrators. The three main parts are written by three Compson brothers - by 33 years-old, mentally ill, loony little brother Benjy, by the elder brother Quentin, the student of Harvard who committed suicide in the aftermath of his sister's behavior and by the second aggressive and skeptical brother Jason. And the last part is written by Faulkner himself through the Compsons' negro servant Dilsey. The whole novel is dedicated to the girl with muddy drawers who became the object of obsession for her brothers till the end of the novel.

Analysis and results. While analyzing main characters' psyche and behavior we discover that Faulkner has skillfully designated his characters with all the techniques which can be found in the modern psychological novels. He used the "stream of consciousness", "interior monologue", flashbacks and flash forwards to create the real confusing atmosphere and to prove the people's minds are full of chaos.

The novel was based on the lines from Shakespeare's "Macbeth": "Life - is a tale told by an idiot, full of sound and fury, signifying nothing. The title carries a certain philosophical idea, reflects author's perception of world as the beginning of irrational, unaffected by the impact of human consciousness. This concept found the most vivid reflection in the first part of the novel, representing the "stream of consciousness" of Benjy. The three main parts of the book are written on behalf of three brothers - the idiot Benjy, the reflective intellectual Quentin, the evil rationalist Jason.

Through the painful perception of the mute, helpless, having virtually no connections with the surrounding world of Benjy, the reader gets the first, fragmentary, vague ideas about the beloved member of the family - Caddy, about intrinsically contradictory and "split" Quentin, about the evil rationalist Jason, about the manager of all home affairs, family's maid - Dilsey.

"The choice of an idiot as a narrator and as an eyewitness of events is caused, in John Howard Lawson's opinion, by the fact that the events themselves seem to the author to be madness"[2].

In the second part, written on behalf of a student at Harvard University Quentin, tells the story of Caddy, who became the mistress of an accidental person. Nurturing an unnatural passion for her sister, Quentin commits suicide. The content of the second part of the novel is given in Quentin's death monologue, which is of a semi-abridged nature.

The third and fourth parts of the novel, written respectively on behalf of Jason and the author, are exempt from excessive form complexity. From the inner monologue of a shopkeeper-Jason, a man of purely practical folds, we learn the story of Caddy's daughter - Quentin, which repeats the fate of her mother. The content of Jason's life is the quest for Quentin's money, left by her mother. The author's last narrative completes the history of the Compson family. The main heroine of this part of the novel is the Negro woman Dilsey, the only one who still keeps the traditions of the Compson family. Thanks to the image of Jason, the novel acquires a pronounced critical focus.

One of the essential components of the novel "The Sound and the Fury" is the category of time. Attitude to the course of time is, for Faulkner, the most important criterion for the viability of the hero, the key to understanding his psychological makeup. Benjy is not able to catch the passage of time. The past and the present merge in his representation. He lives scraps of the first childhood impressions. Quentin senses the movement of time as a beginning, purely hostile to the human being. Quentin breaks the arrows of the watch given to him once by his father which means his later suicide. In this gesture is a desperate attempt to stop the time, which brings more and more losses to a person. And the timeless existence of Benjy, and the hostile attitude to the time of Quentin, symbolize, obviously, in the author's view, the doomedness of these heroes, their inability to the present, not to mention the future. And only Jason is calm about time. It still works for him.

In 1946 Faulkner published an Appendix to the novel "The Sound and the Fury" not only returns to the description of the main characters of the novel, specifying and concretizing it, but also adds to their fate.

"The Sound and the Fury" is Faulkner's favorite work. With his paradoxical characteristic, he motivates his special adherence to this novel in that he became his "highest defeat."

Faulkner rewrote the novel several times. The "sense of defeat" pushed him from the narrow framework of the "stream of consciousness" method to the unconscious search for realistic principles of reflection of reality.

And, what is a psychological impact of the novel on the reader? Though the novel is constructed on the events which lead to the family destruction, the reader will have the feeling of sympathy and affinity to the main protagonist, Candace, even she is narrated by others, while the contradictory feelings of dismay and gloom will be here, on the mind of the reader, too.

Conclusion. Psychoanalysis of the novel gave a chance to prove that there is a close connection between psychology and literature. William Faulkner was a great psychological writer to whom and whose works we can apply psychoanalysis and who successfully used modernist techniques of writing to show mental condition and degradation of main characters of the novel "The Sound And The Fury". His own life experience full of sorrow and sympathy to the destruction of family was conveyed through the novel to the reader. Psychoanalysis applied in this chapter assisted to reveal the tight link of emotional conditions of author, protagonist and reader.

LITERATURE

1. Bleikasten, Andrei. The Most Splendid Failure: Faulkner's "The Sound and the Fury". Bloomington: Indiana University Press, 1976. 567p.
2. Brooks, Cleanth. "Man, Time, and Eternity." New York: W. W. Norton & Co., 1987. 339 p.
3. Faulkner, William "The Sound and the Fury", USA: Norton, 1994. 256 p.
4. Faulkner, William. "The Sound and the Fury", New York: W. W. Norton & Co., 1987. 325 p.
5. Freud, Sigmund. Introductory Lectures on Psycho-Analysis. Trans. Joan Riviere. London: Allen, 1922. 468 p.
6. Holland, Norman. "The 'Unconscious' of Literature." Contemporary Criticism. Ed. Norman Bradbury and David Palmer. Stratford upon-Avon Series 12. New York: St. Martin's, 1970. 354 p.
7. John Howard Lawson . William Faulkner. "Foreign Literature", New York: WW Norton & Company, 1961, № 9, 76p.
8. Natoli, Joseph, and Frederik L. Rusch, comps. "Psychocriticism: An Annotated Bibliography". Westport: Greenwood, 1984. 578 p.
9. Есин А. Б. Психологизм русской классической литературы : кн. для учителя / А. Б. Есин. –М. : Просвещение, 1988. - 176 с.
10. Зогороднюк В. С. Психологізм романів Стельмаха : автореф. дис. ... канд. філол. наук /В. С. Загороднюк. - Кіровоград, 2001. – 19 с.
11. Золотухина О. Б. Психологизм в Литературе, Гродно: ГрГУ, - 179с.
12. Dictionaries and encyclopedias
13. The Oxford dictionary of Literary Terms. USA. OU Press, 2001.
14. Cuddon's J.A., "Dictionary of Literary terms and Literary Theory" England: Clays Ltd, 1998.

УДК: 836.267

Юлдуз МИРЗААХМЕДОВА,
Андижон давлат университети ўқитувчиси
E-mail: yulduzmirzaahmedova@mail.ru

Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) Д.А.Насриддинов тақризи асосида

THEORETICAL VIEWS ON THE RELATIONSHIP OF LANGUAGE AND SOCIETY ARE ANALYZED

Abstract

A person is formed in society, lives according to the laws of society. Man is a social creature. Language is considered one of the main signs that distinguish a person from other creatures, and in this regard, they approached the integral relationship between language and society in different ways. These approaches and theoretical views are analyzed in this article.

Key words: Language, society, social reasons, physical and physiological aspects of language, means of communication.

АНАЛИЗИРУЮТСЯ ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ВЗГЛЯДЫ НА ВЗАИМООТНОШЕНИЕ ЯЗЫКА И ОБЩЕСТВА

Аннотация

Человек формируется в обществе, живет по законам общества. Человек существо социальное. Язык считают одним из основных признаков, отличающих человека от других существ, и в связи с этим к целостной связи языка и общества подходили по-разному. Эти подходы и теоретические взгляды анализируются в данной статье.

Ключевые слова: Язык, общество, социальные причины, физические и физиологические аспекты языка, средства общения.

ТИЛ ВА ЖАМИЯТ МУНОСАБАТИГА ДОИР НАЗАРИЙ ҚАРАШЛАР ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Инсон айнан жамиятда шаклланади, жамият қонунларига кўра яшайди. Инсон ижтимоий махлуқотдир. Тил инсонни бошқа махлуқлардан ажратиб турувчи асосий белгилардан бири ҳисобланиб, бу борада тил ва жамиятнинг узвий боғлиқлигига турлича ёндашишган. Бу мақолада айнан шу ёндашувлар ва назарий қарашлар таҳлилга тортилган.

Калит сўзлар: Тил, жамият, ижтимоий сабаблар, тилнинг физик ва физиологик жиҳатлари, алоқа воситаси.

Кириш. Ижтимоий қуршовнинг тилга таъсири фанда турлича талқин қилинади: айрим олимлар тилнинг тараққиёти ва мавжудлиги тўлиғича жамият тараққиёти ва мавжудлиги билан боғлиқ деб ҳисоблайдилар (қаранг: “Тил ҳақида янги таълимот”, “Француз ижтимоий мактаби”), бошқалари тил ўз қонунлари билан ривожланади ва вазифа бажаради деб ҳисоблайдилар, тил фактларини ижтимоий сабаблар билан изоҳлаш эса лингвистик методология инкирозидан дарак беришини айтадилар (Е. Курилович). Америкалик ва айрим ғарбий европалик лингвистлар Сепир Уорфа қарашларига қўшилиб тил хусусиятлари айни жамият маънавият маданияти хусусиятларини белгилайди.[1]

Тил тил ташувчисининг маълум бир жамиятга мансублигини белгилайди: «Тил – бу ўз ташувчисининг маълум бир жамиятга мансублиги белгисидир. Тил этносни ўз-ўзини ҳимоя қилиш ҳамда «биз» ва «бегона»ларни ажратиб олиш воситасидир»[2]. Шунингдек, жамият ичидаги бўлинишларни белгилашда ҳам асос бўлади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ўзбек тилшунослари асосан жамиятдаги ўзгаришлар тилга кўрсатувчи таъсирга эътибор берадилар: “... энг муҳим алоқа воситаси, билимларини сақловчи ва келажақавлодга етказувчи, кишиларда эстетик завқ уйғотувчи қудратли восита. Анашу вазифаларини эътиборга олганда, тил ижтимоий ҳодисадир. Чунки умуайян жамият учун хизмат қилади. Агар шу жамият бўлмаса, унинг тилига ҳам зарурат қолмайди. Жамиятдаги ҳар бир ўзгариш унинг тилида ўз изини қолдиради. Тилни ана шундай ижтимоий моҳият сифатида ўрганиш тилшуносликни ижтимоий фанлар таркибига киритишга асос бўлади.”[3]

Шунингдек, айрим тилшунослар тилнинг бошқа – физик ҳамда физиологик жиҳатларига эътибор берадилар.

“...моҳиятан ижтимоий характерга эга тил муайян физик ва физиологик жараёнлар асосида моддийлашади. Тилнинг ана шу моддийлашиш томонини ўрганиш тилшуносликни табиий фанлар сирасига киритиш имконини туғдиради. Шунинг учун А.Аъзамов тилшуносликни табиий фанлар қаторида санайди.”[4]

Жамият ва тил муносабати масаласи тилшуносларни анча қадимдан қизиқтириб келган. Туркий тилга бағишланган муаллифи номаълум «Ат - туҳфатун закиятуфилуғатит туркия» («Туркий тил ҳақида ноёб туҳфа») асари ҳам бўлиб, у XIV асрга оид деб тахмин қилинади. Араб тилида ёзилган бу манба профессор С.Муталлибов таржимасида ўзбек тилида 1968 йилда Тошкентда нашр қилинган. 1978 йилда эса асар академик Э.Фозилов ва М.Т.Зияевлар томонидан рус тилига ўгирилиб, «Изысканный дар тюркскому языку» номи остида (академик А.Н.Кононов муҳаррирлигида) Тошкентда чоп этилди. Асарда кипчоқ шеvasининг лўғат таркиби ва грамматик қурилиши тасвирланади. Тадқиқот уч бўлимдан: 1. Қисқача кириш. 2. Лўғат ва 3. Грамматикадан ташкил топган. Манбанинг кириш қисмида тил ва жамият масаласига эътибор қаратилиб, тилнинг жамиятдаги вазифаси, ўрни, унинг тафаккур билан боғлиқлиги ҳақида фикрлар берилади. Муаллиф: «Инсон ҳайвондан факат тушуниш ва тил (сўзлаш, бизнингча, нутқ Р.Р) билангина фарқ қилади», - дейди. Демак, фикрлаш ва тил (нутқ)қобилияти факат инсонгагина хос эканлиги таъкидланади. Бинобарин, инсонана шу қобилиятига кўра ўзгалар билан, жамият аъзолари билан алоқага киришади, ўзаро ақлий, лисоний муносабатда бўлади.”[5]

Кейинги йиллардаги тадқиқотларда тилнинг – нутқнинг – мулоқотнинг жамият билан муносабати доир қизқарли қарашлар юзага келмоқда. Хусусан, Д.Рустамов мулоқотнинг интралингвистик ва

экстралингвистик омиллари ҳамда замонавий концепциялари таҳлилига бағишланган диссертациясида: “Кишилиқ жамиятини шакллантиришнинг етакчи воситаси бўлган мулоқот жараёни мураккаб ситуатив прагматик система сифатида интралингвистик (ички) ва экстралингвистик (ташки) омиллар асосида ўрганиш учун муҳим социопсихолингвопрагматик тадқиқотлар манбадир.”[6]

Қўринадики, мулоқот жараёни олим жамиятни шакллантирувчи воситалардан бири сифатида бадунёни тушуниб етиҳоломақда.

Инсоннинг дунёси унинг она тилисида шаклланган оламнинг лисоний манзарасида акс этади. Хусусан, ўзбеклар дунёси иқлим, ареал, ишлаб чиқариш, ҳаёт тарзи, озик-овқат каби соҳаларда, дейлик, французлар дунёсидан фарқ қилади.

Она тилининг инсон дунёкарашига таъсири борасидаги йирик тадқиқотлар муаллифи Л.Вайсгербер инсон дунёни тил имкониятлари доирасида тушунишни таъкидлайди. Масалан, онгда юлдузлар дунёси қандай акс этади? Турли тилларда турлича юлдузлар туркумларини кўрадилар. Юлдузларнинг коинотдаги объектив жойлашуви бутунлай бошқача, ердан караганда, бир туркумда кўринган юлдузлар аслида бир-биридан жуда узок бўлиши мумкин. Аммо инсонлар уни бир туркумга жойлайдилар ва номлайдилар. Бу инсоннинг оламини билиш жараёнининг бир қисми – у учун ва у яшаётган жамият учун рост, когнитив жараёнининг бир қисмидир. Турли тилларда турлича юлдузлар туркуми номлари бор. Демак, ҳар бир халқнинг ўз коиноти бор. Л.Вайсгербер грек тилида 48 та, хитой тилида 283 та юлдуз туркумларини номини топан.[7]

Тадқиқот методологияси. Биз ўзимизни муайян макон ва замонда яшаётгандек ҳис қиламиз, товушлар (фақат булбулнинг 2000 га яқин куйи бор), хидлар (100 минг хил: фақат атиргул хидининг 40 хил тури бор) ва бўёқлар – буларнинг барчаси бизга тилимиз воситасида таъсир этади.[8]

Тил жамоаси ана шундай умумийликлар асосида шаклланади.

Тил бирликлари тил ташувчисини тавсифлайди:

“— Salomaleikum. Notanish odam menga qaradi-da, boshimdan-oyog'imgacha ko'z yugurtirib chiqdi. U qirg'iz bashara, lekin qoshlari quyuq, qirq yoshlardan oshgan, baquvvat kishi edi. — Aaalekum. O't boshiga cho'nqaydim. Etigimni sug'urib, tagini olovga qaratib qo'ydim. Pidjagimni yechib, tizzamga yoydim. Notanish odam gulxan yoniga qaytdi, bir dasta shuvoqni tagiga qo'yib o'tirdi. — Xo'-o'sh, yo'l bo'lsin, yigit? — dedi u. Uning ohangida allanechuk kinoya borgan o'xshab ketdi. — Ovga, qishloqdan, — qisqa javob berdim. — Hali ovchiman dang? — daf'atan pixillab kuldi u va gulxanga o'tin qalay boshladi. «Ovchiman! Buning nimasi kulgili?!» deb jerkib bergim keldi-yu, «ha!» deb qo'ya qoldim. — Nega yomg'irda qoldingiz? — so'radi u jilmayishini qo'ymay. — Qoldim-da. Ё— Yomg'ir yog'ishini bilmadingizmi? — Qaydan bilay. — Bulutni ko'rib edingizmi? — Ha. — Gallamang, ko'rganingiz yo'q. — Obbo, mendan... nima istaysiz o'zi, amaki? Suhbatdoshim menga xotirjam ko'z tashlab oldi. — Kerakli narsani ko'ra bilishingizni istayman xolos. Ko'rgan bo'lsangiz: bulut tog'dan emas, cho'ldan ko'tarilayotgan edi. Ko'rinish turptiki, bu bulut to'kkan yomg'ir ancha-muncha mahalda tinmaydi. Agar buluttog'dan pastlagan bo'lsa, uning yo'rig'i boshqa edi. Shuni ko'ra bilganingizda, ilgariroq o'zingizni panaga tortardingiz, suvga cho'milib, bunday qunishib o'tirmas edingiz.”[9]

Суҳбатдошларнинг ҳар иккиси бир тил ташувчиси бўлса-да, дунёкараши икки хил – бир тил жамоасига мансуб бўлишса-да, турлича яшаш тарзи дунёни англашда фарқли когницияни шакллантирган. Саломлашиш тарзи, табиатни билиш даражаси, шунингдек, гап қурилиши, сўз

танланиши икки хил мулоқот асослари ва тажрибасига ишора қилади. Шунингдек, тилда шаклланган маълумотлар оламини тушуниб етиш борасида ўзгаришлар юзага келтиради: “Ko'rgan bo'lsangiz: bulut tog'dan emas, cho'ldan ko'tarilayotgan edi. Ko'rinish turptiki, bu bulut to'kkan yomg'ir ancha-muncha mahalda tinmaydi. Agar buluttog'dan pastlagan bo'lsa, uning yo'rig'i boshqa edi. Shuni ko'ra bilganingizda, ilgariroq o'zingizni panagatortardingiz, suvga cho'milib, bunday qunishib o'tirmas edingiz.” Тил жамоасининг бир аъзоси яна бир аъзосига об-ҳавони олдиндан билиш бўйича билимларни узатмоқда. Бу билимлар унга ҳам тилининг бошқа ташувчилари томонидан узатилган ёки шахсий кузатувлари натижасида тил қолипида шаклланган. Айнан шу шаклланганлик маълумотни жамоавий билимга айлантиради, бундай билимлар эса ўз-ўзидан жамият шаклланишида акс этади.

Таҳлил ва натижалар. Жамият ҳаёти жамиятнинг барча аъзолари томонидан қабул қилинадиган қондалар тизими билан тартибга солинади. Ўз-ўзидан улар махсус тил бирликлари – матнлар билан боғланади. Ибтидоий жамият ҳаётининг бошида, тил эндигина шакллана бошлаган, ҳали ёзма нутқ мавжуд бўлмаган даврда, қабила ҳаёти фольклор матнлари – мақол ва маталлар орқали бошқарилган.[10] Масалан, “Ювош от қаттиқ тепади”, “Ит қутурса, эгасига хуради”, “Ер ҳайдасанг куз ҳайда, куз ҳайдамасанг, юз ҳайда” – бу халқ оғзаки ижоди.

Шу билан бирга жамиятнинг тилга таъсири кўпроқ яққолдир. Хусусан, ижтимоий мавқенинг ўзгариши шахснинг лисоний малакаси ва нутқий компетенциясига таъсир кўрсатади.

Масалан, Абдулла Қаҳҳорнинг “Нурли чўққилар” ҳикоясида қишлоқ кизи Зухра бир йигит билан қочиб шаҳарга кетади. Бу ижтимоий ўзгариш унинг нутқида ўз аксини топади: “Зухра бош-кели йўқ тўмтоқ хатида шундоқ дебди: «Турмуш ўртоғим билан кўнглимизнинг амрини бажариб, бахтиёр оилалар сафидан мустақкам ўрин эгалладик ва бахтли турмуш қучоғида оқиб, келажакнинг нурли чўққилари томон бормоқдамиз. Сизлар феодализмнинг уқубатли қучоғида яшагансизлар, юксак идеалларга асосланган муҳаббат нима эканини билмайсизлар, шунинг учун менидан хафа бўлманглар, хурсанд бўладиган кунларинг яқинлашиб келмоқда». Фотима хатнинг бошига «азиз дадажоним, меҳрибон онажоним», охирига — «сизларга сўхат-саломатлик тилайман» деган сўзларни қўшиб ўқиди. Хатда на адрес бор, на имзо, конвертга шаҳар ўн биринчи алоқа бўлимининг муҳри босилган эди.”[11]

Қўринадики, ижтимоий ўзгариш натижасида у анъанавий мулоқот шаклларидадан воз кечган. Синглиси бу шакллари тиклашга ҳаракат қилмоқда. Бу ижтимоий ўзгариш унинг мулоқот малакасини тубдан ўзгартиради ва ҳатто новербал шаклларига ҳам таъсир қилади:

“Шу аснода Самижон кириб келди. Фотима икковини таништиришини ҳам билмай қолди, таништирмаслигини ҳам, лекин унинг Зухрага томон илжайиб бораётганини кўриб «Самижон!» дейишга мажбур бўлди. Зухра куёв шу эканини билиб, унга кўз қирини ташлади, хиндчасига қафтларини жуфтлаб таъзим қилиб қўя қолди. Самижон ўсал бўлиб тўхтади, сўрашгани узатмоқчи бўлган қўлини кўксига қўйганича орқага тисарилди. Шу он бир мижоз кассага пул тўлагани келди-да, Зухра чопиб борар экан, Фотимага қараб: «Бир айланиб келинглар, кейин уйга борамиз», деди. Самижон таъзим қилиб чиқиб кетди. Фотима Самижоннинг олдида Зухранинг қилмишидан уялди, уни узиб-узиб олмоқчи бўлиб панжаранинг олдида борди, лекин унинг мижозига қилган муомаласидан юраги тор, жиззаки бўлиб қолганини фаҳмлаб, шаштидан қайтди.

— Зухра, жигарим,— деди ҳазил йўсинида,— онанг ҳинди эмас эди-ку, куёв билан ўзимизча қўл бериб сўрашсанг нима қиларди? «Бир айланиб келинлар» деганинг нимаси, уйингга олиб борадиган бўлсанг, адресингни айт, калитингни бер, биз бориб турайлик!”[12]

Ўзбек халқи ва халқ тарихи билан ажралмас бўлган ўзбек тили тарихи 3000 йилдан ошади деб кўрсатилади тарихий манбаларда. Аммо бу бугунги фан учун мавжуд чегара бўлиб, кейинги тадқиқотлар бу силсилани янада чўзиши шубҳасиз. Ўзбек халқи менталитетининг шаклланиши ва ушбу менталитетнинг она тили орқали акс эттирилишини ўрганиш “Ўрта Осиёнинг қадимги халқлари – сўғдлар, бактрияликлар, хоразмликлар, чачликлар, париканларнинг тарихи сақлар(ёки шақлар), массагетлар, шунингдек, бошқа туркий ва туркий бўлмаган қўшни халқларнинг тарихини ўрганиш билан боғлиқдир”.[13] Санаб ўтилган қўчманчи халқлар турмуш тарзи ўзбек менталитетида ўчмас из қолдирган. Халқимиз табиатидаги мардлик, бирсўзлилиқ, меҳмондўстлик, чапанилик каби хислатлар табиатнинг мунтазам синовлари ва сўнгсиз урушлар даврида жон сақлаб қолган қадимги аجدодларимиздан меросдир. Кейинроқ деҳқончилик ва шаҳарсозлик борасида жаҳонга ўрناк бўла оладиган маданият яратиб ўзбек халқи ўз

менталитетида илми толиблиқ, илмга ҳурмат, ҳалимлик, камтарлик, болажонлилик, катталарни иззат қилиш, оилавий муносабатлар изчиллигини сақлаш, меҳнатсеварлик каби хусусиятларни шакллантирди. Менталитетнинг ушбу белгилари халқимизнинг ўзига хос мулоқот усули шаклланишига олиб келди. Ўзбек мулоқот одобига ислом дини ва ислом динигача бўлган динларнинг таъсирини алоҳида қайд этмай бўлмайди. Зардуштийлик динининг муқаддас китоби бўлмиш “Авесто”да етакчи тушунчалардан бири эзгу сўздир.[14] Мусулмон маданиятининг таркибий қисми бўлиб қолган туркий маданият вакиллари – Юсуф хос Ҳожиб, Кайковус, Абу Райҳон Беруний, Алишер Навоий ва бошқалар - мулоқот одоби – малакаси борасида, сўз айтиш масъулияти борасида алоҳида фикр юритиб ўзбек мулоқот одати шаклланишига ўз ҳиссаларини қўшганлар.

Хулоса ва тақлифлар. Зухранинг ҳаёт тарзи унинг мулоқот одатида ушбу анъаналарга зид бўлган кўринишларни юзага келтирган.

Кузатишларимиздан кўринадики, лисоний шахснинг мулоқот одатига ижтимоий ҳаёт яққол таъсир кўрсатади, шу билан бирга тил жамоасидаги лисоний муносабатлар ҳам жамият ҳаётини таҳрирлайди.

АДАБИЁТЛАР

1. Язык и общество//<https://bigenc.ru/linguistics/text/4924686#:~:text=1%85>
2. Антипов Г.А., Донских О.А., Марковина И.Ю., Сорокин Ю.А. Текст как явление культуры. – Новосибирск: 1989. – С.75.
3. Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 2012 – Б.90
4. . Нурмонов А. Танланган асарлар. 1-жилд. – Тошкент, 2012 – Б.90
5. Расулов Р. Умумий тилшунослик. – Тошкент, 2013 – Б.37
6. Рустамов Д. Мулоқотнинг интралингвистик ва экстралингвистик омиллари ҳамда замонавий концепциялари: филология фанлари доктори (DSc) илмий даражасини олиш учун ёзилган дисс. – Андижон, 2021 – Б.45
7. Радченко О.А.Язык как мирозидание.Лингвофилософская концепция неогумбольдтианства. Т.1.- М., 1997. – С.244
8. Саломов Ф. Таржима назариясига кириш –Тошкент, 1978. – Б.43.
9. Holmirzayev Sh. Saylanma. I-jild// www.ziyouz.com
10. Волков А.А. Курс русской риторики. – М., 2011. – С. 88.
11. <https://ziyouz.uz/ozbek-nasri/abdulla-qahhor/abdulla-qahhor-nurli-choqqilar-hikoya/>
12. Абдурахмонов Ф. Ўзбек халқи ва тилининг шаклланиши ҳақида. – Тошкент:Тошкент давлат шарқшунослик институти,1999 – Б.7.
13. Авесто. – Тошкент: Шарқ. – Б.56-57.

Гулфиза ОЛИМОВА,
Ўзбекистон Миллий университети таянч докторанти
E-mail: gulfizaolimova7@gmail.com.

ТДЎТАУ доценти, ф.ф.н. А.Тилавов тақризи асосида

THE TRADITION OF THE MUHAMMAS GENRE IN THE EPICS OF THE “OSHIQNOMA” SERIES

Annotation

There is a lot of research on Khorezm epics. However, the epics of the Khorezm “Oshiqnoma” series, the place of the genres of classical literature in them have not been studied as an extensive study. This article deals with the classical genres mentioned in the epics of the “Oshiqnoma” series, in particular the muhammas type of the musammat genre. The types of muhammas mentioned in the “Oshiqnoma” cover the issue of the rhyming system. The muhammas in the epic are compared with the muhammas in the works of the representatives of our classical literature.

Keywords: “Oshiqnoma” series, classic genre, musammat, muhammas.

ТРАДИЦИЯ ЖАНРА МУХАММАСА В ЭПОСАХ ЦИКЛА «АШИКНАМЕ»

Аннотация

Хорезмскому эпосу посвящено множество исследований. Однако эпосы хорезмской серии «Ашикнаме», место в них жанров классической литературы не изучались как обширное исследование. В данной статье рассматриваются классические жанры, упоминаемые в эпосах серии «Ашикнаме», в частности, мухаммасы тип жанра мусаммат. Типы мухаммаса, упомянутые в «Ашикнаме», охватывают вопросы системы рифмования. Мухаммы в эпосе сопоставляются с мухаммами в произведениях представителей нашей классической литературы.

Ключевые слова: серия «Ашикнаме», классические жанры, мусаммат, мухаммас.

“ОШИҚНОМА” ТУРКУМИДАГИ ДОСТОНЛАРДА МУХАММАС ЖАНРИ АНЪАНАСИ

Аннотация

Хоразм достонлари хусусида олиб борилган изланишлар талайгина. Аммо Хоразм “Ошиқнома” туркумидаги достонлар, улардаги мумтоз адабиёт жанрларининг ўрни кенг тадқиқот сифатида ўрганилмаган. Ушбу мақолада айнан “ошиқ” туркум достонларида келтирилган мумтоз жанрлар, хусусан, мусаммат жанрининг мухаммас тури ҳақида сўз боради. “Ошиқнома”лар таркибида келтирилган мухаммаснинг турлари, қофияланиш тизими масалалари ёритилган. Достондан ўрин олган мухаммаслар мумтоз адабиётимиз вакилларининг ижодидаги мухаммаслар билан муқояса қилинган.

Калит сўзлар: “Ошиқнома” туркуми, мумтоз жанрлар, мусаммат, мухаммас.

Кириш. Халқ достонлари учун халқона услуб ҳисобланган 7, 8, 11 бўғинли бармоқ вазнидаги ёзилган шеъринг парчалар одатий ҳолатдир. Аммо Хоразм достончилиги мактаби бошқа достончилик анъаналаридан фарқли ўлароқ достон таркибида ғазал, мухаммас, мураббаъ, туюқ, мусаддас сингари мумтоз адабиёт жанрларининг кенг ўрин эгаллаганлиги билан ажралиб туради. Айниқса, Хоразм “ошиқ” туркуми достонларида бу ҳолат яққол кўзга ташланади. “Ошиқ” туркуми достонларини ўрганар эканмиз, уларда эпик парчалар Самарқанд достончилигидаги каби узундан узун шеъринг мисралар билан эмас, балки қисқа-қисқа бандлардан (айрим мураббаъ ва мухаммасларда бандлар сонининг кўп эканлиги бундан мустасно) иборат бўлган мумтоз жанрлар билан боғланганини кўришимиз мумкин. Бунинг сабаби сифатида фольклоршунос Н.Сабиловнинг “Қиссахонлар мадраса таълимини олган, араб ва форс тилларини эгаллаган, ўз навбатида кироатгўйлик қобилиятига эга бўлган иқтидорли шахс сифатида шаклланган кишилар бўлишган. Уларнинг қисса ўқишида аудитория кўпи билан ўн-ўн икки тингловчидан ошиқ бўлмаган. Улар ҳам асосан зиёлилардан ташкил топган” [1], деган асосли фикрларини келтиришимиз мумкин. Халқалар ижросидаги достонларда мумтоз жанрларнинг кенг ўрин эгаллаши насрий парчалар вазифасининг камайишига сабаб бўлган. Шу сабабдан ҳам Хоразм достонларида эпик парчаларга қараганда шеъринг парчаларга кўпроқ вазифа юкланган. Натижада бу достонлардаги насрий қисмлар асосан шеъринг қисмларни боғлаш воситаси сифатида хизмат қилган. Бу ҳақида

Жирмунский ва Зарифов ҳам тўхталиб “Достоннинг асосини шеър ташкил этади, проза эса қисқа боғловчидир” [2], - деб таъкидлайди.

“Ошиқнома” туркумига киритилган “Сайёд ва Ҳамро”, “Ошиқ Ғариб ва Шоҳсанам”, “Ройи Чин”, “Хурилик ва Ҳамро”, “Лайли ва Мажнун”, “Юсуф ва Аҳмад”, “Гул ва Санобар”, “Гул ва Булбул”, “Шахриёр” достонларида мумтоз жанрларнинг кўплаб намуналари келтирилган. Кузатишларимиз давомида Хоразм “ошиқ” туркум достонларида асосан ғазал, мусаммат каби мумтоз жанрларнинг кенг ўрин эгаллаганини кўрдик. Айниқса, таржебандли мусамматнинг мухаммас туридан достонларда кенг фойдаланилган.

Маълумки, мухаммасчилик мумтоз адабиётда энг кўп учрайдиган жанр сифатида ғазалдан кейинги ўринни эгаллайди. Алишер Навоий, Муҳаммадризо Огаҳий, Фузулий, Мунис, Рожий, Аваз Ўтар каби ўзбек мумтоз адабиётининг атоқли вакиллари бу жанрда самарали ижод қилган. Изланишларимиз давомида “ошиқ” туркумига мансуб бўлган қирқ битта достоннинг йигирма бештасидан ўрин олган 97 та мухаммасни ўргандик. Уларда келтирилган мухаммасларнинг барчаси табиъ худ, яъни ижодкорнинг ўзи томонидан мустақил яратилган мухаммаслар бўлиб, тазмин мухаммаслар достонларда учрамайдиган ҳол ҳисобланади. Чунки тазмин мухаммаслар шоирнинг ўз ғазалига ёки бошқа бир ижодкорнинг ғазалига қофия ва вазн жиҳатдан мос келадиган мисраларни қўйиш орқали ҳосил қилинади [3]. “Ошиқ” туркум достонларида эса асосан табиъ худ мухаммасларнинг таржебли, яъни банд охиридаги

мисраларнинг такрор келган шакли кўп учрайди. Чунки мухаммаснинг бу туридан ўзбек адабиётида кенг фойдаланилган. Ўзбек, араб, форс адабиётни чуқур билган бахши, халфалар ўз ижроларида шундай мухаммас шакллари келтириш орқали дostonларни мумтоз жанрлар билан бойитган.

Одатда таржеъбандли мухаммасларда икки хил такрор келади: “а) биринчи банддаги бешинчи мисранинг қолган ҳамма бандларнинг бешинчи мисраси сифатида, б) биринчи банднинг тўртинчи ва бешинчи мисраларининг қолган ҳамма бандларида айнан такрорланишини кўрамыз”[4]. Халқ дostonларида биринчи шаклдаги такрор, яъни фақатгина бешинчи мисранинг ҳар банд охирида такрорланиш ҳолатларига дуч келдик:

Найлайин воҳасрато, дилдордан айрилмишам,
Икки наргис кўзлари хунхордан айрилмишам,
Ғамзаю хуснда икки мордин айрилмишам,
Қолмишам ғам остида ғам хордин айрилмишам,
Ул қад шамшод юзи рухсордин айрилмишам [5].

“Ошиқнома”нинг бешинчи китобидан ўрин олган “Тоҳир ва Зухра” дostonидаги Тоҳирнинг тилидан айтилган ушбу шеъринг парчада юқорида келтирган қоидага мувофиқ ҳар банднинг охири қаторида “Ул қад шамшод юзи рухсордин айрилмишам” мисраси такрор ҳолда қўлланилган.

Изланишлар давомида “ошиқ” туркум дostonларида ҳар икки такрорий шаклга мос келмайдиган мухаммаслар ҳам кўзга ташланди:

а) биринчи банднинг бешинчи мисраси ҳар банднинг охирида қайтарилмасдан фақатгина радифининг такрор келиш ҳолати:

Не сабабдин йиғлаурсан кўзлари мастонасан,
Олди ақлимни сўзларинг эй тишлари дурдонасан,
Ё мусофир бўлубон ўз юртидан бегонасан,
Бул манинг ҳолимни ўртабсан ким-у парвонасан,
Асли зотинг қайсидур билмам нечук жононасан

[6].

“Юсуф ва Аҳмад” дostonидаги Юсуф тилидан келтирилган ушбу мухаммасда бешинчи мисра ҳар банднинг охирида такрор ҳолда келмаган. Фақатгина ҳар банд охирида “жононасан” сўзи радиф сифатида келтирилган. Айни шу кўринишдаги фақат радиф келтирилган мухаммас шакли Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозийнинг “Фунун ул-балоға” асарида ҳам берилган. “Масали дигар. Саҳбони Соний Али Ҳаким Тирмизий айтур:

Омад баҳору гашт чу худди барин чаман,
Бикуюшод бод парда зи рухсори ёсуман,
Сад пора қард ҳам зи ҳаво ғунча сари ман,
Булбул даромад аз дари ҳар шох дар суҳан,
К-имрўз рўзи бода-у гулзору ишрат аст
Овард ба як боди баҳори паёми гул,
К-омад ба жилва шохиду раёно хироми гул,
Булбул бихонад хутбаи ҳўби ба номи гул,
Қумри навохт навбати ҳўби паёми гул,
Май ҳўр ба бонги чанг, ки ин айни ҳикмат аст [7].

Ушбу мухаммасда такрор мисралар йўқ. Фақатгина аст сўзи ҳар бир банднинг якунида радиф сифатида такрорланган.

б) ҳар банднинг охириги мисрасида такрорий мисра ҳам, радиф ҳам келтирилмасдан биргина қофиядош сўзлардан фойдаланиш ҳолати акс этган мухаммаслар:

Эй менинг устозим, эй илми ладун, булдуру жавоб,
Йўлни қатъ айлаб, оғир лашкар била кўп беҳисоб,
Борибон кўрдик йироқдин, тушдик ул Нил баҳриоб,

Хужми ағёрлик била лашкар ўзин айлаб ҳароб,
Қолди саксон минг кишидин саксон эранда қараб

[8].

“Гул ва Булбул” дostonидаги Булбул томонидан айтилган ушбу мухаммасда такрор мисра ҳам, радиф ҳам йўқ. Фақатгина ҳар банднинг охирида қараб-моҳи тоб-жано-кабоб-тараб-сўраб сўзлари қофиядош бўлиб келган.

Мухаммасларнинг бу шакли ҳақида айрим тадқиқотларда, жумладан, Р. Орзибеков изланишларида кўрсатилмаган, аммо “Фунун ул-балоға” асарида айнан шу шаклдаги шеъринг мисралар мухаммас сифатида келтирилган.

“Эй орази ту оина-и сунъи илоҳий,
Асрори ту чун ҳусн-и руҳат номутоноҳий,
Дар сояи зулфат шудам эмин заду оҳи,
Ҳар жо ки занад чехраи ту хайма-и шохий,
Абрўи ту пайваста бувад маснади ҳожиб.
Рафтию фироқи руҳи ту мешиканад дил,

Тар хун навашад аз ғами рўят, чи
кунад дил?

Бе ёди лаби ту нафасе хуш назанад
дил,

Бо меҳр агар нисбати рўйи канад
дил,

Жон наъра барорад, ки мағў
номутаносиб [9].

Носир Бухорий қаламига мансуб ушбу мухаммасда такрорий мисра ҳам, радиф ҳам келтирилмаган. Фақатгина ҳар банднинг охириги мисраларидаги сўзлар бир-бири билан қофиядош.

Хоразм дostonларида келтирилган ҳар банди беш мисрадан иборат бўлган шеъринг парчалар мукамал мухаммас намунаси бўлиши учун нафақат шакл, балки вазн жиҳатдан ҳам мумтоз адабиёт қоидаларига мувофиқ келиши лозим. Келтирилган мухаммаслар вазнига кўра таҳлил қилинганда уларнинг айримлари аруз вазнининг маълум бир баҳрига тўла мувофиқ тушганлигини кўришимиз мумкин. Масалан, “Шаҳриёр” дostonида Гулчеҳра тилидан келтирилган “Элу халқим, хону монимдин жудо бўлгон бошим [10]” таржеъли мухаммаси арузнинг айнан рамал баҳрига тўла мувофиқ келади:

Биз-га зул-м ет / ган ра-қиб-лар / бўл-ди-лар жон /
дин жу-до, /

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и- ло –тун, фо-и- ло –тун, фо-и- ло –тун,
фо-и-лун,

Бал-ки жо-ни, / хо-ну мо- ни, / но-та-во-ни / дин
жу-до, /

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и- ло –тун, фо-и- ло –тун, фо-и-ло-тун, фо-
и-лун,

Бу фа-лак-ни / жаб-ри-дин туш / ди бо-ши-ма / юз
ба-ло, /

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и-ло-тун, фо-и- ло –тун, фо-и-ло-тун, фо-
и-лун,

Биз-га зул-м эт / ган ра-қиб-лар / бўл-ға-й ул - ю /
зи қа-ро, /

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и- ло –тун, фо-и- ло –тун, фо-и-ло-тун, фо-
и-лун,,

Эл - у хал-қим, / хо-ну мо-ним / дин жу-до бўл /
ғон бо-шим /

– V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и-ло-тун, фо-и-ло-тун, фо-и- ло-тун, фо-
и-лун,

Ушбу мухаммас фоилотун рукнида берилган. Аруз вазнида фоилотун рукнларининг такроридан рамал баҳри ҳосил бўлади. Бир байтдаги тақтеълар сони саккизга бўлиб, улар мусамманни ҳосил қилган. Ҳар мисранинг

охирги рукнида бир ҳижо тушириб қолдирилиши маҳзунли келтириб чиқарган. Натижа эса ушбу мухаммас арузнинг рамали мусаммани маҳфуз вазнида эканлигини кўрсатади.

Достонларда айрим ўринларда бир нечта бахрларнинг бетартиб ҳолда келганлиги қўзга ташланди. “Ошикнома”нинг бешинчи китобидаги “Юсуф ва Зулайхо” достонидан олинган Зулайхо тилидан айрилган “Ўртадинг” радибли мухаммасда икки ва ундан ортиқ бахрларнинг аралаш келганлигини кўришимиз мумкин:

Иш-кинг ди-лим / га жо бўл-ди / жо-на-жо-ним /
ўр-та-динг,

– V – / V – – – / – V – – / – V –

мус-тафъ-и-лун, ма-фо-ий-лун, фо-и- ло-тун,
фо-и-лун,

Хиж- ро - н а- зо / би-га таш-лаб / жис-му жо-ним /
ўр-та-динг,

– V – / V – – – / – V – – / – V –

мус-тафъ-и-лун, ма-фо-ий-лун, фо-и- ло-тун,
фо-и-лун,

Ушбу байтда мустафъилун – ражаз, мафойилун – ҳажаз, фоилотун – рамал бахрлари аралаш ҳолда келган. Айнан шу мухаммас таркибидаги бешинчи банднинг тўртинчи ва бешинчи мисраларида мафойилун – ҳажаз, фоилотун – рамал, мафъувлоту – “.” (бу бахрга ном берилмаган) бахрлари қўлланган. Биз буни бахрнинг чизмаси орқали кўришимиз мумкин:

Ме-ни нг ар-мон / ла-рим янг-лиғ / ар - мон кил-ма
/ гай ҳеч ким /

V – – – / V – – – / – – – V / – V – –

ма- фо- ий-лун, ма-фо-ий-лун, мафъ-ув –ло-ту,
фо-и-ло-тун,

Дард-ла-рим-га / пар-во қил-май / ши-фо-ко-рим /
ўр-та-динг /

V – – / – V – – / – V – – / – V –

Фо-и- ло –тун, фо-и- ло –тун, фо-и- ло-тун, фо-и-
лун,

Хоразм “ошиқ” туркуми достонларида
келтирилган мухаммаслар аруз вазнининг мафойилун,

мустафъилун, мафъувлоту рукнлари такроридан ҳосил бўладиган ҳажаз, ражаз бахрларида берилган. Аммо мухаммасларнинг асосий қисми аруз вазнининг фоилотун рукнидан ҳосил бўлган рамал бахрида ёзилган. Чунки туркий шеърят учун энг мувофиқ келадиган бахрлардан бири рамал ҳисобланади. Маълумки, аруз вазни араб адабиётида яратилган. Араблар талаффуз қиладиган чўзиқ унлилар бизнинг тилимиздаги товушлар тизимида мавжуд бўлмаганлиги сабабли арузнинг барча бахрларида бирдек ижод қилиш бироз қийинчиликларни келтириб чиқаради. Аммо рамал бахрининг халқона услубга яқинлиги, ундаги товушлар чўзиқ-қисқалиги тилимизга анчайин мос келганлиги сабабли Хоразм “ошиқ” туркуми достонлари таркибидаги мумтоз жанрларни яратиш учун асосий бахр вазифасини ўтаган.

Юқоридаги таҳлиллар ва кузатишлардан келиб чиқиб айтишимиз мумкинки, “Ошикнома” туркумидаги достонлар таркибида келтирилган ҳар банди беш мисрадан иборат бўлган шеърӣ шаклларнинг айримларида бахрлар тартибсиз ҳолатда келган бўлса-да уларни мумтоз адабиётнинг мухаммас жанрига мансуб. Биз бу фикримизни қуйидаги мулоҳазалар орқали асослашимиз мумкин:

1) Достонда келган мухаммаслар арузнинг рамал, ҳажаз, ражаз ёки бошқа бахрининг маълум рукнларига мансублиги;

2) Қофияланиш тизими ааааа, бббба, вввва тарзида келганлиги;

3) Биринчи банднинг охирги мисраси бошқа бандларнинг охирги мисраси сифатида такрорланганлиги;

4) Бандларнинг охирги мисрасида радифнинг ёки кофиядош сўзларнинг келиши.

Хоразм “ошиқ” туркуми достонлари таркибидаги мумтоз жанрлар таркиби илмий жиҳатдан тадқиқ этилмаганлиги сабабли халқ достонларининг мумтоз адабиёт билан муносабати ҳақида мулоҳазалар етарли эмас. Тадқиқотлар давомида ушбу масалаларни кенгрок ўрганиш ҳамда халқ достончилиги ва мумтоз адабиётнинг боғлиқлигини кўрсатиш мақсадга мувофиқдир.

АДАБИЁТЛАР

1. Абдурауф Фитрат. Аруз ҳақида: Адабиёт муаллимлари ва илми толиблар учун. Тошкент – 1997.
2. Жирмунский В.М. Зарифов Ҳ.Т. Узбекский народный героический эпос. – М.: 1947.
3. Маллаев Н. Ўзбек адабиёти тарихи, I китоб, Тошкент – 1965.
4. Носиров О, Жамолов С, Зиёвиддинов М. Ўзбек классик шеърӣати жанрлари. Тошкент – 1979.
5. “Ошикнома”. II китоб. “Шаҳриёр” достони – Урганч: “Хоразм”, 2005.
6. “Ошикнома”. III китоб. “Юсуф ва Аҳмад” достони. – Урганч: “Хоразм”, 2008.
7. “Ошикнома”. V китоб. “Тоҳир ва Зухра” – Урганч: “Хоразм”, 2011
8. “Ошикнома”. VII китоб. “Гул ва Булбул” достони – Урганч: “Хоразм”, 2019.
9. Орзибеков Р. Ўзбек лирик поэзиясида ғазал ва мусаммат. Тошкент – 1976.
10. Сабирова Н. Хоразм бахши ва халфачилик анъаналари. Тошкент – 2021. 126 б.
11. Шайх Аҳмад ибн Худойдод Тарозий. Фунун ул-балоға. Тошкент – 1996.
12. Юсупова Д. Аруз алифбоси. Тошкент – 2015.
13. Ҳодизода Р, Шукуров М, Абдуҷабборов Т. Фарҳанги истилоҳоти адабиётшуноси. Душанбе – 1966.

Kamolaxon ORIPOVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi, erkin tadqiqotchi
E-mail: kamolaxon.oriyova@gmail.com

Qo'qon davlat pedagogika instituti f.f.n Ergashev M.R taqrizi asosida

STYLISTIC FUNCTIONS OF ANTONYMS IN ENGLISH AND RUSSIAN LANGUAGES IN LITERARY TEXT

Abstract

The article (contrast) analyzes ideas about antonyms and their stylistic functions in a literary text. The main stylistic function of antonyms is to illuminate the lexical means of contrasting images of natural and social phenomena, character traits, and so on. Antonyms are linguistically universal words that are common to all languages, but each language has its own characteristics. The comparative typological method helps in the best way to understand those properties and characteristics of antonyms; specific to different languages, including Russian and English. The problem of antonyms in both local and foreign linguistics has not been scientifically developed for a long time. This article sheds light on the role of antonyms in a literary text and provides examples.

Key words: antonym, correlative, contrast, constructive, linguistic, semantic, stylistic, plot, phraseological, expressive, visual.

СТИЛИСТИЧЕСКИЕ ФУНКЦИИ АНТОНИМОВ В АНГЛИЙСКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ В ХУДОЖЕСТВЕННОМ ТЕКСТЕ

Аннотация

В статье (контраст) даются и анализируются представления об антонимах и их стилистических функциях в художественном тексте. Основная стилистическая функция антонимов заключается в освещении лексическими средствами противопоставления образов природных и социальных явлений, черт характера и т. д. Антонимы – это лингвистически универсальные слова, общие для всех языков, но каждый язык имеет свои особенности. Сравнительно-типологический метод лучше всего помогает понять те свойства и характеристики антонимов; для разных языков, включая русский и английский. Проблема антонимов как в отечественном, так и в зарубежном языкознании долгое время научно не разрабатывалась. В данной статье освещается роль антонимов в художественном тексте и приводятся примеры.

Ключевые слова: антоним, коррелятивное, противопоставление, конструктивный, языковой, семантический, стилистический, сюжетный, фразеологические, экспрессивные, изобразительные.

INGLIZ VA RUS TILLARIDAGI ANTONIMLARNING BADIY MATNDAGI STILISTIK VAZIFALARI

Annotatsiya

Maqolada (kontrast) antonimlar va ularning badiiy matndagi stilistik vazifalari haqida fikrlar berilgan va tahlil qilingan. Antonimlarning asosiy stilistik vazifasi tabiiy va ijtimoiy hodisalari, xarakter belgilarining va boshqalarning qarama-qarshilik tasvirlarini leksik vositasilari yoritib berilgan. Antonimlar lingvistikdir universal, barcha tillarga xos, lekin har bir tilda ularning o'ziga xos xususiyatlari mavjud bo'lgan so'zlardir. Qiyosiy tipologik usul antonimlarning o'sha xossalari va xususiyatlarini tushunish uchun eng yaxshi tarzda yordam beradi; turli tillarga, jumladan rus va ingliz tillariga xosdir. Ham mahalliy, ham xorijiy tilshunoslikda antonimlar muammosi uzoq vaqt davomida ilmiy-nazariy jihatdan ishlab chiqilmagan. Ushbu maqolada antonimlarning badiiy matnda vazifasi haqida fikrlar yoritib berilgan va misollar keltirilgan.

Kalit so'zlar: antonim, korrelyativ, kontrast, konstruktiv, lingvistik, semantik, stilistik, syujet, frazeologik, expressiv, vizual.

Kirish. Tilshunoslik va tillardagi lug'at tizimi rivojlanib borayotgan bir paytda so'zlarni leksik-semantik va stilistik o'rganishga bo'lgan e'tibor ortib bormoqda. Dastlab bu sohada antonimlarga bo'lgan tadqiqotlar mavjud bo'lmagan bo'lsada, bugungi kunda ko'plab tadqiqotchi olimlarning antonimlarga bo'lgan qiziqishlari va bu mavzudagi maqola, tadqiqot ishlari ko'paymoqda. Ko'pincha antonimlar sinonimlar bilan birga ko'rib chiqiladi va maxsus tahlildan o'tkaziladi. Biroq, XX asrdan boshlab bu masala bo'yicha bir qator asarlar paydo bo'ldi va antonimlar nihoyat til mustaqilligini qo'lga kiritdi. O'sha davr mualliflari murojaat qilgan antonimlar faqat qarama-qarshi ma'noga ega bo'lgan so'zlar faqat sifat xususiyatlaridir. Keyinchalik, bunday ta'riflar sezilarli darajada kengaytirildi va to'ldirildi, ko'plab olimlar turli xil ta'riflar keltirgan. Shunday qilib, rus va ingliz tillarida antonimlar tilning mavjud nominativ birliklari ma'no jihatidan o'zaro qarama-qarshi obyektivning bir muhim hodisalarini belgilashga xizmat qiladigan, bir xil leksik va grammatik toifaga mansub voqelik, semantik va strukturaviy xususiyatlarga ega bo'lgan va o'ziga xos sintagmatik va paradigmatic mezonlar bilan tavsiflanadi.

Antonimlardan foydalanishda yuqori stilistik salohiyat yotadi. Antonimlarning stilistik vazifalari tilning estetik funksiyasini amalga oshirishda keng qo'llaniladigan maxsus nutq shakllarida ifodalanadi. Antonimiyaga asoslangan badiiy nutqda keng tarqalgan figuralardan biri bu antiteza (gr. antithesis - qarama-qarshilik) - tabiatan qarama-qarshi bo'lgan og'zaki obrazlarni qarama-qarshi qo'yish usuli, belgilanuvchining ziddiyatli mohiyatini, obyektning turli tomonlarini hodisa yoki obyektlar mos kelmasligini ochib beradi. Ushbu stilistik figura bir kontekstda to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshi tushunchalarning to'qnashuvi tufayli ekspressivlikni oshiradi. Antonimlarning asosiy stilistik vazifasi ularning semantikasiga xos bo'lgan va kontekstga bog'liq bo'lmagan qarama-qarshilikni ifodalashdan iborat. Demak, antonimlar antitezani ifodalovchi leksik vositadir.

Antonimiyaga so'zlar orasidagi umumiy ma'no asosidagina hosil bo'ladi. Semantik yaxlit tizim bo'lgan adabiy matn, har qanday tizim kabi, yaqinlik va qarama-qarshilik munosabatlarida namoyon bo'ladi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Kontrast" atamasi stilistik tahlilda juda keng qo'llaniladi, ammo hozirgacha u izchil va qat'iy ta'rifni olmagan. Stilistik entsiklopedik

lug'atning lug'at yozuviga ko'ra, kontrast "stilistik ahamiyatga ega bo'lgan birliklardan foydalanishning ikkita o'zaro bog'liq umumiy naqshlaridan biri bo'lib, u so'zlarning (yoki ko'pgina so'zlarning) stilistik ranglarining nomuvofiqligidan (kontrast) iborat"[6]. Qarama-qarshilik kutilmagan elementning (stilistik figura, mukammal grammatik shakl) neytral kontekstda paydo bo'lishi, ko'p darajali qarama-qarshiliklar (leksik, stilistik, sintaktik) tizimida o'z ifodasini topishi natijasida yuzaga keladi va ulardan matnni semantik-stilistik tashkil etish turlari biri sifatida ishlaydi.. Qarama-qarshiliklar tizimi adabiy matnni syujet tuzilishidan ko'ra ko'proq belgilaydi, degan fikr tadqiqotimiz uchun samaralidir.

Yozuvchi yoki shoirning shaxsiy ongida kontrast alohida rol o'ynaydi. Boshqacha aytganda, kontrast rassomning voqelikni idrok etish usullaridan biri, ya'ni muallifning badiiy tafakkur tarzidir. Bundan tashqari, kontrast "birinchi navbatda, matnni qurish uchun kompozitsion va stilistik printsiplari sifatida, ikkinchidan, matnning semantik dominantlari sifatida" ifoda qilinishi mumkin.

Qarama-qarshilik adabiy matnning kompozitsion tuzilishiga alohida qarama-qarshiliklar shaklida ham, lingvistik vositalar birikmasi shaklida ham kirib, "sintagmatik taranglik manbai bo'lib, lingvistik tashkil etilishi va kompozitsion tuzilishining barcha adabiy matnlarning darajalarida o'zini namoyon qiladi. » [4]. XX asrda har xil turdagi kontrast sezilarli darajada keskin rivojlandi va tilshunos Kovtunova quyidagicha ta'rifladi:

1) kundalik ongda uzoq, odatda mos kelmaydigan tushunchalarning aloqasi mavjud bo'lgan semantik kontrast; leksik darajada oksimoron - uning o'ziga xos ko'rinishi;

2) matndagi turli uslubdagi elementlarning birikmasidan iborat stilistik kontrast; stilistik kontrast "nutqda majoziy, metaforik iboralarni yaratish texnikasi bo'lib xizmat qiladi" [6];

3) ritmik-sintaktik kontrast, unda matn orqali izchil chizilgan ritm va sintaksisning keskin to'qnashuvi mavjud;

4) matnda turli metrik tuzilishga ega bo'laklar, she'r va nasr segmentlari almashinishidan iborat kompozitsion kontrast [3].

Tahlil va natijalar. Badiiy matndagi antonimlarning stilistik vazifalari ularning semantikasining o'ziga xos xususiyatlari, uyg'unligi, mavzuiy, strukturaviy va tipologik xilma-xilligi bilan chambarchas bog'liqdir. Bu jihatdan antonimlarning quyidagi vazifalari ajratiladi: 1) barcha ekspressiv va vizual vositalarga xos stilistik funktsiyalar (tavsif funktsiyasi, hissiy ta'sir funktsiyasi);

2) so'zlarning maxsus semantik sinfi sifatida antonimlarga xos bo'lgan stilistik funktsiyalar (qarama-qarshi tasvirlash vazifasi, kulgili effekt yaratish);

3) antonimiyaning u yoki bu tipologik xilma-xilligiga mansubligi bilan belgilanadigan stilistik funktsiyalar (matnni konstruktiv tashkil etish funktsiyasi, muvofiqlashtirish tushunchalarini ifodalovchi antonimlarning xarakteristikasi, kontrastni taqqoslash, keskin qarama-qarshilik, ichki nomuvofiqlikni ochish funktsiyalari). sifat antonimlarining belgisi, xarakteristikasi);

4) stilistik figuralarning bir qismi sifatida bir-biri bilan ma'lum kombinatsiyalarda amalga oshiriladigan stilistik funktsiyalar [5].

Antonimlarning asosiy stilistik vazifasi tabiiy va ijtimoiy hodisalarning, xarakter belgilarining va boshqalarning qarama-qarshilik tasvirlarini leksik vositasi bo'lishidir. Qarama-qarshilik stilistik vosita sifatida so'zlashuv frazeologik birliklarida, maqol va matallarda keng qo'llaniladi. Xalq maqollarining semantik sig'imi, obrazlilik ko'pincha antonimlar yordamida hosil bo'ladi. Masalan: na tirik, na o'lik, na shirin, na achchiq, na katta, na kichkina; Nima bilan kelding, sen bilan ketding.

Antonimlarning uslubiy vazifalari xilma-xildir. Bir holatda ular matnni konstruktiv tarzda tartibga soladilar, ikkinchida ular asar qahramonlarining xarakterini qarama-qarshi qo'yishadi, uchinchidan, ular aniqlovchi funktsiyani bajaradilar. Masalan, tashqarida - ichkarida /inside-outside , o'ngda - chapda/on the right-on the left , avval - keyin /before-after matndagi fazoviy yoki vaqt munosabatlarini ifodalash uchun xizmat qiladigan antonimlar [Matveev 2003:32].

Antonimlar badiiy nutqda, publitsistikada kontrast yaratishning ekspressiv vositasi sifatida ishlatiladi. Ko'pincha antonimlar she'riy asarlarda antitezalarning bir qismi sifatida uchraydi [Matveev 2003: 32].

Misol uchun:

Да здравствует солнце! Да скроется тьма!

(Yashasin quyosh! Zulmat yashirsin!)

Lug'atdagi tizimli munosabatlarning aniq ko'rinishlaridan biri ularning ma'nosi uchun eng umumiy va eng muhim semantik xususiyatga ko'ra korrelyativ qarama-qarshilikdir. Bunday so'zlar leksik antonimlar deyiladi [Fomina 2000:108].

Korrelyativ qarama-qarshilik munosabatlarga faqat bir xil leksik va grammatik paradigmada bo'lgan, mantiqiy mos keladigan tushunchalarni bildiruvchi so'zlar kiradi. Ularni solishtirish bir xil umumiy xususiyatga asoslanadi. Demak, turli xil sifat belgilarini tavsiflovchi so'zlar semantik jihatdan korrelyativdir, masalan: go'zallik/beauty , rang/colour, ta'm/taste (chiroyli/beautiful - xunuk/ugly , yorug'/bright - qorong'i/dark, achchiq/bitter - shirin/ sweet); his-tuyg'ular/feelings (love - hate, happy- sad); makon, vaqt ,destination/ time tushunchalari (yuqoriga - pastga/above-below, shimolga - janubga/north- south, bugun - ertaga today-tomorrow); harakat va holat/conditions (yopiq - ochiq, close-open).

Qarama-qarshilikning eng umumiy belgilarining o'zaro bog'liqligi ko'pincha xususiy, o'ziga xos, semantik jihatdan unchalik muhim bo'lmagan belgilar bilan to'ldiriladi.

Turli stilistik maqsadlarda qarama-qarshi funktsiya ishlatilishi mumkin: sifat namoyon bo'lish chegarasini ko'rsatish; bayonotni yangilash yoki tasvirni, taassurotni yaxshilash; ikkita qarama-qarshi xususiyat, sifat, harakatni taqqoslash uchun; ma'lum bir o'rtacha, oraliq sifatni, mulkni va hokazolarni ifoda etish uchun foydalaniladi.

Xulosa. Antonimlar qarama-qarshiliklar tilida ifoda bo'lib, tilning leksik tizimida muhim o'rin tutadi. Antonimlar ularning eng muhim vazifalari ochilgan muayyan kontekstlarda asosan kontaktda qo'llanilishi bilan tavsiflanadi. Antonimlardan foydalanish turli stilistik vositalar asosida yotadi. Antonimiya predmet va tushunchalarga alohida ahamiyat beradi. Antonimlar obyektlar, hodisalarning qarama-qarshi mohiyatini ochishga yordam beradi. Antonimlarning stilistik vazifalari faqat kontrastni ifodalash bilan chegaralanmaydi. Antonimlar bizga hodisalarning to'liqligini ko'rsatishga yordam beradi. Ingliz tilidagi antonimlarning boyligi va xilma-xilligi cheksiz ekspressiv imkoniyatlarni yaratadi va shu bilan birga bizni nutqda ushbu qarama-qarshi so'zlardan foydalanishga jiddiy va o'ychan munosabatda bo'lishga majbur qiladi. Qarama-qarshilik tamoyilini o'zida mujassam etgan vositalar tizimi lingvistik jihatdan antonimiyaga asoslanadi, shuning uchun kontrast tizimini o'rganishda muallif tomonidan qo'llaniladigan antonimlarning tarkibi va ulardan foydalanish xususiyatlarini hisobga olish muhim o'rin tutadi. Badiiy nutqda antonimlarning uslubiy qo'llanilishini o'rganayotganda shuni yodda tutish kerakki, ularning ekspressiv imkoniyatlari nafaqat to'g'ridan-to'g'ri qarama-qarshilikda, balki matnda antonimik juftlikning biron bir a'zosi bo'lmagan taqdirda ham amalga oshadi. Barqaror bog'lanishlari tufayli antonim so'zlar nutqda o'z «qarama-qarshi a'zolari» fonida idrok qilinadi. Nutqda antonim so'zlardan foydalanish uslubiy turtki bo'lishi kerak.

ADABIYOTLAR

1. Голякова Л.А. Подтекст как полидетерминированное явление: Монография. – Пермь: Изд-во Перм. ун-та, 1999. – 208 с.
2. Гумбольдт, В. фон Избранные труды по языкознанию: Пер. с нем. / В. Гумбольдт.— М.: ОАО ИГ «Прогресс», 2000. – 400 с.
3. Гумбольдт, В. фон О влиянии различного характера языков на литературу и духовное развитие. Избранные труды по языкознанию / В. Гумбольдт. - М.: «Прогресс», 1984.
4. Ковтунова И.И. Некоторые направления эволюции поэтического языка в XX в. // Очерки истории языка русской поэзии XX в. - М.: Наука, 1990. – С. 10–15.
5. Лайонз Д. Структурная семантика. Оксфорд, 2007. – 345 с.
6. Марченко К.Н. Контраст у Горького // Словообразование и стиль писателя. – СПб.: Изд-во С.-Петерб. ун-та, 1995. - С. 85 - 92.
7. Матвеев Б.И. Антонимы и их стилистические функции // Русский язык в школе.– 2003. – №11.
8. Матвиевская Л.А. О стилистическом использовании антонимов в лирике и поэмах М. Лермонтова // Русский язык в школе. - 1977. – №2. – С. 66–73.
9. Изучение лексических и грамматических единиц в аспекте функциональной стилистики // Сборник научных трудов. - М.: УДИ, 1982. – 147 с.
10. Иванова В.А. Антонимия в системе языка. – Кишинев: Штиинца, 1982. – 162 с.
11. Ковалев В.П. Языковые выразительные средства русской художественной прозы. – Киев: Вища школа, 1981. – 183 с.

Ҳамида ОРТИҚОВА,
Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти университети ўқитувчиси
E-mail: hamidaortiqova@gmail.com

ТошДЎТАУ доцент, ф.ф.н. М.Турдибеков тақризи асосида

CREATING AN ASSOCIATIVE FIELD OF POETIC TEXT

Annotation

The associative field of a poetic text, like the associative field of other types of texts, consists of units that are semantically related to each other within a certain topic. Since a poetic text, in particular a poem, is a small work written on a topic, the number of associative units in it is relatively limited. The article deals with the problem of creating an associative space of a poetic text, which is analyzed on the example of poems by A. Aripov and E. Vakhidov.

Key words: associative attitude, associative thinking, motivational associative word field, associative experience, associative vocabulary, usual and virtual meaning.

СОЗДАНИЕ АССОЦИАТИВНОГО ПОЛЯ ПОЭТИЧЕСКОГО ТЕКСТА

Аннотация

Ассоциативное поле поэтического текста, как и ассоциативное поле других видов текстов, состоит из единиц, семантически связанных между собой внутри определенной тематики. Поскольку поэтический текст, в частности стихотворение, представляет собой небольшое по объему произведение, написанное на тему, количество ассоциативных единиц в нем относительно ограничено. В статье рассматривается проблема создания ассоциативного пространства поэтического текста, которая анализируется на примере стихотворений А.Арипова и Э.Вахидова.

Ключевые слова: ассоциативная установка, ассоциативное мышление, мотивационное ассоциативное поле слова, ассоциативный опыт, ассоциативная лексика, usualное и виртуальное значение.

ШЕЪРИЙ МАТНИНИНГ АССОЦИАТИВ МАЙДОНИНИ ҲОСИЛ ҚИЛИШ

Аннотация

Шеърий матннинг ассоциатив майдони бошқа турдаги матнлар ассоциатив майдони каби муайян мавзу доирасида ўзаро семантик жиҳатдан боғланган бирликлардан ташкил топади. Поэтик матн, ҳусусан, шеър бир мавзуга бағишланиб ёзилган кичик ҳажмли асар бўлганлиги учун ҳам унда ассоциатив бирликларнинг миқдори нисбатан чегараланган бўлади. Мақолада шеърий матннинг ассоциатив майдони ҳосил қилиш муаммоси тадқиқ қилинган бўлиб, А.Орипов ҳамда Э.Воҳидов шеърлари мисолида таҳлил қилинган.

Калит сўзлар: ассоциатив муносабат, ассоциатив тафаккур, туртки сўз ассоциатив майдон, ассоциатив тажриба, ассоциатив лугат, узул ва виртуал маъно.

Кириш. Антропоцентрик тилшуносликнинг тилни инсон омили билан боғлиқ ҳолда тадқиқ этувчи бу каби йўналишларидан бири ассоциатив тилшуносликдир. Бу йўналишнинг мақсади лисоний бирликларнинг нутқда намоён бўлишини тил эгаларининг ассоциатив тафаккури, лисоний хотираси, лексик бирликлар захираси билан боғлиқ ҳолда ўрганишдан иборатдир. Тил бирликларининг ўзаро ассоциатив алоқасини аниқлаш, матн яратилишида ассоциатив муносабатдаги бирликларнинг ролини белгилаш ассоциатив тилшуносликнинг марказий масалаларидан биридир.

Ассоциатив муносабатни таҳлил қилиш жараёнида ассоциатив майдон терминига мурожаат қилинади. Ассоциатив майдон бирликлари тил эгалари ондан ўрин олган тайёр бирликлар – лексемалар, иборалар, мақоллар, ҳикматли сўзлар, онгда барқарор бирлик каби ўрнашиб қолган айрим сўз бирикмалари, содда гаплар, шунингдек, инсон ички нутқида шаклланган нуткий синтактик бирликлардан ташкил топади.

Маълумки, ассоциатив майдон 2 хил усулда ҳосил қилинади:

1. Тил эгаларида ассоциатив тажриба ўтказиш ва натижаларни умумлаштириш асосида бирор сўзининг ассоциатив майдони ҳосил қилиш мумкин. Бундай усулда тажрибага асосланиб, ассоциатив майдон ҳосил қилинади. Бирор тил бўйича яратиладиган ассоциатив лугатларда ассоциатив майдон мана шу усулда шакллантирилади.

2. Матн асосида мантикий усулда ҳосил қилинади. Бунда исталган нутқ услубидаги матн олиб, ундаги сўз ва сўз бирикмалари кетма-кетлиги асосида ассоциатив майдон шакллантирилади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. Ассоциатив майдонни шакллантиришнинг кейинги усули илк бор рус олими Ю.Н. Караулов томонидан ишлаб чиқилди. У бу усулни “ДЕ” операцияси деб номлаган [1].

Д.Лутфуллаеванин хабар беришича, Ю.Н.Караулов матннинг ассоциатив майдони белгилашнинг “ДЕ” операциясида қуйидаги методикани тавсия қилган:

матнни бир қанча мустақил парчаларга ажратиш орқали декомпозициялаш;

хар бир парчани делинеризациялаш ва уларни нисбий мустақил, бири иккинчиси билан эркин боғланувчи гиперматн бирликлари тўпламига айлантириш;

хар бир гиперматн бирлигига мансуб сўзшакллари кейинчалик уларни пропозициялар тўпламига айлантириш асосида деграмматикализациялаш;

пропозицияларни бузиб юбориш орқали бу тўпламни депропозициялаш ва уларнинг ташкил этувчиларини турли ассоциатив майдонларга тақсимлаш;

нуткий ҳаракатдаги шахс дискурсини деперсоналлаштириш[2].

Англашиладики, матнда ўзаро ассоциатив боғланган бирликларни ажратишда матнни йирик парчалардан грамматик белгидан холи бўлган ташкил этувчиларга

ажратиш ҳамда нутқий ҳаракатдаги шахс мақомини олиб ташлаш каби амаллар бажарилади.

Ю.Н. Караулов Ф.М. Достоевскийнинг «Кроткая» ҳикояси мисолида куйидаги ўлчовларга асосланган ассоциатив майдон типологиясини ҳам илгари сурган:

1) матнда ажратилган майдонларнинг тилшуносликда амалда мавжуд бўлган уларга яқин бўлган семантик майдонлар ва лексик-семантик гуруҳлар тавсифлари билан ўзаро мувофиқлиги асосида;

2) икки турдаги майдонлар (билим) – рецепт-майдонлар ва қайта ишлаш майдонлари ўртасидаги фарқланиш асосида.

Ушбу назарий ва методик қоидаларни Ф.М.Достоевскийнинг “Кроткая” ҳикоясига татбиқ этиш асосида олим унинг 56 та ассоциатив майдонини шакллантирган [3].

Таъқиқот методологияси. Дарҳақиқат, матннинг ассоциатив майдонини белгилашда унда қўлланган бирликларнинг муайян семантик майдонларга ёки лексик-семантик гуруҳларга мансублиги муҳим аҳамиятга эга. Чунки тилда лексик-семантик гуруҳларга бирлашувчи сўзлар ассоциатив тарзда бир-бирини ёдга тушириб туради. Масалан, коинот жисмларини англатувчи уядош сўзлар гуруҳига мансуб қуёш, ой, юлдуз лексемалари ассоциатив боғланган бирликлар бўлиб, бирини эшитганда бошқаси инсон хотирасида осон тикланади. Ёки синонимик қаторга мансуб дунё, олам, жаҳон сўзлари, антонимик бирликлар ҳисобланган яхши – ёмон, катта – кичик, паст – баланд кабилар ҳам бир-бирини доимо эсга солиб туришига кўра ассоциатив бирликлар саналади. Бу хусусият бирор семантик майдон ёки лексик-семантик гуруҳга мансуб барча бирликларга хос. Шундай экан, ассоциатив майдондан семантик майдонларга ёки лексик-семантик гуруҳларга мансуб бирликларнинг ўрин олиши муқаррар. Шу жиҳатдан шеърий матннинг ассоциатив майдонини белгилашда семантик майдонлар ёки лексик-семантик гуруҳларга мансуб бирликларга эътибор қаратиш муҳим ҳисобланади.

Таҳлил ва натижалар. Матндаги ассоциатив боғланган бирликларни ажратишда семантик-структур тамойилга эътибор қаратиш мақсадга мувофиқ. Матн семантик-структур жиҳатдан шаклланган яхлит бутунлик бўлгани боис, унда қўлланган бирликларнинг кетма-кетлиги, матн мазмунини ҳосил қилишдаги аҳамиятини инобатга олиш лозим бўлади. Матнни уни ҳосил қилувчи йирик парчалардан бошлаб бандларга, бандларни яна пропозиция ифодаловчи қисмларга ажратиб чиқишда таркибий қисмларнинг мазмунан яхлитлигига эътибор қаратиш лозим.

Баъзан шеърий матндаги бир банд семантик жиҳатдан тўлиқ бўлмаслиги, унинг мазмуни кейинги бандда тўлдирилиши мумкин. Бундай ҳолатда ушбу икки банддан иборат қисмни яхлит бўлак сифатида қабул қилиш зарур бўлади. Сўнгра бу парчанинг таркибида ассоциатив боғланган бирликлар ажратилади. Масалан, А.Ориповнинг “Намойиш” шеърининг семантик-ситактик структурасини кўздан кечирамиз:

НАМОЙИШ

Осмони фалакда чиқди фармойиш:

«Сомончи йўлида ўтсин намойиш!

Қатнашсин катта-ю кичик давлатлар,
Барча қитъалардан, барча давлатлар».

Чиндан кўрик бўлди ғоятда катта,
Олам йиғилганди ахир парадда.

Найзасин кўтариб Африка ўтди,
“Там-там” овозлари самони тутди.

Улар кийиб олган турфа либосин,
Бири филин минган, бири кўтосин.

Осиё етаклаб болаларини,
Аравага ортган бомбаларини.

Бизникилар ўтди хушнуд ва ғолиб,
Пахта чаноғини қўлига олиб.

Ўтдилар, дейишиб акани опа,
Жинсни фарқлай олмай қолган Европа.

Турли ўйиннинг ҳам борлиги дуруст,
Ракетаси билан кўркитди ўрис.

Ҳамма ёқни босган турли штаблар,
Режессёрлик қилди ўзи – Штатлар.

Томоша охирлаб қолди-ку қарийб,
Оҳ, ҳеч ким ўтмади китоб кўтариб.

Кўриниб турибдики, ушбу шеър иккилик шаклида ёзилган. Демак, шеърни ассоциатив боғланган таркибий қисмларга ажратишда дастлаб ҳар бир бандга яхлит қисм сифатида ёндашиш лозим бўлади. Аммо биринчи банд (Осмони фалакда чиқди фармойиш: «Сомончи йўлида ўтсин намойиш!)) мазмунан тўлиқ эмас, у кейинги банд билан (Қатнашсин катта-ю кичик давлатлар, Барча қитъалардан, барча давлатлар») семантик яхлитлиқни ташкил этади. Шу сабабли бу икки банд яхлит ҳолда бир парчани ташкил қилади. Кейинги “Чиндан кўрик бўлди ғоятда катта, Олам йиғилганди ахир парадда” банди эса мустақил ҳолда яхлит парча вазифасини ўтай олади.

Шеърнинг кейинги икки банди (“Найзасин кўтариб Африка ўтди, «Там-там» овозлари самони тутди. Улар кийиб олган турфа либосин, Бири филин минган, бири кўтосин») семантик жиҳатдан бир-бирига алоқадор бўлганлиги учун яхлит парчани ташкил қилади. Шеърдаги иккилик шаклидаги бошқа барча бандлар эса мустақил ҳолда яхлит бўлак бўла олади.

Э.Воҳидовнинг шеърларида ҳам баъзан қисмларнинг семантик ва мантиқий жиҳатдан зич боғланиши кузатилади. Масалан, шоирнинг “Орол ўлаётир...” деб бошланувчи сарлавҳасиз шеъри беш бандли шеър саналади. Аммо биринчи бандда акс этган воқелик мазмунан кейинги бандда тўлдирилади. Шу сабабли бу икки бандни яхлит шеърий парча сифатида қарашга тўғри келади:

– Орол ўлаётир,
Сир ўлаётир,
Ўлаётир захардан тупрок.
Шоир бунга қарши не қилаётир?
– Шоир дафтарида каттаконсўрок.

У фақат кичкирар:
Бундоқ булмайди.
Алам билан ёш тўқар, бирок
Унинг кўз ёшидан Орол тўлмайди,
Фақатгина ер бўлар шўррок...

Ушбу шеърнинг иккинчи бандида у, унинг, бундай олмошлари қўлланган бўлиб, улар бевосита матннинг олдинги бандига ишора қилиб туради. Бу олмошларнинг айнан нимани англатаётганлиги ҳамда парчада нима ҳақида гап кетаётганлиги фақат олдинги банд орқали аниқланади. Шу боис шеърнинг бу бандини семантик жиҳатдан тўлиқ деб бўлмайди. Бу ҳолат унинг олдинги банд билан яхлит ҳолда семантик бутунлиқни ташкил этганлиги кўрсатади.

Э.Воҳидовнинг “Девона ҳақгўй” шеърида бундай яхлит парчаларни ажратиш янада мураккаблашади:

ДЕВОНА ҲАҚГЎЙ

Яна сенинг тўнинг елкангда,
Сизмай қолдинг бу даргоҳга ҳам.
Лабда аччиқ қимтилган ҳанда,
Ташқарига қўясан қадам.

Туққанинга ёқмас тўғри гап,
Шуни англаб етмаган бўлсанг,
Бу дунёда шунча йил яшаб
Дипломатлик аталган адаб
Кўчасидан ўтмаган бўлсанг,—

Кўнгилдаги гапингни қачон
Кимга қандай сўзламоқ керак,
Ўзингга не фойда, не зиён,
Англамаган бўлсанг гар, демак —

Айб ўзингда,
Токи бу дунё
Тили бурроларга ёр экан,
Манманликдек тузалмас савдо
Одамзод бошида бор экан.

Токи бошлиқ зоти экан ҳақ,
Гапи гапу сўзи сўз экан,
Тўрдагилар ҳокими мутлак,
Пастдагилар юмук кўз экан:

Пешонанга битилган аттанг,
Енгилмоқ бор доимо жангда.
Мудом сенинг қўлингга паттанг,
Мудом сенинг тўнинг елкангда.
Ушбу шеърнинг парчалари

Ушбу шеърнинг биринчи банди семантик жиҳатдан мустақил. Аммо иккинчи, учинчи ва тўртинчи бандлар семантик жиҳатдан ўзаро зич боғланган. Шу сабабли бу бандлар биргаликда яхлит семантик бутунлик ҳисобланади.

Шеърний матн таркибида қисмларга ажратишнинг имкони бўлмаган гап ёки сўз бирикмаси шаклидаги бирликлар ҳам учрайди. Улар кўпинча шу ҳолида матн таркибига кирган бўлиб, таркибий қисмларга бўлинмайди. Хусусан, иборалар, мақол, матал, ҳикматли сўзлар, топишмоқ, тез айтиш қабила тил эгалари лисоний онгида тайёр ҳолда ўрнашган бўлиб, улар матнга тўғридан-тўғри кўчирилади. Шу боис бундай синтактик конструкциялар яхлит ҳолда бир ассоциатив бирлик сифатида майдон таркибидан ўрин олади. Масалан, А.Ориповнинг “Яхшилик ва ёмонлик” шеърининг биринчи тўрт мисраси қуйидагича:

Эл аро юради бир нақл,

Халқ уни тақдорлаб айтади.
Кимсага ёмонлик қилмагил,
Бир куни ўзингга қайтади.

Ушбу парчада келтирилган Кимсага ёмонлик қилмагил, Бир куни ўзингга қайтади нақли яхлит ҳолда ассоциатив бирлик сифатида олиниши зарур. Бу бирлик ўзбек тили эгалари лисоний онгидан барқарорлашган ҳолда ўрин олган бўлиб, барча кишилар нутқида, халқ орасида унинг “Бировга ёмонлик қилсанг, ўзингга қайтади” варианты кўп учрайди, қўлланишини инобатга олмаганда, ўзгармаган ҳолда тақдорлана олади.

Шунингдек, тилда сўз бирикмаси шаклидаги, аммо бутунлай турғунлашишга улгурмаган шундай бирликлар мавжудки, улар ҳам тил эгалари лисоний онгида барқарор бирикмалар каби ўрнашган бўлиб, нутққа шу ҳолида кўчирилади. Масалан, кумуш қиш, мовий осмон, қорли тоғлар, бепоя замин, бахтли онлар қабила шулар жумласидандир. Бундай сўз бирикмалари ҳар гал нутқ эгаси томонидан яратилмайди, балки шу ҳолида унинг хотирасида ўрнашган бўлиб, нутқида эркин қўлланилаверади. Бундай бирликлар ҳам ассоциатив майдондан таркибий қисмларга ажратилмаган ҳолда ўрин эгаллайди. Масалан, Э.Воҳидовнинг “Учи тугук дастурмол” шеърда қўлланган муҳим гап, инсон умри, бу дунё(да), минг хаёл(да), эртанги кун, сахар турмоқ, унсиз йиғлар сўз бирикмалари ассоциатив таҳлилда таркибий қисмларга ажратилмайди. Чунки, юқорида айтилганидек, бу бирликлар сўз бирикмаси шаклида ўзбек тил эгалари лисоний онгида ўрин олган ва уни барча кишилар шу ҳолида тақдор қўллай оладилар. Жумладан, А.Ориповнинг “Дил оғриғи”, “Савоб” шеърларида инсон умри, “Бандага сизинма”, “Диалектика”, “Нутқ”, “Бир қарасам”, “Хаёт сабоқлари”, “Бир қарасам...” шеърларида бу дунёда бирикмаси, “Ўзбек қомуси” шеърда эртанги куним, “Шоир” шеърда унсиз йиғлар сўз бирикмаси учрайди. “Офтобшувок” шеърда эса бошқа тил эгалари нуқида ҳам учрайдиган минг битта хаёл сўз бирикмасидан фойдаланган.

Юқоридаги таҳлиллардан маълум бўладики, шеърний матннинг ассоциатив майдонини шакллантиришда нутқда яхлит бирликлар сифатида қўлланилган бирликларга алоҳида эътибор қаратиш лозим.

Хулоса ва таклифлар. Ассоциатив майдон туртки сўзнинг маъно моҳиятини очиб берувчи тизим вазифасини бажаради. Ассоциатив майдон тил бирликларида давр ўтиши билан юзага келган маъновий ўзгаришларни очиб бера олади ва тил бирлигининг узулал маъноси ва вертуал маъно хусусиятини фарқлашга имкон беради. Шу билан бирга, ассоциатив майдон тилнинг миллий-маданий хусусиятини аниқлашда муҳим аҳамият касб этади.

АДАБИЁТЛАР

1. Караулов Ю.Н. Ассоциативный анализ: новый подход к интерпретации художественного текста.-М., 1999б. С. 183.
2. Лутфуллаева Д. Ассоциатив тилшунослик назарияси. – Тошкент, “Merius”, 2018. – Б.73.
3. Нурмонов А. Лингвистик таълимотнинг янги босқичи / Танланган асарлар. III жилд. – Тошкент: Академнашр, 2012. – 376 б.
4. Худойбергенова Д. Ўзбек тилидаги бадий матнларнинг антропоцентрик талқини: Филол. фан. док... дисс. – Тошкент: ЎзР ФА ТАИ, 2015. – 240 б
5. Швецова В.М. Основные направления в изучении вербализованных ассоциаций в лингвистике // Актуальні проблеми філології. - Івано-Франківськ, 2013. – С. 73-76.
6. Шодиева Д.Ш. Муҳаммад Юсуф шеърятини лингвопоэтикаси: Филол. фан. номз. ... дисс. автореф. – Тошкент, 2007.
7. Шодмонова Д. Абдулла Орипов шеърятининг лингвопоэтик хусусиятлари (метафорик ходисалар мисолида): Филол. фан. бўйича фалс. док. (PhD) дисс. автореф. – Тошкент, 2019. – 50 б.
8. Kiss G.R., Armstrong C., Milroy R. The Associative Thesaurus of English. Edinburgh: Univ. of Edinb., MRC Speech and Communication Unit, 1972. – 1539 p.
9. Kurcz I. Polski normy powczechności skojarzeń swobodnych na 100 słów z listy Kent-Rosanoff’a. – Studia psychologiczne. Warszawa-WrocławKraków, 1967.

УДК:81'42:821.512.133(09)

Акбар РУЗИЕВ,
*Тошкент давлат ўзбек тили ва адабиёти
университети мустақил тадқиқотчиси
E-mail: ruziyevakbar@navoiy-uni.uz*

ТошДУТАУ профессори, ф.ф.д Л. Р. Раупова тақризи асосида

КИНОСЦЕНАРИЙЛАР МАТНИНИНГ ДИСКУРСИВ ТАҲЛИЛИ

Аннотация

Мақолада киносценарийларда дискурс таҳлилни амалга ошириш омиллари, сценарийнинг бадиий қимматини белгиловчи воситалар, унда ифодаланган асосий ғояни очиб бериш усуллари, айнан киносценарийларнинг лингвистик, сотсиологик, гендер ва прагматик хусусиятларини аниқлаш масаллари ҳақида сўз юритилади. Муаллиф киносценарийсини ўзига хос санъат тури сифатида таҳлил қилишга алоҳида эътибор бериш, кино нутқининг лингвистик таҳлилда филм нутқининг ёзма манбаларида намоён бўладиган ўзига хос воситаларни эътиборга олишга алоқадор тавсиялар беради.

Калит сўзлар: дискурс, дискурсив таҳлил, киносценарий, лингвистик, сотсиологик, гендер, прагматик, кино ёзувлари (транскриптлар), ёзувлар (таглавҳалар ва субтитрлар).

ДИСКУРСИОННЫЙ АНАЛИЗ ТЕКСТОВЫХ ПИСАНИЙ

Аннотация

В статье рассматриваются факторы дискурсивного анализа в киносценариях, способы определения художественной ценности сценария, способы выявления выраженной в нем основной мысли, примеры определения лингвистических, социологических, гендерных и прагматических особенностей киносценариев. Особое внимание автор уделяет анализу киносценария как специфического вида искусства, давая рекомендации при лингвистическом анализе киноречи учитывать специфические средства, фигурирующие в письменных источниках киноречи.

Ключевые слова: дискурс, дискурсивный анализ, сценарий, лингвистический, социологический, гендерный, прагматический, кинозаписи (транскрипты), записи (титры и субтитры).

DISCOURSE ANALYSIS OF TEXT SCRIPTURES

Annotation

The article discusses the factors of discourse analysis in screenplays, the means of determining the artistic value of the script, ways to reveal the main idea expressed in it, the examples of determining the linguistic, sociological, gender and pragmalinguistic features of screenplays. The author pays special attention to the analysis of the screenplay as a specific art form, making recommendations in the linguistic analysis of film speech to take into account the specific means that appear in the written sources of film speech.

Keywords: discourse, discussion analysis, screenplay, linguistic, sociological, gender, pragmalinguistic, film recordings (transcripts), recordings (captions and subtitles).

Кириш. Киносценарийларда қаҳрамонлар нутқининг прагматик дастурини таҳлил қилиш ҳам сценарий муаллифи, қаҳрамон ва актёр училигининг матнда ифодаланган, ҳаракатда кўрсатилган прагматик дастурини очиб беришга хизмат қилади. Киносценарийларда дискурс таҳлилни амалга ошириш сценарийнинг бадиий қимматини белгилаш, унда ифодаланган асосий ғояни очиб бериш, айнан киносценарийларнинг лингвистик, сотсиологик, гендер ва прагматик хусусиятларини аниқлаш, қолаверса, томошабинга бадиий эстетик қиймати юқори маҳсулотни етказиб беришга хизмат қилади. Кино сценарийсини ўзига хос санъат тури сифатида таҳлил қилишга алоҳида эътибор берилди. Тилшунослар тадқиқот материали сифатида бадиий филмни танлар экан, уларни қизиқтирадиган асосий мавзу, энг аввало, кино нутқидир. Лингвистик таҳлилда фойдаланиш мумкин бўлган филм нутқининг ёзма манбалари қуйидагиларда намоён бўлиши мумкин:

- сценарийлар;
- кино ёзувлари (транскриптлар);
- ёзувлар (таглавҳалар ва субтитрлар).

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили. Бу манбаларнинг ҳар бирини батафсил таҳлил қилишдан олдин “кино тили”, “кино нутқи” ва “кино матни” каби асосий атамаларга аниқлик киритиш зарур. Кино тили соф

кинематография тушунчаси бўлиб, у кинематографиядаги экспрессив воситаларнинг бутун мажмуасини қамраб олади: кадрлар, монтаж, мусикий ҳамроҳлик, овоз эффеклари, яқин планлар, узоқ ва панорамали кадрлар, темп, мимика ва имо-ишоралар, персонажлар нутқи ёки диктор ва бошқалар [1]. Кадр кино тилининг асосий элементи сифатида тан олинган. “Киноматн”, “ҳикоя” ва “кино ҳикояси” атамалари Ю.М. Лотман синоним сифатида ва “турли рамкалар занжирининг мазмунли кетма-кетлигини” ифодалайди. “Кино нутқи” (филм нутқи, кино нутқи) атамаси Сара Козлофф, Кетлин Лунин ва бошқалар каби америкалик тадқиқотчиларнинг асарларида қўлланилади ва филмда янграйдиган кино диалогини билдиради [2]. Бошқача қилиб айтганда, филм нутқи - бу филм саундтрекининг қаҳрамонлар нутқини ўз ичига олган қисми. Америкалик тадқиқотчиларга эргашиб, биз кино нутқида ҳам филмдаги овозни, ҳам қозғалгучи туширилган кино диалогини тушунашимиз.

90-йилларнинг охиригача “кино матни” атамаси филмдаги қаҳрамонларнинг нутқини у ёки бу даражада акс эттирувчи барча ёзма шаклларга нисбатан қўлланилади. 20-асрда кино нутқи, қанда тарикасида, санъат тарихидаги илмий тадқиқотларнинг бир қисми эди. Кино нутқини илмий ёритишнинг бошланиши ВГИК кинодраматургия кафедраси ўқитувчилари томонидан

қўйилди. 1963 йилда Э.И. Недугов “Сценарий ва кинодаги муаллиф нутки” номзодлик диссертациясини ҳимоя қилди [3], сўнгра М.М. Гаркушенко “Хужжатли филмдаги муаллиф шарҳи” (1967) ва И.М. Маневич “Кино ва адабиёт” (1969). 1997 йилдан кейин кино нутки муаммоларига бағишланган бир қатор филологик диссертациялар пайдо бўлди: [4] О.В. Пойманова (1997), “1920-1930 йиллардаги Америка романи. Адабиёт ва кино олами” М.Э. Салтсина (2001), “Хужжатли кино регистридаги матннинг просодияси, семантикаси ва прагматикаси” М.М. Давидова (2005), В.Э. Горшкова (2006), “Скриптни мослаштириш матнида муаллифлик тоифаси” Ю.Б. Идлис (2006), “Роман матнида кино матнига: лингвистик трансформациялар ва муаллиф услуги” К.Ю. Игнатов (2007), “Видео-оғзаки матнда комикс яратиш воситалари” О.В. Мишина (2007), “Адабий асарнинг филмга мослашуви филологик тадқиқот объекти сифатида” С.Н. Покидьшева (2007), Ю.В. Сургай (2008), “Ёшлар комедиясининг филм матнидаги персонажларнинг лингвосоциотик стереотипи” О.Н. Романова (2008), “Испанча кино матнлари таржимасининг лингвистик ва стилистик жиҳатлари” М. Снеткова (2009) ва бошқалар [1].

Катта иш 2009 йилда Александр Стресс Пресс Л.Л.С. томонидан якунланган. 1009 та скриптни ўз ичига олган электрон скрипт кутубхонаси бўлган Америсан Скриптс Онлинеи компиляция қилиш учун Чикаго университети билан ҳамкорлик қилди, уларнинг аксарияти илгари ҳеч қачон нашр этилмаган. Сценарий бадий асарнинг ўзига хос шаклидир. У драматик асар ва техник хужжатнинг хусусиятларини бириктиради.

Скрипт хужжати қуйидаги умумий хусусиятларга эга:

1) уни ходим (сценарий бўлимининг доимий ходими ёки шартнома асосида ишлайдиган ходим) томонидан яратиш; Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – Самарканд, 2012. – 26 с;

2) уни иш берувчи томонидан белгиланган муддатда ёзиш; масалан, аллақачон нашр этилган адабий асар учун сценарий ёзиш учун сценарий тугалланиши керак бўлган сана продюсернинг филм ҳуқуқларини сотиб олган санаси билан белгиланади;

3) сценарий - бир гуруҳ ижрочилар (продюсер, муҳаррир, бошқа сценарий муаллифлари ва бошқалар) ишининг натижаси;

4) матнда аниқ ижрочилар, қўпинча оператор учун мўлжалланган техник маълумотларнинг, шунингдек умумий қабул қилинган қисқартмаларнинг мавжудлиги;

5) версиялаш - барча олдинги версияларни сақлаб қолган ҳолда скриптни янги версиясига ўзгартиришлар киритилади; баъзан скрипт лойиҳасининг бир нечта версиялари уларнинг кейинги жамоавий муҳокамаси учун яратилади 6) ишлаб чиқариш жараёни билан ҳамбарчас боғлиқлик (ишда студиянинг техник имкониятларини ҳисобга олиш зарурати таъкидланган).

1) бадий шакл - диалог ва мулоҳазалар; сюжет, авж нуқтаси, танбех;

2) тўлиқ эмаслик – сценарий, худди спектакл каби, унинг асосида бадий асарни кейинги яратишга мўлжалланган ва бу жараён давомида ўзгаришлар қўйилмоқда;

3) персонажларнинг реалистик нутки - нуткнинг жонли спонтан диалогга максимал даражада яқинлашиши;

4) сценарийнинг салмоқли қисми профессионал ёзувчи томонидан яратилган. Сценарий филмга айлантирилиши мумкин бўлган режиссёрлик ишланмаси бўлишидан олдин у узоқ тайёргарлик ва шаклланиш жараёнидан ўтади.

Таҳлил ва натижалар. Сценарий устида ишлашнинг дастлабки босқичи сценарий (адабий, ижодий) илова

(конспект) яратиш ҳисобланади. Илова - бу “материал ва мавзун, ғояни, сюжет ва персонажларнинг контурларини ўз ичига олган шакллантирилган, ишлаб чиқилган, нисбатан тугалланган ғоя” [2] Скриптни тўлиқ версияси билан танишишдан олдин, продюсер ёки муҳаррир скрипт иловасини ўқийди.

Сценарий муаллифи адабий ишининг навбатдаги, тўртинчи тури сценарийнинг қоралама вариантини (қораламасини) ёзишдир. Скрипт лойиҳасининг форматига катъий талаблар қўйилади, шунинг учун бугунги кунда у одатда махсус компютер дастурлари ёрдамида тузилади. Таркибий жиҳатдан, скрипт лойиҳаси иборат

икки компонентдан:

- экспозитсия (бизнес/экспозитсия);
- диалог (диалог).

Экспозитсияга қуйидагилар қиради:

- воқеа жойининг тавсифи;
- персонажларнинг ташқи қиёфасини тавсифлаш;

• Техник маълумотлар.

дискурс сценарийнинг энг муҳим таркибий қисми бўлиб, у сюжетни ривожлантириш ва персонажларни очиш воситаси бўлиб хизмат қилади. Кино дискурси учун энг кучли, характерли, маъно ва тасвирга бой сўз ва иборалар танланади, улар энг ифодали ва таъсирли кино нутқида таржима қилинади [3].

Киносценарийларда дискурс кенг ва хилма хил намоён бўлади. Нутқий вазиятнинг турфалиги, ўзаро конфликтли образлар нутки ва ҳаттаи-ҳаракатларининг ўзига хос мажмуи дискурс таҳлилни амалга ошириш заруратини пайдо қилади.

Икки қардош халқ киносценарийлари таҳлили давомида тарихий давр, шароит, маданиятнинг нутқда акс этиши, ўзига хослик ва хилма-хилликларни аниқлаш имкониятини беради.

Турк сериалларининг Яқин Шарқдаги таъсири ҳақида тадқиқот олиб борган Мириам Берг ўз тадқиқотида 100 нафар қатарлик ёш билан суҳбат ўтказган ва сериаллар турклар ва Туркияга бўлган хурофотларни синдиришга олиб келгани таъкидланган [4]. Айниқса Қатарда Турк сериалларини дубляж, турк ва араб тилларида трансляция қилиш этник ва маданий яқинликлар ўртасидаги ўхшашлик ушбу сериалларни кўпроқ жалб қилди (Чинар, 2018). Яқин Шарқдаги томошабинлар ўзларининг маданияти, этник ва диний мансублигига яқинрок.

Юнус Эмронинг фикрига қўра, Шарқ мамлакатларида турк тарихий кинофилм ва сериалларига қизиқиш юқори. “Усмонлилар империяси остида ҳукмронлик қилган мамлакатлардан ташкил топган Яқин Шарқда туркларнинг аксарияти ислом динига мансуб. Диний турмуш тарзи ва унинг телесериалларда акс этиши жамиятлар эътиборини тортади. Шунингдек, Яқин Шарқда яшовчи баъзи одамларнинг телесериалда тасвирланган ҳаётларга тақлид қилишлари билдирилган” [5].

“Дирилиз Эртугрул” сериали телевидениедаги “ситсом” спектаклларида фарқли ўлароқ, турли формат хусусиятлари билан олдинга чиқади. Сериалнинг ҳикояси турк томошабинларини Усмонлилар империясининг ташкил топган даврларига олиб боради. Қайи қабиласидаги воқеаларни тасвирлаб, давр шароитларини очиб берган туркум, Анадолудаги бошқа қабилалар ва қўшни давлатларни тасвирлаб, 1200-1300 йилларга ойдинлик киритишга ҳаракат қилади. Қайи қабиласидаги ҳикоялар томошабинни Усмонли империясининг ташкил топган даврларига олиб боради. Дирилиз сериали бу ҳикоялар билан ўша давр воқеалари ва персонажларини айтиб, томошабиннинг тарихий хотирага қайтишини иштайди. Қайи қабиласи - Анадолудаги ўғуз наслидаги қабилалардан бири. Анадолунинг турли жойларига кўчиб ўтиб, борлигини сақлаб қолишга ҳаракат қилади. Ўша

даврд Анадолуда “Анадолу Салжукийлар давлати” ҳукмрон бўлса-да, Истанбул Византияда, Сурия ва Миср эса Айюбийлар давлатида эди. Анадолунинг шарқий чегарасида мўғуллар ҳукмронлиги мавжуд. Қайи қабиласи бошқа қабиалар билан бирлашиб, Салжукийлар давлатининг давом этишини таъминламоқчи. Шунинг учун у шарқда мўғуллар, ғарбда византияликлар, жанубда вақти-вақти билан Айюбийлар, Анадолуда салибчилар тамблиерлари билан кураш олиб боради. Бу кураш турли сабабларга кўра қабиалар ўртасида ҳам бўлиши мумкин. Қабиалар ўртасидаги энг катта келишмовчилик “Йўлбарс князлиги” га эгалик қилишда юзага келади. Бу воқеалар умумий маънода Дирилиш сериалида содир бўлган бўлсада, курашнинг бошқа муҳим томонини ичкарида бошдан кечирган хиёнатлар эканлигини айтиш мумкин. Ҳикояга кўра, ҳар бир қабилада хиёнат қилувчи жаноб ва унинг Алп тоғлари бор. Шундай қилиб, турғун оқимнинг олди олиниб, қахрамонлар ўртасидаги зиддиятга замин яратиш орқали ҳикоя қилинади, дейиш мумкин. Дирилиш туркумидаги муҳим воқеалардан баъзилари Алп тоғлари ва лагердаги аёллар ўртасида содир бўлади. Аввало, Алп бўлишнинг маълум қоидалари бор, Халқ дипломатиясидаги янги йўналишлар ва унинг қийинлиги. Алп тоғи бўлишни истаган ҳар бир киши Алп тоғлари машғулотларидан муваффақиятли ўтган бўлиши керак. Шундай қилиб, унинг тарбиясида ҳиссаси бор мия энг яқин аскар сифатида кураша олади. Демак, “Дирилис Эртугрул” киносценарийсида турли мураккаб характерга эга қахрамонлар иштирок этади ва уларнинг нутқи ҳам мураккаб прагматик дастурга эга. Таҳлилга тортиш лозим бўлган дискурс куйидаги ҳолатларда танлаб олинди:

Сарой аҳли, аъёнлар, юқори табақа вакиллари;

Диний уламолар, дин пешволари;

Жангчи ва аскарлар;

Канизаклар, сарой хонимлари.

“Мендирман Жалолиддин” киносценарийси конфликтнинг кескинлиги, воқеалар ривожидagi қутилмаган ўзгаришлар билан ажралиб туради. Яна бир эътиборли жиҳати киносценарийда ўзбек, турк, мўғул ва бошқа халқлар маданияти ҳам акс этади. Шу боисдан

тадқиқ жараёнида қиёсий таҳлилга таянилди. Демак, хусусий дискурслар таҳлилида куйидагиларга алоҳида эътибор қаратиш лозим:

Сўзликнинг танланиши, сўз муқобилларининг қўлланилиши;

Нутқий вазиятнинг юзага келиши, нутқий вазиятга алоқадор ҳодисалар;

Қахрамонлар нутқининг прагматик дастури;

Нутқий вазиятни ҳисобга олган ҳолда фикрнинг адресатга таъсири;

Нутқнинг қандай кўринишда ташкил этилганлиги ва бунда нутқнинг ўзига хослиги (монолог, диалог, полилог);

Турли лисоний ва нолисоний бирликлар, вербал ва новербал воситалардан фойдаланиш;

Фикрнинг мавзу ва ғоявий йўналиш линиясини баҳолаш;

Суппозитсия, пресуппозитсия, имплицатсия, интенсиянинг гендер стереотипларда хилма хиллиги;

Гендер стереотипларга мувофиқ нутқнинг хосланиши ва ҳ.к

Гендер стереотипларни фарқлаш учун турли хил таърифлар ва синонимларнинг мавжудлиги уларни шахсга боғлиқ бўлган денотатсияларнинг турли синфларини ва шахс белгилари гуруҳларини, шахснинг ташқи кўриниши элементларини), шахс белгиларини (фаолияти, тили, онгини) аниқлаш билан тизимлаштиришни талаб қилади, хис-туйғулар, ирода эркинлиги, исм, маросим ва ижтимоий ҳуқ-атвор), шахсий белгилар (яхшилик ва ёмонликни фарқлаш, характер, ахлоқий рангли ҳаракатлар).

Демак, хусусий дискурслар, хусусан киносценарийлар дискурсида нутқ ва нутқий вазиятни таҳлил қилиш жараёнида гендер стереотиплар аниқланади. Улар характер кирралари, хатти-ҳаракатлари, лисоний воситаларнинг қўлланилиши, новербал компонентларнинг ишлатилиши, имплицатсия, нутқий интенсиянинг ифодаланиши билан характерланиб боради ва тадрижий таҳлил намуналарини олиш мумкин.

АДАБИЁТЛАР

1. Поймановой О.В. «Американский роман. Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – , 1967 – 26 с; М.Е. Сальциной «Просодия, семантика и прагматика текста в регистре документального кино» Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – , 2001 – 28 с; М.М. Давыдовой «Теоретические основы процессориентированного подхода к переводу кинодиалога» Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – , 2005 – 26 с.В.Е. Горшковой «Категория автора в тексте сценарной адаптации» Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – , 2001 – 26 с.Идлис Ю.Б. «От текста романа к кинотексту: языковы Автореф. дис. ... канд. филол. наук. – , (2006), – 26 с
2. Серль Дж.Р. Основные понятия исчисления речевых актов / Дж.Р. Серль, Д. Вандервекен; пер. с англ. А.Л. Блинова // Новое в зарубежной лингвистике. Вып. 18. Логический анализ естественного языка. – М. : Прогресс, 1986. – С. 242–264
3. Формановская Н.И. Коммуникативно-прагматические аспекты единиц общения / Н.И. Формановская. – М. : Русский язык, 1982.
4. Cavlan T. (2010). Yeni Osmanlılık: Batıdan kopuş mu?. Sosyal Bilimler Dergisi, Cilt,3 Sayı,2 ,ss.126-156.
5. Yunus Emre ÖKMEN* Oğuz GÖKSU. Kültürel Diplomasisi Bağlamında Türk Dizilerinin İhracatı ve Kültür Aktarımına Katkısı: ‘Diriliş Ertuğrul’ Örneği. [https://tasam.org/Files/Icerik/File/Kamu_Diplomasisinde_Yeni_Y%C3%B6nelimler_\(2\)_pdf_18aaac77-d41b-4ee7-9d58-6178c992cab3.pdf](https://tasam.org/Files/Icerik/File/Kamu_Diplomasisinde_Yeni_Y%C3%B6nelimler_(2)_pdf_18aaac77-d41b-4ee7-9d58-6178c992cab3.pdf)

Муяссар САПАРНИЯЗОВА,
ТошДЎТАУ Амалий филология кафедраси доценти, ф.ф.н.,
E-mail: saparniyazovam@mail.ru
Севара УМУРЗАКОВА,
ТошДЎТАУ талабаси
E-mail: sevaraumurzakova27@gmail.com

Ф.ф.д., проф. Б. Жўраева тақризи асосида

НЕЙМИНГ ВА ОНОМАСТИКА: ЭРГОНИМЛАРНИНГ ФУНКЦИОНАЛ ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Эргоним – жамият ҳаётининг турли соҳаларида (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий) фаолият юритувчи корхона ёки ташкилотларнинг номи. Эргонимлар нейминг ҳамда ономастика соҳаларига тегишли бирлик саналади. Неймингда нейм, ономастикада эса эргоним терминлари қўлланилади.

Мақолада эргоним термини ва у асосидаги фан номи эргонимика; нейминг, ономастика ва эргонимика фанлари ўртасидаги боғлиқлик, улардаги шартли тенг келиш ҳолатлари хусусида баҳс юритилади.

Калит сўзлар: эргоним, эргонимика, ономастика, нейминг, ном, нейм, оним, онимия.

НЕЙМИНГ И ОНОМАСТИКА: ФУНКЦИОНАЛЬНЫЕ ОСОБЕННОСТИ ЭРГОНИМОВ

Аннотация

Эргоним – название предприятия или организации, осуществляющей деятельность в различных сферах общественной жизни (политической, экономической, социальной, духовной). Эргонимика – это единица нейминга и ономастики. Термин нейм используется в нейминге, а эргоним – в ономастике.

В статье рассматривается термин эргоним и название основанной на нем науки эргонимика, соотношение между науками нейминг, ономастика и эргономика, случаи условной эквивалентности в них.

Ключевые слова: эргоним, эргонимика, ономастика, нейминг, ном, имя, оним, онимия.

NAMING AND ONOMASTICS: FUNCTIONAL FEATURES OF ERGONYMS

Abstract

Ergonim is the name of an enterprise or organization operating in various spheres of public life (political, economic, social, spiritual). Ergonomics are a unit of neiming and onomastics. The terms neym are used in neyming and ergonim in onomastics.

The article discusses the term ergonym and the name of the science based on it, the relationship between the sciences of ergonomics, neiming, onomastics and ergonomics, the conditions of conditional equivalence in them.

Keywords: ergonym, ergonomics, onomastics, naming, nom, name, onym, onymy.

Кириш. Маълум тилга хос номлар (онимлар) замонавий тилшуносликнинг энг долзарб муаммоларидан биридир. Онимлар нафақат номинатив маънонинг ташувчиси, балки шунингдек, ҳудуднинг тили, географияси ва табиати, тарихи ва урф-одатлари ҳақида жуда кўп маълумотларни ўз ичига олади.

Эргоним – жамият ҳаётининг турли соҳаларида (сиёсий, иқтисодий, ижтимоий, маънавий) фаолият юритувчи корхона ёки ташкилотларнинг номи. Буларга ижодий уюшмалар, халқаро ташкилотлар, таълим муассасалари, спорт жамиятлари, фирмалар, корпорациялар, савдо, ишлаб чиқариш объектлари мисол бўла олади.

Мавзуга оид адабиётлар таҳлили. «Эргоним» атамаси тилшуносликда ўтган асрнинг 80-йилларидан бошлаб кенг тарқалди. У термин XX асрда юзага келган урбанизация, глобаллашув, шаҳар муҳитини ўзгартириш жараёнлари таъсири остида пайдо бўлди. Эргонимлар ижтимоий ва маданий жараёнларнинг муҳим кўрсаткичи, мегаполислар кундалик ҳаётининг ўзига хос ўлчови ва шаҳар ономастиконининг бирлигига айланди. Уларнинг ёрдами билан сиз ҳар қандай ҳудуднинг замонавий тил харитасини яратишингиз, унинг ўзига хослиги ва потенциал тижорат жозибадорлигини баҳолашингиз мумкин.

«Эргоним» атамаси биринчи марта «Рус ономастик терминологик лугати»да Н.В. Подольская томонидан келтирилган. Эргоним онимларнинг бир тармоғи бўлиб,

юнон тилидаги *εργον* - иш, меҳнат; фаолият, вазифа сўзидан олинган; тижорат уюшмалари номи сифатида турли бирлашмалар, ташкилотлар, муассасалар, корпорациялар, корхоналар, жамиятларнинг атоқли номларига нисбатан ишлатилган.

Муаллиф эргонимларга мисол сифатида Бирлашган миллатлар ташкилоти (БМТ), Халқаро астрономик иттифок (ХАИ), Фанлар академияси (ФА), Москва давлат университети (МДУ), Кичик театр, «Правда» комбинати, «Спартак» спорт уюшмаси, «Могучая кучка» мусика тўғарақларини келтиради [3].

Рус тилшунослигида эргонимларнинг семантик ва прагматик хусусиятлари ҳақида монографик тадқиқот олиб борган М.Курбанова эргонимларнинг унга турдош бўлган онимлар сифатида ойкомдоним, эмпороним, реклама номлари, фирмонимларни келтиради ҳамда унинг ўзига хос қуйидаги хусусиятларини санаб ўтади:

эргоним тижорат ва нотижорат ташкилотларига атаб қўйилган номлардир;

эргоним – у ёки бу объектга юридик жиҳатдан боғланган ёки боғланмаган тижорат объектларининг тегишли номларидир;

эргоним маълум муассасаларни (театр, меҳмонхона, дўкон, кафе, турли уюшмалар, тўғарақлар, партиялар ва бошқаларни) номлаши мумкин [4].

Тадқиқот методологияси. Эргонимлар нейминг ҳамда ономастика соҳаларига тегишли бирлик саналади. Айрим тилшунослар ономастика терминидан

фойдаланадилар. Инглиз тилида анъанага кўра onomastics терминидан ташқари унга муқобил бўлган name-stady терминидан ҳам фойдаланилади.

Ономастика қадим замонлардан дунёнинг ривожланган маданиятларида мавжуд бўлган. Бирок мустақил билим соҳаси сифатида у нисбатан яқинда, қарийб юз йил илгари вужудга келди. Айтиш мумкинки, у 1930 йилда Францияда биринчи Халқаро ономастик конгресс йиғилганида, бундан тахминан 90 йил илгари расман мустақил фанга айланди. У машҳур француз тилшуноси Альберт Доза (1877-1955)нинг ташаббуси ҳосиласидир. Бу олим беихтиёр маълум даражада замонавий нейминг асосчиларидан бири бўлди, чунки неймингнинг лингвистик қонунлари кўп жиҳатдан (этимол, тўлик) ономастика қонунларига таянади.

“Нейминг термини инглиз тилидаги “to name” (номлаш, ном бериш) сўзидан олинган бўлиб, XIX аср охирида фан соҳасига кириб келди ва ном яратиш фаолиятига нисбатан қўлланди. Ўтган асрдан бошлаб дунё иқтисодиётида бозор рақобатининг тобора кучайиб бориши ишлаб чиқариш, савдо-сотиқ объектлари, маҳсулотларга ном бериш, номни дунё бренди даражасига кўтариш масаласига жиддий ёндашувларни тақозо қила бошлади. Мана шу эҳтиёж нейминг хизматининг юзага келишига олиб келди ва уни касбий фаолият даражасига кўтарди.

Нейминг термини номлаш, ном беришга нисбатан ишлатилса-да, маъно доираси, қўлланиш объектига кўра ўзбек тилидаги ном сўзидан фарқ қилади. Ўзбек тилида ном сўзи борлиқдаги ҳар қандай нарсаси-предмет, воқеа-ҳодиса, белги-ҳаракат, миқдор кабиларга нисбатан ишлатилувчи сўз бўлса, нейминг фақат ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ объектлари, маҳсулотлар, уларнинг маркази (бренди) номларини қамраб олувчи терминологик бирлик эканлиги билан характерлидир. Бу термин замонавий тилшуносликка ҳам айнан шу маъносидан кириб келди ва бугунги кунда ишлаб чиқариш ва савдо-сотиқ объектлари, маҳсулотларни номлашнинг лингвистик жиҳатларини ўрганувчи фаолият турига нисбатан фаол ишлатилмоқда”[1].

Тор маънода нейминг аниқ, амалий, тижорат мақсади билан ном бериш усуллари, амалий методикаларининг йиғиндиси ёки қатор технологияларидир.

Неймингга аниқ, тушунарли фундаментал назариянинг ўзи мавжуд эмас. Уни, биринчи навбатда, лингво-филологик методологик таянч асосида яратиш лозим. Шунинг учун неймингни “филологлаштиришга”, ушбу муҳим бизнес-технологияни самарали, маданий контекстга қўшиш борасида муҳим илмий изланишлар олиб борилиши, ушбу соҳада малакали кадрлар тайёрлаш ишларини йўлга қўйиш бугунги куннинг кечиктириб бўлмас вазифаларидан саналади.

Ономастика тўғрисидаги фикрларимизни давом эттирамиз.

1930 йилдан халқаро ономастик конгресслар мунтазам равишда ўз йиғинларини ташкил этиб борган. 1949 йилда эса Бельгияда Юнеско қошида имкон қадар жаҳон ономастикасини тавсифловчи, тизимлаштирувчи ва бошқарувчи Халқаро ономастик қўмита ташкил этилади. 1950 йилдан ономастик библиография чоп этиладиган “Onoma” журнали нашр этилади.

Агар фундаментал лингвистик ономастика онома-материални тавсифлаб, ўрганиб, таснифлаб, тизимлашти-рса (оним-номларнинг йиғиндиси онимия деб аталади), неймингни амалий, ҳатто экспериментал ономастика деб номлаш мумкин. Ономастика неймингни, нейминг эса ономастикани озиқлантиради.

Неймингга онимия (неймлар йиғиндиси) - асосий лексик база, жуда фаол ва ҳаракатчан материалдир. Неймингнинг вазифаси - нафақат самарали ном -

неймингларни яратиш, балки мавжуд моделларни муваффақиятлилик даражасига кўра мониторинг қилиш, бизнес - онимия (неймия)нинг турли сегментларидаги етакчи тенденцияларни ўрганиш ва ҳоказодан иборат. Умуман, бундай мониторинг такрорийликнинг олдини олиш учун ҳам керак. Айни пайтда мамлакатимизда иқтисодиёт тармоқларининг ривожланиб бораётганлигини ҳисобга олсак, бир-бирини такрорламайдиган, янги номларни топиш ҳам осон эмас. Нейминг соҳасидаги муаммолардан бири бу неймларнинг такрорийлиги, прецедентлигидир. Нейминг тўлақонли ва мақсадга мувофиқ бўлиши учун лингвистик экспертиза ва ҳуқуқ соҳалари билан биргаликда фаолият кўрсатиши лозим.

Оним (атокли от) - ономастиканинг асосий бирлигидир. Шунга мувофиқ нейм - брендинг амалиётига кирган, брендга айланган ёки айланиш арафасидаги онимдир. Нейм-брендинг – барча учун таниқли, оммавий брендга айланган ва бошқа брендлар билан рақобатлашувчи оним саналади.

“Сўнгги йилларда эргоним термини ва у асосидаги фан номи эргонимика -(грекча ergon - иш) ҳам қўллана бошлади. “Эрг”, “эрга”, “эрго” ўзаги кўп тилларда фаол қўлланади. Масалан инсонни ёки инсонлар гуруҳини замонавий шароитларда аниқ фаолиятда мажмуавий ўрганувчи эргономика фани мавжуд. Эргономиканинг мақсади – меҳнат фаолиятини яхшилаш, оптималлаштиришдир. Эргонимика эса цивилизацияон-урбанистик номларни ўрганувчи фан. Ташкилотлар, корхоналар, фирмалар, давлат муассасалари ва ҳоказолар номларининг умумий номи эргонимлар дейилади. Неймингга нейм, ономастикада эса эргоним терминлари қўлланилади. Тилшуносликдаги нейм ва эргоним терминлари асосида нейминг ва эргонимика фанлари ўртасига шартли тенглик белгисини қўйиш мумкин”[2].

Таҳлил ва натижалар. Маълумки, ҳар қандай ном, жумладан, тадбиркорлик фаолияти объектлари, корхона, фирма, истеъмол товарларига берилган эргонимлар инсон эҳтиёжлари маҳсули ҳисобланади. Улар объектни номлаш ва шу асосда уни ўзига ўхшаш бошқа объектлардан фарқлаш ҳамда ном орқали истеъмолчилар билан бирламчи мулоқотни йўлга қўйиш зарурати асосида юзага келади.

Албатта, ҳар бир тадбиркор, иш юритувчи ўз корхонаси, ташкил қилган фирмаси ёки савдо-сотиқ билан шуғулланувчи дўкони, ишлаб чиқарган маҳсулотига бирор ном беришни исташи табиий. Тадбиркор, иш юритувчи ном ёрдамида корхонаси, фирмаси, дўкони ёки маҳсулотини бошқа корхоналардан, шу каби маҳсулотлардан алоҳидалайди. Ишлаб чиқариш, тижорат соҳасида юзага келадиган мана шу эҳтиёж ва зарурат тилда янги эргонимларнинг яратилишига олиб келади. Тижорат мақсадлари йўлида яратиладиган бундай номлар иккиламчи номинация маҳсули бўлиб, инсоннинг муайян объектни қайта идрок этиши асосида юзага келади.

Ш. Эргашходжаева бу ҳақида фикр юритар экан, “товарнинг индивидуаллигини, унинг бошқа товарлар орасида ажралиб туриши, ўзига хос ва такрорлан-маслигини таъминлаш учун унга ном берилишини, товарнинг номи ишлаб чиқарувчи ва истеъмолчи ўртасидаги ўзаро муносабатлар ва коммуникацияларни осонлаштириши”ни таъкидлайди [5]. Олима фикрини давом эттириб, товарга берилган номларнинг куйидаги вазифаларни бажаришини қайд этади: “Товарнинг номи унинг бозордаги юзини шакллантириш, товарнинг бозор атрибутикаси учун асос бўлиб хизмат қилади. Маълум бир номдаги товарни доимий равишда истеъмол қилиш жараёнида харидор бозорда мавжуд бўлган кўп сонли товарлар ичида уни осонлик билан таниб олади. Бундай товардан мунтазам фойдаланиш харидор онгида ижобий хис-туйғуларни уйғотишга хизмат қилади. Бу реакция

товар ишлаб чиқарувчига ортга қайтувчи алоқа орқали етказилади. Товар номини корхонага бириктириб қўйиш ва унинг бошқа фирмалар томонидан фойдаланишидан ҳимоя қилиш мақсадида корхона раҳбарияти бу номни ҳукукий рўйхатдан ўтказиши зарур. Шу тариқа товар номи маркировка қилинади ва товар маркази вазифасини бажаради”[5].

Англашиладики, тадбиркорлик фаолияти объектлари, корхона, муассаса, истеъмол товарларига берилган номлар нафақат аташ вазифасини бажаради, балки кишилар ўртасида коммуникатив алоқа юзага келиши учун кўприк вазифасини ҳам ўтайди. Бундай вақтда ном ҳосил қилувчи ҳамда номни эшитиб, уни идрок этувчи кишилар ўртасида “кўзга кўринмас” мулоқот амалга ошади. Масалан, маҳсулотга берилган

ном ушбу маҳсулот ҳақида ёки уни ишлаб чиқарувчи ҳақида маълумот бера олади. Ёки муайян муассаса номи унда амалга ошириладиган фаолият тури ҳақида ахборот беради. Демак, эргонимлар ахборот ташувчи ҳамда ахборот етказувчилик вазифасини ҳам бажаради.

Хулоса ва тақлифлар. Номларни, эргонимларни исталган жойда ва исталган вақтда яратиш, ўйлаб топиш мумкин. Аммо жаҳон неймингиде ном яратишнинг муайян профессионал қонуниятлари ишлаб чиқилган.

Хулоса қилиб айтганда, ташкилотлар, корхоналар, фирмалар, давлат муассасалари ва ҳоказолар номларининг умумий номи эргонимлар дейилади. Эргонимлар нейминг ҳамда ономастика соҳаларига тегишли бирлик сифатида ўзига хос лингвистик хусусиятларга эга, бу масала эса алоҳида монографик тадқиқотларни талаб қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Лутфуллаева Д. Сапарниязова М. Ўзбек тилида ном яратишнинг лингвистик асослари. //Илм сарчашмалари. Т., 2019. №9.Б.54-57.
2. Елистратов В.С., Пименов П.А. Нейминг: искусство называть. М.: Омега-Л, 2014. –Стр.111.
3. Подольская Н.В. Словар русской ономастической терминологии. М.: Наука, 1988.
4. Курбанова М.Г. Эргонимы современного русского языка: семантика и прагматика. Автореф. диссертации на соискание ученой степени кандидата филологических наук. Волгоград – 2015. – стр. 11.
5. Эргашходжаева Ш. Инновацион маркетинг. Ўқув қўлланма. – Тошкент: ТДИУ, Иктисодиёт, 2014. – Б. 44.

Баходир СУЮНОВ,
Ўзбекистон Миллий университети докторанти
E-mail: Boxasuyun@gmail.com

ТДЎТАУ профессори Б.Р.Менглиев тақризи асосида

UZBEK LANGUAGE: THESAURUS AND INNOVATIONS

Abstract

This article reflects such issues as the thesaurus and its application to Uzbek medical terms as innovative technologies, as well as the use of the thesaurus as a computer dictionary, i.e. new operational information system of lexicography. In the article, the author first of all gave detailed information about the thesaurus study and purposefully used scientific sources in Uzbek and Russian, as well as various dictionaries and research papers on this subject. It shows the criteria for applying the thesaurus to Uzbek medical terms using examples such as chickenpox, smallpox, and measles.

Key words: thesaurus, semantics, lexeme, computer, code, homonym, synonym, antonym, paronym, holonym, meronym, hyponym, hypernym, corpus, connection.

УЗБЕКСКИЙ ЯЗЫК: ТЕЗАУРУС И ИННОВАЦИИ

Аннотация

В данной статье отражены такие вопросы, как тезаурус и его применение к узбекским медицинским терминам как инновационные технологии, а также использование тезауруса в качестве компьютерного словаря, т.е. новой оперативной информационной системы лексикографии. В статье автор в первую очередь дал подробную информацию о тезаурусном исследовании и целенаправленно использовал научные источники на узбекском и русском языках, а также различные словари и научно-исследовательские работы по этому поводу. В нем показаны критерии применения тезауруса к узбекским медицинским терминам на таких примерах, как ветряная оспа, оспа и корь.

Ключевые слова: тезаурус, семантика, лексема, компьютер, код, омоним, синоним, антоним, пароним, холоним, мероним, гипоним, гипероним, корпус, связь.

ЎЗБЕК ТИЛИ: ТЕЗАУРУС ВА ИННОВАЦИЯЛАР

Аннотация

Мазкур мақолада тезаурус ва уни инновацион технологиялар сифатида ўзбек тили тиббий терминларига татбиқ этиш, шунингдек, тезауруслардан компьютер лугати, яъни лугатчиликнинг янги тезкор ахборот тизими сифатида фойдаланиш каби масалалар ўз аксини топган. Мақолада муаллиф, аввало, тезаурус тадқиқи ҳақида атрофлича маълумотлар берган ва бу борада ўзбек ва рус тилидаги илмий манбалар ҳамда турли хилдаги лугатлар ва илмий тадқиқот ишларидан мақсадли фойдаланган. Унда тезаурусни ўзбек тили тиббий терминларига татбиқ қилиш мезонлари пилла, чечак, қизамиқ сингари мисоллар воситасида кўрсатилган.

Калит сўзлар: тезаурус, семантика, лексема, компьютер, код, омоним, синоним, антоним, пароним, голоним, мероним, гипоним, гипероним, корпус, коммуникация.

Кириш. Тезаурус (юн. thesaurus) юнон тилидан олинган бўлиб, “хазина”, “бойлик”, “захира”, деган маъноларни англатади. Мазкур тушунча махсус билимлар соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари ва атамаларининг матнларда қўлланиши, семантик имкониятлари билан тўлиқ қамраб олувчи маълумотлар тўплами ҳисобланади. У муайян тилдаги маълум бир мавзуга оид барча сўзларни қамраб оладиган, уларнинг матнда қўлланиш ҳолатларини имкон қадар тўлиқ акс эттирадиган лугатдир [1].

Тезаурус термини икки хил маънода ишлатилади:

1. Муайян лексик бирлик семантикасига оид лингвистик таҳлилларга асосланган тўлиқ маълумот ёритилган лугатлар.

2. Билимларнинг муайян соҳасига тааллуқли тизимлаштирилган ахборотлар мажмуи.

Тезаурус миллий тил, қайта ишланган табиий тил, ахборот услуби сифатида шакланган сунъий тил семантикасини белгилайди. Дунёнинг ривожланган тилларидан ҳисобланган инглиз, рус тилларидаги тезауруслар миллий корпусларнинг таркибий қисми сифатида маълумотлар базаси ва тадқиқотлар учун материал бўлиб хизмат қилмоқда.

Унга, даставвал, сўзларнинг контекстуал маънолари тўлиқ ёритилган лугат сифатида қаралган.

Сўзлар мавзуй гуруҳлар асосида ажратилган бир тили лугат сифатида баҳоланган.

Тезаурус – ҳозирги замонавий тилшуносликда лексик бирликлар ўртасидаги семантик алоқалар – омоним, синоним, антоним, пароним, гипоним, гипероним ва бошқаларни кўрсатадиган умумий ёки махсус лугат, шундай лугатларнинг махсус тури. Унда сўзлар алифбо тартибда эмас, балки бир мавзу, бир тушунчага алоқадорлиги нуқтаи назаридан гуруҳлаб берилади. Назарий жиҳатдан тезаурус лексик-семантик тизимга асосланган модел ҳисобланади.

Мавзуга оид адабиётларнинг таҳлили (Literature review).

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилшунослигида корпус лингвистикаси масалалари кейинги йилларда илмий тадқиқот ишлари сифатида кенг ўрганила бошлади [2].

Корпусларнинг таркибий қисми бўлган тезауруслар лексемаларнинг ўз ва кўча маънолари, коммуникатив хусусиятлари, эмоционал-экспрессив функциялари ҳақида кенг маълумот бериши билан қимматлидир.

Тилда тезауруслар электрон форматда, алоҳида фан соҳаларини тавсифлашнинг самарали воситаларидан бири бўлиб, бирор фан ёки касб-хунар билан боғлиқ

бўлган муносабатлар ва шу муносабатлардаги тушунчаларни ривожлантиришга хизмат қилади.

Дунё тилларида яратилган тезауруслар моҳияти жиҳатидан бир хил бўлса-да, тузилиши, лексик-семантик муносабатларнинг қайси жиҳатлари ёритилишига кўра фаркланади. Ҳозир дунё тилларида тезаурусларнинг бир неча кўринишлари мавжуд. Шулардан энг машҳури инглиз тилида яратилган WordNet тезаурусидир. Бу лўғат инглиз тилининг семантик имкониятлари, лўғат бойлигини кўрсатишга хизмат қилади.

“Матн таснифига таъсир кўрсатувчи омиллар ҳақида сўз борганда, лингвистик ресурслар муҳим роль ўйнайди. Шундай ресурс сифатида ўзбек тилининг лингвистик (миллий) корпусини таъкидлаш мумкин. Лойиҳалаштирилган корпуслар асосий талабларга жавоб бермайди. Бу ўринда WordNet типидagi лингвистик ресурсларни яратиш лозим” [3].

Тезаурусларда умумистеъмол сўзлари эмас, маълум соҳага доирасидаги терминлар ҳам изоҳланган. Соҳага доир тезауруслар, кооператив коммуникацияга ҳам ёрдам беради. Кооператив коммуникация – бир касб ёки бир хил тартиб-интизом билан боғлиқ инсонлар ўртасидаги мулоқотларнинг, муносабатларнинг асоси саналади. Бу муносабат, айниқса соҳаларга оид матнлар таржимасида муҳим ўрин тутди. Лексик-семантик, кооператив коммуникация (бир фан ёки касб орқали ўзаро боғлиқ бўлган шахсларнинг мулоқотда бир-бирларини тушунишлари) учун хизмат қилади, яъни тезауруслар маълум бир фанни талқин қилишда муҳим воситалардан биридир. Шу боис, терминларни ўрганишда, оммалаштиришда, хусусиятларини ёритишда тезаурус моделларидан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Ўзбек тилининг WordNet тезаурусини ишлаб чиқишда анъанавий ўзбек тили лексикографияси ва замонавий ахборот технологияларини уйғунлаштириш лозим бўлади. Корпус технологияларидан фойдаланиш ўзбек тилидаги сўзларни ҳам таҳлил қилиш, уларнинг реал контекстуал қуршовидаги лексик-семантик вариантларини акс эттирадиган ресурс яратишга имкон беради [4].

Маълумки, тезаурус тушунчаси қадимдан илмда мавжуд бўлса-да, лўғатнинг бундай ўзига хос тури кўпроқ инглиз, рус ва бошқа хорижий тилларга татбиқ этилган. Афсуски, ўзбек тилига тезаурус тушунчаси тўла маънода фанларга татбиқ қилинмаган. Айнан ўзбек тили терминлари ва тиббий терминларга ҳам ҳалигача тезаурус (лўғатнинг ушбу тури) татбиқ этилмаган.

Хорижий тиллар, жумладан, рус тилида яратилган тезауруслар ўрганилганда [5] уларнинг тузилиши, моделлари жиҳатидан ҳар хилликни кузатдик. Яъни тезаурус тузишда бир хил принцип ёки критерий мавжуд эмас, шунингдек ахборот қидирув жараёнида фойдаланувчиларга қулайлик яратишга асосий эътибор қаратилганини кўрамыз.

Жумладан, ахборот хизматчиларига услубий қўлланма сифатида яратилган “Тезаурус информативно-поисковой по языкознанию” [6] китобида дастлаб, термин ва тушунчалар алифбо тарзида изоҳланган, сўнгра айрим мавзулар бўйича тушунчалар изоҳланган. Бироқ, берилган терминларнинг маъно компонентлари тўлиқ очилмаган.

Буни, айни пайтда, муаллифнинг ўзи ҳам ишда мавжуд тажрибадангина фойдалангани, бунданда кенгрок ахборот бериш учун кўпгина зарур терминологик компендиум мавжуд эмаслигини алоҳида таъкидлайди. Ёки бўлмаса, “Тезаурус информативно, поисковой по литературе, литературоведению, фольклору и фольклористике” [7] китобида дастлаб, ҳар бир адабий терминга рақам қўйилиб, яъни рақамланиб, жами 320 та термин изоҳланган, сўнгра тўлдирувчи (пермутационный) тушунчалар ҳам алифбо тартибда тасвирланган. Бу

тезаурус ушбу соҳадаги, яъни адабиёт ва фольклор бўйича биринчи уриниш эканлиги алоҳида қайд этилган.

Техника фанлари доктори Ю.И.Шемакина таҳрири остида чоп этилган “Тезаурус научно-технических терминов” китоби [8] 670 бетдан иборат бўлиб, унда тезауруснинг ЭХМ ва Ахборот-қидирув хизматларидаги роли ва аҳамияти алоҳида таъкидлаб ўтилган. Бундай лўғатларни тузиш терминологияни янада ривожлантиришга муҳим ҳисса эканлиги айtilган. Унда терминларнинг лексик-семантик таркиби ва табиати очиб берилиб, тўплам сифатида тасвирланган. Терминлар алифбо тартибда жойлаштирилиб, рақам қўйилмасдан изоҳланган.

Терминология касбий мулоқотнинг ядроси ҳисобланади. Ҳар соҳа терминлари ўзаро поғонали, партонимик муносабатларга асосланган тизим сифатида намоён бўлади. Тезауруслар замонавий, компьютер лўғати бўлиб, анъанавий лўғатларга қараганда кенг имкониятларга эга.

Кейинги йилларда тезауруснинг лексикографик шакли турли тилларнинг ўқув мақсадидаги замонавий лўғатлари таркибига кириб бормоқда. Тизимлаштиришнинг тезаурус усули махус информация беришга қаратилган, информатив қидирув тизими (ИҚТ)га, гипертекст технологиясига асосланган соҳа тушунчаларини ифодалаш учун кенг қўлланмоқда.

Мавжуд тезаурус мақолаларининг О.Баранов, С.Е.Быкова, Н.Р.Валитова, Е.В.Смирнова ва бошқалар изланишларида қайд этилган моделлари [9] ҳамда тадқиқотлар характеридан келиб чиқиб, тезаурус мақоласининг қуйидаги умумий моделини келтириш мумкин:

1) термин; 2) аниқловчи; 3) синонимлари; 4) антонимлари; 5) голонимлари; 6) ўз ичида компонент, белги, функция, хусусият, аспект муносабатларини қамраб олувчи меронимлари; 7) гиперонимлари; 8) гипонимлари.

Тадқиқот методологияси. Ўзбекистон Республикаси Президентининг “Ўзбек тилининг давлат тили сифатидаги нуфузи ва мавқеини тубдан ошириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2019 йил 21 октябрдаги ПФ-5850-сон Фармони, “Мамлакатимизда ўзбек тилини янада ривожлантириш ва тил сиёсатини такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида” 2020 йил 2 октябрдаги ПФ-6884-сон Фармони ушбу тадқиқотнинг методологик асосини ташкил этади.

Таҳлил ва натижалар. Муайян термин борасидаги қидирув тизимига қулайлик яратиш учун лўғат сўғида ҳар бир терминнинг алфавит тартибини кўрсатувчи рақам жойлаштирилади. Бу ҳолатда алфавит кўрсаткичи сўздан – тушунчага ўтиш функциясини бажаради. Қидирув тизимини оптималлаштириш мақсадида терминларга илова қилинган рақамлар бутун лўғат корпусини чизиқлилиқ асосида эмас, балки тизимлилиқ асосида боғланган компьютер гиперматнининг китоб варианты сифатида тасаввур қилиш имконини беради.

Тезаурус асосидаги моделлаштиришни ҳар бир термин бир картинанинг элементи ҳисобланадиган мозаика кўринишида тасаввур қилиш мумкин. Бу элементнинг хусусиятларини аниқлаш давомида унинг бошқа элементлар билан алоқадорлиги, муносабати аниқланади ва тизимдаги ўрни белгиланади. Бу тарздаги элементларни жамлаб, тадқиқ қилинаётган соҳанинг, хусусан, тиббиёт соҳаси тушунчаларининг бутун бошли картинасини яратиш мумкин бўлади.

Ўзбек тилида тиббий терминлар тезаурусини яратишда илк бора қуйидаги мезонлар асосга олинди:

1. Сўзнинг ёки тил бирлигининг морфология ва синтаксисга алоқадорлиги:

бунда изоҳланаётган тиббий терминнинг соф лингвистик жиҳатлари қайд этилди, яъни сўз шакли, тузилиши, сўз туркуми ва гаптаги вазифалари белгиланди.

2. Талаффуз қилиниши: ҳар бир лексик бирлигининг товуш томони кўрсатилди.

3. Семантик таркиби: ҳар бир лексеманинг маъно компонентлари, қайси тушунча учун хизмат қилиши ва хос хусусиятлари акс эттирилди ва уларга тегишли мисоллар ҳам берилди.

4. Сўзнинг асл маъноси: ушбу терминдан, айти пайтда англашиладиган реал маънолар кўзда тутилди.

5. Кўчма маъноси: мазкур терминнинг маъно кўчимлари (агар бўлса) мисоллар билан кўрсатилди.

6. Синоними: агар синоними мавжуд бўлса, улар ҳам берилди.

7. Омоними: агар омоними мавжуд бўлса, мисоллар билан изоҳланди.

8. Антоними: антоними бўлса, акс эттирилди.

9. Гипероними: ҳодисанингумумий тури(номи) изоҳланди.

10. Гипоними: мазкурҳодисанинг ўз ичидаги турлари (атрибутилари) тасвирланди.

11. Этимологияси: албатта, изоҳланаётган тиббий терминнинг келиб чиқиши ва ривожланиш жараёни кўрсатилди. Шунингдек, бугунги кундаги сўз шакли ва маъноси изоҳланди.

12. Фразеологизмлар таркибида қўлланилиши: агарда мазкур термин ибораларда ишлатилса, у ҳам мисоллар воситасида кўрсатиб ўтилди.

13. Бирикмалар таркибида қўлланилиши: ҳар бир лексик бирлигининг бирикмалар таркибида ёки улар билан қўлланилиши мисолларда берилди.

14. Бошқа тилларда қўлланилиши: ушбу тиббий терминнинг рус ва инглиз тилларидаги таржимаси ҳам берилди. Масалан,

ПИЛЛА:

- сўзнинг ёки тил бирлигининг морфология ва синтаксисга алоқадорлиги: пилла тиббий термин тожикча; нима сўроғига жавоб бўлади ва тил нуқтаи назаридан мавҳум от ҳисобланади. Гапнинг бош ва иккинчи даражали бўлаклари вазифасида келади.

- талаффуз қилиниши: пилла.

- семантик таркиби: пилла – тиш милкининг шишиб, йиринг бойлаши билан боғлиқ касаллигини ифодаловчи термин. Тиш атрофидаги суяк усти пардасининг ўткир яллиғланиши. Оқибатда лунж ҳам шишади. Тиш чириши (кариес) асорати ҳисобланади. Бунда йиринг тиш канали орқали атрофидаги тўқималарга ўтади, натижада тиш қаттиқ оғрийди.

Сўзнинг асл маъноси: пилла – инсон танасига оид тиш-милк касаллигининг номи. Масалан: Боланинг милклари шишиб, пилла бўлибди.

Кўчма маъноси:

Синоними: шиш, пуфак.

Омоними: пилла I – (ф., ипак курти пилласи, гумбак) ипак курти гумбакка айланишидан олдин ўз устига ўраб ҳосил қилган қобиқ, ипак куртининг маҳсули; табиий ипак олинадиган хомашё. Пилланинг ҳар толаси – Шойи-атлас онаси (“Қўшиқ”дан). Пилла II – (ф., йирингли яра, чипқон; милкнинг йиринглаши) тиб. Тиш милкининг шишиб, йиринг бойлаши. Масалан, Қадимда оғиз пилла бўлса, аччиқ тош билан даволашган.

Антоними:

Гипероними: касаллик номи, тури.

Гипоними: чипқон, флюс.

Этимологияси: 1) пилла – бу от, яъни пилла I (ПРС, 102)да пиле шаклида, (ТжРС, 306)да л товуши иккиланган, е товуши а товушига алмаштирилган пилла шаклида келтирилган; ўзбек тилига тожик тилидаги шакл олиниб, “ипак куртининг ўз устига ўраб ҳосил қиладиган чўзинчоқ, думалоқ ипак қобиғи” маъносини англатади (ЎТИЛ, I, 585).

2) пилла – бу от, яъни пилла II аслида пилла I отидан шаклий ўхшашлик асосида ўсиб чиққан бўлиб, “тиш оғриғи ёки шамоллаш оқибатида милкда ҳосил бўладиган пуфак шиш” маъносини англатади (ЎТИЛ, I, 585).

Фразеологизмлар таркибида қўлланилиши:

Бирикмалар таркибида қўлланилиши:

Бошқа тилларда қўлланилиши: рус тилида: флюс, инглиз тилида: flux.

Хулоса ва таклифлар. 1. Тезаурус – бу сўзлар ва сўз бирикмалари ўртасидаги турли боғланишлар (семантик муносабатлар) ҳақидаги ахборотларни сакловчи, айти пайтда, электрон тизим учун қулай бўлган маълумотлар базаси, яъни ўзга хос лўғатдир. Хусусан, ўзбек тилида тиббий терминларнинг миллий-маданий хусусиятлари, уларнинг бошқа қатлам сўзлари билан шаклий муносабатларини аниқлаш ва ўрганиш, лексик-семантик томонларини очиқ беришда тезаурус катта имкониятлар яратади.

2. Тезаурус – бу умумий маънода махсус билим соҳаси ёки фаолият соҳасининг тушунчалари, таърифлари, атама ёки терминларини тўлиқ қамраб оладиган махсус терминология, маълумотлар тўплами, корпус ёки код, демакдир.

Дунё тилларида яратилган тезауруслар моҳияти жиҳатидан бир хил бўлса-да, тузилиши, лексик-семантик муносабатларнинг қайси жиҳатлари ёритилишига кўра ўзаро фарқланади.

3. Амалий компьютер лингвистикаси, корпус лингвистикаси каби соҳаларда тезауруслар яратишда лексик бирликларнинг, хусусан терминларнинг ўрни ва аҳамияти бекиёсдир. Мазкур тиббий терминлар тезауруси келажакда ўзбек тилида WordNet типидagi маълумотлар базасини, “Ўзwordnet” тезаурусини шакллантиришда муҳим манбалардан бири бўлиб хизмат қилади.

АДАБИЁТЛАР

1. Ўзбекистон Миллий Энциклопедияси. – Тошкент, 2004. 329-б.
2. Ҳамроева Ш.М. Ўзбек тили муаллифлик корпусини тузишнинг лингвистик асослари. Филол. ф. бўйича ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2018., Эшмўминов. А. Ўзбек тили миллий корпусининг синоним сўзлар базаси. Филол. ф. бўйича ф.д.(PhD) дисс. автореф. – Қарши, 2019.
3. Раббимов И., Кобилов С. Решение некоторых задач классификации текстов узбекского языка. “Амалий математика ва информацион технологияларнинг долзарб муаммолари”. // Халқаро анжуман тезислари тўплами. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент: 2019, – Б. 288-289.
4. Звегинцев В.А. Семасиология. – Москва, 1987., Kurbanova F. Kompyuter lugatlari: tezaurus. – Toshkent, 2014., Матлатипов Г.Р., Мадатов Х.А. Методология автоматизации построения некоторых онтологий типа WordNet для узбекского языка через существующих WordNet. “Амалий математика ва информацион технологияларнинг долзарб муаммолари”. // Халқаро анжуман тезислари тўплами. Of the international scientific conference “Actual problems of applied mathematics and information technologies”. – Тошкент: 2019, – Б. 286-287.

5. Баранов А.Н. таҳрири остидаги “Словарь тезаурус современной русской идиоматики”. – М.: “Мир энциклопедии”, 2007., Лукова В.А. таҳрири остида “Тезаурусный анализ мировой культуры”. Сборник научных трудов. // – М.: 2013., Крюкова М. И. Экфрастический тезаурус в прозе А.С.Грина. Дисс., на соиск уч. степени к.ф.н. // – Новосибирск: 2018 ва б.
6. Смирнский В.Б. Тезаурус информационно-поисковой по языкознанию. – Москва: 1977.
7. Орлов А.Н. Тезаурус информационно, поисковой по литературе, литературоведению, фольклору и фольклористике. – Москва: 1975.
8. Шемакина Ю.И. Тезаурус научно-технических терминов. – Москва: 1972.
9. Баранов О. Русский тезаурус (Электронное издание). – М.: 2014., Быкова С.Е. Тезаурусное моделирование юридической терминологии (на материале французского языка в сопоставление с русским). Автореф. на соиск. уч. степени канд. фил. наук. – Екатеринбург, 2006., Валитова Н.Р. Формирование профессионального тезауруса у студентов физкультурного вуза. Автореф. на соиск. уч. степени канд. пед. наук. – Омск, 2012., Смирнова Е.В. Структурно-семантические и лексикографические аспекты медицинской терминологической (на примере кардиологической лексики). Автореф. дис. на соискание уч. степени канд. филол. наук. – Ярославль, 2012. – 48 с.

Dilnoza TASHPULATOVA,
Teacher of the Uzbek and foreign languages department
Tashkent Medical Academy, Uzbekistan
E-mail: dili_xalmirzayevna@mail.ru

CORPUS LINGUISTICS OF PARALLEL LANGUAGES

Abstract

The article defines what corpus parallel texts is and how they can enhance learning and effectively scaffold reading proficiency development. In case you want to learn English, parallel Uzbek corpus helps you to learn faster, easier and deeper. In our research, we try to compose and compare both languages by consisting texts. As much, you read parallel texts more you obtain in language learning.

Key words: corpus, parallel texts, Uzbek, English, method, monolingual, translation, original text.

КОРПУСНАЯ ЛИНГВИСТИКА ПАРАЛЛЕЛЬНЫХ ЯЗЫКОВ

Аннотация

В статье определяется, что такое корпусные параллельные тексты и как они могут улучшить обучение и эффективно способствовать развитию навыков чтения. Если вы хотите выучить английский язык, параллельный узбекский корпус поможет вам выучить язык быстрее, легче и глубже. В нашем исследовании мы пытаемся составить и сравнить оба языка по составленным текстам. Чем больше вы читаете параллельных текстов, тем больше вы получаете при изучении языка.

Ключевые слова: корпус, параллельные тексты, узбекский, английский, метод, одноязычие, перевод, оригинальный текст.

PARALLEL TILLAR KORPUS LINGVISTIKASI

Annotatsiya

Maqolada korpus parallel matnlar nima ekanligini va ular qanday qilib o'rganishni kuchaytirishi va o'qish malakasini rivojlantirishni samarali tarzda rivojlantirishi mumkinligini aniqlaydi. Agar siz ingliz tilini o'rganmoqchi bo'lsangiz, parallel o'zbek korpusi tezroq, oson va chuqurroq o'rganishingizga yordam beradi. Tadqiqotlarimizda biz ikkala tilni matnlardan tashkil topgan holda tuzish va solishtirishga harakat qilamiz. Siz til o'rganishda ko'proq parallel matnlarni o'qisangiz, shunchalik tilni oson o'rganasiz.

Kalit so'zlar: korpus, parallel matnlar, o'zbek, ingliz, metod, bir tili, tarjima, original matn.

Introduction. There is much interest to research corpus linguistics in Uzbekistan last 15 years. First we should understand what is corpus linguistics? Corpus linguistics is the study of a language as that language is expressed in its text corpus (plural corpora), its body of "real world" text. Corpus linguistics proposes that a reliable analysis of a language is more feasible with corpora collected in the field - the natural context ("realia") of that language - with minimal experimental interference.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Corpus_linguistics)

Let's determine what is a corpus? A text corpus is a very large collection of text (often many billion words) produced by real users of the language and used to analyze how words, phrases and language in general are used. It is used in all spheres of science like linguists, lexicographers, social scientists, humanities, experts in natural language processing and in many other fields. A corpus is also be used for generating various language databases used in software development such as predictive keyboards, spell check, grammar correction, text/speech understanding systems, text-to-speech modules, machine translation systems and many others which is very useful in our research. In scientific world, large collections of parallel texts are called parallel corpora that is text corpora. Alignments of parallel corpora at sentence level are prerequisite for many areas of linguistic research. During translation English texts into Uzbek, sentences can be split, merged, deleted, inserted or reordered by the translator. Analysis from Corpora can be used to explore the relationships between Uzbek language and English languages, which have undergone a similar analysis. In case if, Uzbek corpora appears we may use it in our work deriving from

small authentic texts. In developed countries that work is automated already and helps students to learn faster. First, we give explanation how does it work.

A parallel text is a text placed alongside its translation or translations[1][2]. Parallel text alignment is the identification of the corresponding sentences in both halves of the parallel text. A famous example is the Rosetta Stone, whose discovery allowed the Ancient Egyptian language to begin being deciphered.

(https://en.wikipedia.org/wiki/Parallel_text)

Literature review. It is not possible to easily classify a corpus into a certain category. Instead, corpora can have features or properties, which can be used to group them. The same corpus can have one or more of these features. Language. Monolingual corpus. A monolingual corpus is the most frequent type of corpus. It contains texts in one language only. The corpus is usually tagged for parts of speech and is used by a wide range of users for various tasks from highly practical ones, e.g. checking the correct usage of a word or looking up the most natural word combinations, to scientific use, e.g. identifying frequent patterns or new trends in language. Sketch Engine contains hundreds of monolingual corpora in dozens of languages.

The language corpus is being created by the world's fastest-growing field - corpus linguistics - to conduct research and teach language. Many of the world's languages have their own national corporations, which differ in the level of perfection and the ability to process (scientific) text. Indeed, "today, language corpus has become an indisputable tool of modern linguistics for the solution of linguistic research and

practical tasks, because the corpus serves to solve various linguistic tasks."

A parallel corpus consists of the same text translated into one or more languages. The texts are aligned (matching segments, usual sentences, are linked). The corpus allows searches in one or both languages to look up or compare translations. (<https://www.sketchengine.eu/guide/parallel-concordance-searching-translations/#toggle-id-1>)

I have begun working on some parallel Uzbek-English reading texts with exercises for students. I have in mind the new compulsory primary languages policy beginning in September, along with ways of getting students to read longer chunks of language in a painless way.

Here are some examples how to know to each other in Uzbek and English languages.

At first parallel text look little bit strange. On the left hand side, you have your target language response. It might be conversation with person A and B. For beginning students, we have line-by-line basis whatever topic we are learning this is going to be a perfect high-level response in either Uzbek, Russian, Spanish depending on what you have been learning. On the right hand side, you have translation into natural English. This is a word-by-word translation. In the beginning, we should understand how English is different to Uzbek. To complete this technique is like this.

A:	Hello. How are you?	A:	Salom. Qandaysiz?
B:	I am well thanks and you?	B:	Men yaxshiman raxmat, sizchi ?
A:	Yes, am very well thanks	A:	Men juda yaxshiman raxmat
	How do you call yourself?		Ismingiz nima?
B:	I call myself Chase		Mening ismim Cheyz
	and my best friend calls herself Jenifer		Va mening eng yaxshi do'stimni ismi Jenifer
B:	When is your birthday?	B:	Sening tug'ilgan kuning qachon?
A:	My birthday is eighteenth of June	A:	Mening tugilgan kunim o'n sakkizinch 18 iyun
	I was born in two thousand and three I am eighteen years old		Ikki ming uchichi yilda tug'ilganman o'n sakkiz yoshdaman
	The birthday of my friend is second of april		Do'stimning tug'ilgan kuni ikkinch april
B:	Nice to meet you	B:	Siz bilan tanishganimdan xursandman
	Where do you study?		Qaerda o'qiyasiz?
A:	I study in AKFA University dental school	A:	Men AKFA Universiteti stomatologiya fakultetida o'qiyman.
B:	Do you study English there?	B:	Siz u yerda inglizcha o'qiyasizmi?
A:	Yes we study in English all subjects	A:	Ha biz hamma fanlarni Ingliz tilida o'qiyamiz.
B:	I speak little English	B:	Men bir oz ingliz tilida gapiraman.
	If I study it well I would also like to study at AKFA University too		Uni yaxshi o'rgansam men ham AKFA universitetida o'qishni xoxlayman
A:	You have six months to learn English well	A:	Sizda Inglizchani yaxshi o'rganish uchun olti oy vaqtigiz bor
	I will help you.		Men sizga yordam beraman

Research methodology. The corpus includes special texts from 1985-1989 (not parts of the text, but in full), samples of fiction from 1960-1988. According to the corpus annotation, special attention is paid to the author's popularity in the selection of special texts, the theme of the text, and the selection of a sample of fiction. The texts are in the Latin alphabet, and today the building is part of the Tyubingensk corpusy russkih tekstov (Russian Tübingen corpusy of Russian texts, created at the University of Tübingen in 1990-2000 as part of a special research sector SFB 441. The case is morphologically annotated, the search engine can be based on word form and morphological characters, and the search results can be based on KOI8 or Windows-1251 code with its transliteration in Cyrillic and Latin letters. The search is carried out using the SQR program, developed by the Institute of Automatic Language Processing at the University of Stuttgart, to manage large corpora. This is the first open, easy-to-use, annotated case on the Internet, and it is a complete work.

What part of the corpus is taken from the original form of the text and what is excluded is another important issue. Since the images in the text do not belong to the language material, it is also important to remove them from the body of the text and to adapt the tables to the body. They are important for expressing the content of the text, but if left in the body, they are difficult to mark. Quotations, quotations, adjectives, and units of measurement also require special attention. If the listed issues are solved on the basis of certain principles at the design stage, some of the process of building the building will

be solved in the use of the building. However, feedback from the user should also be considered before starting the case.

Analysis and results. The first factor that distinguishes the case from the electronic library is the fact that the text is enriched with additional information, and this is reflected in a separate part of the case - the annotation of the case (Russian, разметка).

A corpus is a set of language units that make up a set of texts collected for a specific purpose, written or oral, stored in electronic form in a natural language, placed on a computerized search engine based on software, running on-line or off-line texts. Language corpus is an undeniable tool of modern linguistics for linguistic research and practical problem solving. It is different from a normal electronic library. The e-library will aim to cover a wide range of works of art and journalism that reflect the socio-political, spiritual and economic life of the people. From linguistic point of view, e-library texts are not processed on the basis of lexical, morphological, grammatical, semantic features, which is inconvenient for linguistic research. This is because the e-library is not created to prepare a database of research materials, but to collect national and spiritual heritage. The language corpus, unlike the electronic library, is a collection of texts that are necessary, useful and interesting for language learning. The first factor that distinguishes the case from the electronic library is the fact that the text in it is enriched with features and additional information, and this symbol is a separate part of the case - a commentary on the case units.

If a user needs a word, it can be found in a regular text editor. But working with text that "understands" the grammatical meaning and structure of a word has many advantages and conveniences. If you need to search for vocabulary, such software can be a great help to the researcher or user. If a researcher spent months, sometimes years, trying to find an example for his work, to copy it into a file (before the development of computer technology), today he can find hundreds of examples in a matter of minutes using the world's language corpora. had. A special search engine consists of a number of programs designed to retrieve information from the corpus, providing statistical information and search results in a user-friendly format. In order to have a clear idea of - what is going on in the language, it is advisable to expand the scope of the corpus, using not only written but also oral material. With the help of such a corpus, it is possible to draw definite conclusions about the changes that have taken place and are expected as a result of language development.

To compare two languages we cover and read line-by-line. We say it out loud because we want to make sure that students pronunciation is accurate as we go through. Hello. How are you? Salom. Qandaysiz? That is direct translation that is fine though because it is the same as Uzbek. I am well thanks and you? Men yaxshiman raxmat, sizchi ? Here in English we may say well and say good. I am well/good. We might say either way. We need to be aware of that as we move down see it is logical. However, in next sentences things might be clunky in the Uzbek. Ismingiz nima? In English

should sound as what is your name? Not how do you call yourself? Then we cover left side and right side to compare how we are doing well this exercise. We repeat it several times to learn parallel texts. This kind of technique helps with medical texts as well.

Benefit 1 - They encourage 'noticing'

Another common occurrence of this process is when our students process our feedback on error and notice the gap between our version and their erroneous output.

Benefit 2 - They can effectively scaffold reading with less confident readers The use of parallel texts as scaffolds for reading is recommended at the early stages of instruction; the translation support will be gradually phased out as the students become more confident.

Benefit 3 - Students learn vocabulary in context. In order to sensitize the learners to the target words in the text, quizzes and other vocabulary activities can be carried out prior to reading the text, which focus the students on those words. This, in my experience, can significantly enhance retention of target lexis.

Benefit 4 - They facilitate access to more challenging texts even in Medicine

Benefit 5 - Differentiation. The best examples of non-electronic parallel texts for lower levels of proficiency I have located on the web so far are found at <http://www.frenchteacher.net> . We think targeting higher levels of proficiency, too. Great interactive online parallel texts can also be found at <http://www.textivate.com>.

REFERENCES

1. https://en.wikipedia.org/wiki/Corpus_linguistics
2. https://en.wikipedia.org/wiki/Parallel_text
3. <https://www.sketchengine.eu/guide/parallel-concordance-searching-translations/#toggle-id-1>
4. <https://www.google.com/search?q=PARALLEL+TEXTS+EXAMPLES>
5. https://cysouw.de/home/articles_files/cysouwINTROPARALLEL.pdf
6. <https://gianfrancoconti.com/2015/06/07/870/>
7. www.slaviska.uu.se/korpus.htm
8. www.sfb441.uni-tuebingen.de/b1/rus/korpora.html
9. Захаров В.П. Корпусная лингвистика в России. CrossLingua'2014 < 27 — 30. 05.14 < Crimea, Simferopol - Alushta.
10. Nedoshivina E.V. Text corpus software: an overview of the main corpus managers
11. Pulatov A. Computer Linguistics. - Tashkent: Akademnashr, 2011.

Dildora KHOLBOYEVA,
*Lecturer, the department of Uzbek and Foreign Languages
Tashkent Medical Academy
Email: kholboyeva.d@mail.ru*

Under the review of Uz NU prof. A.Mamatov

TERMINOLOGY AND THE MULTILINGUAL INFORMATION SOCIETY

Annotation

The importance of these developments for a multilingual political federation such as Europe with its eleven official working languages and countless lesser-used ones cannot be overemphasised. In fact, the European Commission sees itself as living in what it calls the Multilingual Information Society. Europe's dual position as a world player (and the original home of three world languages) and a multilingual collection of states means that effective multilingual communication on a vast scale is a prerequisite for both internal and external success. To quote only one statistic: the European Commission alone already has more than one million pages of text translated per year.

Key words: terminology, dictionary, linguistic, lexicography, grammar, science.

ТЕРМИНОЛОГИЯ И МНОГОЯЗЫЧНОЕ ИНФОРМАЦИОННОЕ ОБЩЕСТВО

Аннотация

Нельзя переоценить важность этих событий для многоязычной политической федерации, такой как Европа, с ее одиннадцатью официальными рабочими языками и бесчисленным числом малоиспользуемых языков. По сути, Европейская комиссия видит себя живущей в том, что она называет многоязычным информационным обществом. Двойственное положение Европы как мирового игрока (и родины трех мировых языков) и многоязычной совокупности государств означает, что эффективная многоязычная коммуникация в широком масштабе является необходимым условием как внутреннего, так и внешнего успеха. Приведу только одну статистику: только Еврокомиссия уже переводит более миллиона страниц текста в год.

Ключевые слова: терминология, словарь, языкознание, лексикография, грамматика, наука.

TERMINOLOGIYA VA KO'P TILLI AXBOROT JAMIYATI

Annotatsiya

Ushbu maqolada o'n bitta rasmiy til va son-sanoqsiz kam qo'llaniladigan Yevropa kabi ko'p tilli siyosiy birlashma uchun ahamiyatini ta'kidlab bo'lmaydi. Aslida, Yevropa Komissiyasi o'zining ko'p tilli axborot jamiyati deb ataydigan muhitda yashaydi deb biladi. Yevropaning dunyo ishtirokchisi (va uchta dunyo tili) sifatidagi ikki tomonlama o'rni va davlatlarning ko'p tilli to'plami ichki va tashqi muvaffaqiyatning samarasining asosiy sharti ekanligini anglatadi. Faqat bitta statistik ma'lumotni keltirish uchun: Yevropa komissiyasining o'zida yiliga bir million sahifadan ortiq matn tarjima qilingan.

Kalit so'zlar: terminologiya, lug'at, lingvistika, leksikografiya, grammatika, fan.

Introduction. A common problem of terminology work is that the importance and indeed the very nature of terminology is poorly understood. Thus many people simply have no idea at all of what it is, while others, searching for an explanation of some sort, end up associating it with "thermal science" and hence radiators. Related professions in the communications field, such as translation and technical writing, will often be aware of the word without having precise knowledge of what it entails.

In fact, terminology is a many-faceted subject being, depending on the perspective from which it is approached and the affiliations of the person discussing it: a) a resource; b) a set of methodologies and procedures to be used in creating this resource; c) a factor in communication; d) a community of actors; e) an academic discipline.

"Terminology" (or, in the plural, "terminological resources") has been defined as: a structured set of concepts and their designations (graphical symbols, terms, phraseological units, etc.) in a specific subject field".

Three major points need to be made here:

Firstly, proper terminology is concerned with the relationship between concepts, and between them and their designations, rather than with designations alone or with the objects they represent. This point is essential if quality is to be achieved, especially with synonyms and in multilingual environments.

Secondly, a designation does not necessarily have to be a word or phrase, although it often is. Thus terminological resources may comprise symbols, drawings, formulae, codes, etc. as well as, or even instead of, words. This point is especially important given the move to multimedia systems.

Thirdly, terminology is inextricably linked with specialist knowledge and hence with special languages or languages for special purposes (LSPs).

Literature review. One particular area of confusion highlighted is that of the differences between terminology and lexicology, and terminography and lexicography. Not only many non-specialists, but even many individuals working in such fields as language engineering and translation frequently confuse these concepts, and it is hoped that the explanations given below will contribute to a clearer understanding of the distinctions between these fields of activity.

While lexicology is the study of words in general, terminology is the study of special-language words or terms associated with particular areas of specialist knowledge. Neither lexicology nor terminology is directly concerned with any particular application. Lexicography, however, is the process of making dictionaries, most commonly of general-language words, but occasionally of special-language words (i.e. terms). Most general-purpose dictionaries also contain a number of specialist terms, often embedded within entries together with general-language words. Terminography (or

often misleadingly "terminology"), on the other hand, is concerned exclusively with compiling collections of the vocabulary of special languages. The outputs of this work may be known by a number of different names - often used inconsistently - including "terminology", "specialised vocabulary", "glossary", and so on.

While a few notable attempts have been made to produce conceptually-based general-language dictionaries - or "thesauri", the results of such attempts are bound to vary considerably according to the cultural and chronological context of the author.

By contrast, high-quality terminologies are always in some sense concept-based, reflecting the fact that the terms which they contain map out an area of specialist knowledge in which encyclopaedic information plays a central role. Such areas of knowledge tend to be highly constrained (e.g. "viticulture"; "viniculture"; "gastronomy"; and so on, rather than "food and drink"), and therefore more amenable to a conceptual organisation than is the case with the totality of knowledge covered by general language. The relations between the concepts which the terms represent are the main organising principle of terminographical work, and are usually reflected in the chosen manner of presentation to the user of the terminology. Conceptually-based work is usually presented in the paper medium in a thesaurus-type structure, often mapped out by a system of classification (e.g. UDC) accompanied by an alphabetical index to allow access through the word form as well as the concept. In terminologies, synonyms therefore appear together as representations of the same meaning (i.e. concept), whereas polysemes and homonyms are presented separately in different entries.

In dictionaries, related but different senses (or "polysemes") of the same word form are usually presented within one entry, e.g. bridge (of a violin, crossing a river, over a gap in teeth); unrelated different senses ("homonyms") of the same word form are normally presented as separate head words or entries, e.g. pupil (of the eye) and pupil (in a school). Synonym relations are not always made explicit in dictionaries, and the division of word forms into different senses tends to vary considerably between dictionaries. This lack of clear division into senses reflects the "slippery" nature of general-language words, compared to the more precise nature of terminological meaning.

In terminologies, homonyms and polysemes within the same subject field are treated as separate entries in a terminology (because the definition of the concept is different), e.g. in Automotive Engineering emission (the process of emitting exhaust gases) and emission (the exhaust gases themselves). Homonyms and polysemes of other subject fields are excluded. Synonyms, on the other hand, are always included as a part of the same entry in a terminology (being alternative representations of the same concept), e.g. automotive catalyst, catalytic converter.

The "headwords" or rather "entry terms" in terminologies are all open-class words, i.e. nouns (the vast majority), some adjectives, verbs and adverbs. The headwords in general-language dictionaries cover all word classes, including so-called grammatical words such as modal auxiliaries (e.g. can, must), prepositions (e.g. on, with), articles (e.g. the, an), certain adverbs (e.g. very), and so on. In terminologies, such words may appear as a component of the term or be shown as a part of the term's phraseology (i.e. the usual pattern of its immediate linguistic environment), but never as independent entry terms.

Dictionaries of the general language are descriptive in their orientation, arising from the lexicographer's observation of usage. Terminologies may also be descriptive in certain cases (depending on subject field and/or application), but prescription (also: "normalisation" or "standardisation") plays an essential role, particularly in scientific, technical and

medical work where safety is a primary consideration. Standardisation is normally understood as the elimination of synonymy and the reduction of polysemy/homonymy, or the coinage of neologisms to reflect the meaning of the term and its relations to other terms. Terminologies - the outcome of this work, often in electronic form as termbases - are then the principal means of dissemination. In other words, in certain circumstances, terminologists may attempt to regulate language (in this case, the vocabularies of special languages), whereas lexicographers describe the words of general language.

Analysis and results. Lexicographers have at their disposal a number of "style labels" which aim to distinguish between, for instance, informal, slang, or vulgar expressions, archaisms, and so on. Terminologists also need to distinguish between different communicative situations, although in a rather different way. While traditional terminology work is concerned mainly with the terms which characterise communication between subject experts, a broader view also incorporates less abstract levels of communication, e.g. between technicians, or between expert and layperson (such as doctor-patient; lawyer-client). In high-quality terminography, such variants must also be labelled or assigned to a particular source in order to identify the appropriate communicative context for their use.

A large majority of documents today are designed for specialist communication (including business and commercial texts). They are thus written in specialist language, 30-80% of which (depending on the particular domain and type of text in question) is composed of terminology(2). In other words, terminology (which as we have seen may also include non-linguistic items such as formulae, codes, symbols and graphics) is the main vehicle by which facts, opinions and other "higher" units of knowledge are represented and conveyed. Sound terminology work reduces ambiguity and increases clarity - in other words, the quality of specialist communication depends to a large extent on the quality of the terminology employed, and terminology can thus be a safety factor, a quality factor and a productivity factor in its own right.

The communication of specialist knowledge and information, whether monolingual or multilingual, is thus irretrievably bound up with the creation and dissemination of terminological resources and with terminology management in the widest sense of the word. This process is not restricted to science and engineering, but is also vital to law, public administration, and health care, to quote just three examples. In addition, terminology plays a key role in the production and dissemination of documents, and in workflow. Terminology as an academic discipline offers concepts and methodologies for high-quality, effective knowledge representation and transfer. These methodologies can be used both by language specialists and by domain specialists after appropriate training. In addition, they form the basis for an increasing number of tools for the identification, extraction, ordering, transfer, storage and maintenance of terminological resources and other types of knowledge.

Terminological resources are also valuable in many other ways: as collections of names or other representations, as the object of standardisation and harmonisation activities, and as the input (or output) of a wide range of applications and disciplines, whether human or machine-based (see the Figure below). The range of applications to which terminology is of direct relevance was a primary motivating factor at the inception of the POINTER Project with its brief to analyse the situation of terminology in Europe, and to make concrete suggestions for a future infrastructure and activities.

This wide range of applications and products is all the more important given the current technological and political developments in Europe. The last few decades have been

characterised by the exponential spread and implementation of the concept of "globalisation". Although international activities and multinational trade existed well before this date, a new quality has recently emerged. Not only are raw materials sourced, and products sold, on a supranational scale, they are now increasingly developed, manufactured, marketed and sold for a global audience. Global competition and global co-operation - both of which presuppose global communication - are now common concepts. In the cultural arena, too, we can trace the development of what is often called the "global village", with greatly increased social and cultural contact, both active and passive.

At the same time, rapid technological development in general, and the rise of whole new fields and industries in particular, has led to shorter and shorter innovation cycles and to an exponential growth in knowledge and the need for its rapid and effective communication. Thus the total amount of specialist knowledge is currently thought to be doubling every five to fifteen years, depending on the area concerned.

This explosion in communication has been facilitated and driven by the computing and telecommunications revolutions, which have provided cheap processing power and new technologies for document processing. Vast databases can now be processed efficiently, and their contents transported effortlessly across national and geographical boundaries. Information is now commonly regarded as a fourth production factor alongside property, labour and capital. The number of intangible products is increasing rapidly, in contrast to the number of tangible ones. The practical effects of this can be seen, among other things, in the vast increase in the creation, capture, processing, storage, archiving, retrieval and subsequent evaluation of documents.

A point to be remembered here is that specialist (and indeed general) communication is normally an iterative and multilinear process, since knowledge is generally created in an evolutionary process and in several different places at once. Thus potential sources of uncertainty and misunderstanding arise in the form of homonyms (i.e. words that are used to denote more than one concept) and synonyms (i.e. more than one word for the same concept). This problem is becoming particularly acute with the strong tendency to interdisciplinarity in important modern scientific disciplines such as biotechnology, environmental science and materials science (it is a paradox that in this age of increasing specialisation science is becoming more and more interdisciplinary). At the same time, the risks involved in failing to communicate unambiguously and in a timely manner have often increased dramatically (two classic examples of this are the aerospace and environmental industries).

For all these reasons, contents-based information management is a prerequisite for improving the efficiency of communication. In addition, it should be borne in mind that communication is not solely monolingual, especially not within Europe. In fact, there is a clear trend at the moment towards an increased awareness of multilingual issues, despite the predominance or at least lead function of English in the technical, business, economic, political and - to a lesser extent - cultural fields.

One factor influencing this trend is the concern of a number of national and regional governments to ensure the long-term viability of their official languages in the face of competition from English and to ensure equal access for all citizens and social and economic groupings to new ideas and other information. Other significant factors are product liability and similar consumer protection legislation, as well as a more general wish among enterprises in particular to increase efficiency by improving internal and external communication and information flows. In addition, consumer goods manufacturers in particular are discovering the competitive advantage which products can achieve (especially in saturated or highly competitive markets) when localised into the languages spoken by their target groups.

Conclusion. The importance of these developments for a multilingual political federation such as Europe with its eleven official working languages and countless lesser-used ones cannot be overemphasised. In fact, the European Commission sees itself as living in what it calls the Multilingual Information Society. Europe's dual position as a world player (and the original home of three world languages) and a multilingual collection of states means that effective multilingual communication on a vast scale is a prerequisite for both internal and external success. To quote only one statistic: the European Commission alone already has more than one million pages of text translated per year. Add to this the appropriate national figures for both the private and public sectors, and it soon becomes apparent that multilingual communication is already big business. However, it is equally clear that new, automatic methods and tools for multilingual information management (i.e. ones that go beyond current language-neutral ideas such as workflow, imaging and electronic document management) are urgently required if communication across linguistic, sector, regional and domain boundaries is to be optimised. Since a great deal of this - specialist - communication relies on the vocabulary of a vast number of subject fields to convey its content, readily-accessible, up-to-date terminology will play an increasingly important role in (multilingual) information management in the 21st century.

LITERATURE

1. Alexandrova A. Yu. International Tourism / A.Yu. Alexandrova. – Moscow: Aspect Press, 2001. – 464 p.
2. Concise Oxford English Dictionary / Оксфордский толковый словарь английского языка [Электронный ресурс].
3. Fateeva N. A. Language Creativity: Approaches to the Topic / N.A. Fateeva // Proceedings of the V.V. Vinogradov Russian Language Institute. - 2016. - №7. - Moscow. - Pp. 13-28.
4. Gandin, S. (2014): Investigating loan words and expressions in tourism discourse: a corpusdriven analysis of the BBC-travel corpus. *European Scientific Journal* 10(2), 1-17
5. Gotti, M. (2006): The language of tourism as specialized discourse". In: Palusci, O. & Francesconi, S. (eds.): *Translating tourism: Linguistic/cultural representations*. Trento: Editrice Università degli Studi di Trento, 15-34.
6. Khodakova A.G. Terms and Nomens / Khodakova A.G. // *Vestnik of Lobachevsky of Nizhni Novgorod University*, 2012, № 4 (1), pp. 411-416.
7. Leech, Geoffrey Neil. *Principles of Pragmatics*. London, NY: Longman, 1983.
8. Гринев-Гриневич С.В. Терминоведение Учебное пособие. — М.: Академия, 2008. — 304 с. — (Высшее профессиональное образование) ISBN 978-5-7695-4951-9
9. Нурмонов А. Танланган асарлар. Уч жилдлик. 3 жилд. — Тошкент: Академнашр, 2012.
10. Тарнаева, Л.П. Туристический дискурс: лингвопрагматические характеристики // *Вестник СПб ГЭ. Серия 9.* — 2013. — Вып. 3. — С. 229-235.

Dilso'z XOSHIKOVA,
Qo'qon davlat pedagogika instituti o'qituvchisi
E-mail: dilsozxoshikova20@gmail.com

QDPI f.f.d., (PhD) Bektoshev O. taqrizi asosida

QUR'ONiy ALLYUZIYALAR

Annotatsiya

Qur'on Karim arab madaniyatining muhim matnidir, shuning uchun arab adabiyoti undan keng foydalanadi. Gipermatn sifatida Qur'on Karim arab madaniyatida o'z vazifasidan ustun turadi va Qur'on Karim oyatlari va iboralari adabiy asarda maslahat va hikmat ifodasi bo'lib xizmat qiladi. Ushbu maqola Qur'oni Karimda qo'llanilgan allyuzilarni o'rganadi va tahlil qiladi.

Kalit so'zlar: qiyosiy tarjima, matnlararo uzviylik, matn ichidagi muvofiqlik, Qur'on ishoralari.

QURANIC ALLUSIONS

Annotation

The Qur'an is an important text in Arabic culture, so it is widely used in Arabic literature. As a hypertext, the Qur'an prevails in Arabic culture, and the verses and phrases of the Qur'an serve as an expression of advice and wisdom in a literary work. This article examines and analyzes the allusions used in the Qur'an.

Keywords: comparative translation, intertextual coherence, coherence within the text, Qur'anic citations.

АЛЛЮЗИИ КОРАНА

Аннотация

Коран является важным текстом в арабской культуре, поэтому он широко используется в арабской литературе. Как гипертекст Коран преобладает в арабской культуре, а стихи и фразы Корана служат выражением совета и мудрости в литературном произведении. В данной статье рассматриваются и анализируются аллюзии, используемые в Коране.

Ключевые слова: сравнительный перевод, интертекстуальная связность, внутритекстовая связность, коранические жесты.

Kirish. Adabiyotda ramziylik tendentsiyasi, ayniqsa, o'tgan asrda, matn tuzishning qadimiy texnikasi bo'lishiga qaramay, o'zini namoyon qila boshladi. Ommaboplik oshishi bilan bu jihat adabiyotshunoslar va uslublar tadqiqotchilari uchun jozibadorlik kasb eta boshladi.

Allyuziya orqali manba matniga havola bo'lgan boshqa matn elementlarini qarzga olganda, tasvirlangan vaziyatga yoki odamga ma'lum xususiyatlarni tushunish uchun kod yoki vosita bo'lib xizmat qiladigan ma'lum bir belgini berish mumkin bo'ladi. Bu muallif o'z fikrlarini ochiq ifoda etish imkoniga ega bo'lmagan yoki kerakli tabiatni tushuntirish uchun ortiqcha resurslarni talab qiladigan holatlarda juda qulay usul.

Bu hodisani tasniflashning yana bir qancha usullari bor, masalan, uni to'g'ridan - to'g'ri kontekstda ishlatish yoki jumboq qilib, jumboq kabi yasash mumkin. Shuningdek, imo-ishoralar kontekstda va ma'lum bo'lganida farq qiladi. Birinchisi, ma'lum bir davrda yashaydigan yoki ma'lum bir davrda aylanadigan odamlar tomonidan tushuniladi; ikkinchisi odatda mavjud. Tuzilishi bo'yicha uni so'z, bir necha so'z yoki hatto butun bir og'zaki tuzilish bilan ifodalash mumkin.

Uslubiy qurilma to'g'ri talqin qilinishi va umuman e'tiborga olinishi va tushunilishi uchun muallif va o'quvchi birlashtiruvchi mavzular va bilimlarga ega bo'lishi kerak. Ko'pincha boshqa etnik guruhga havola qilingan usullar matnni va tarjimon ishini tushunishni ancha murakkablashtiradi. Matnni idrok etuvchi, ishoralar bilan aloqa qilganda, turli assotsiativ qatorlarga ega bo'lishi mumkin. Muallif aytmoqchi bo'lgan variantni tanlash uchun avvalgi bilim va g'oyalar (folklor, milliy va jahon mumtoz adabiyoti, asosiy dinlarning matnlari) kerak, bu matn qaysi jamoaga tegishli bo'lsa, shuncha keng tarqalgan va murojaat qilinadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Allyuziya bo'yicha ma'lumotlarni to'plash davomida juda ham ko'plab asarlar muhokamasi qilingan, shu bilan birgalikda hali o'rganilmagan va tadqiq qilinmagan asarlar juda ko'p. 1966 yilda Le Gassik birinchi marta Mahfuzning "Midoq xiyoboni"ni tarjima qilganida, arab adabiyoti G'arbda na ma'lum, na o'qilardi. Saidning so'zlariga ko'ra (1999 yil 17 sentyabr), g'arbliliklar Arab tilini "munozarali til" deb o'ylashardi. "Amerikaliklar va yevropaliklar o'qishga arziydigan arab yozuvchilarini o'rganishga ahamiyat berishmadi chunki arab adabiyoti "G'arbda e'tiborsiz qoldirilgan, buzilgan yoki chetlashtirilgan" va ular tarjima qilgan arabcha kitoblarni soni cheklangan. Hatto bu tarjimalar ham dahshatli edi. Faqat Mahfuz 1988 yilda Nobel mukofotiga sazovor bo'lganidan keyin vaziyat o'zgardi va G'arb o'z madaniyatlari va mafkuralarini to'g'ri aks ettirgan ko'plab arab romanlarini tarjima qilgan edi ishlab chiqaruvchilar. Mahfuzning "Midoq xiyoboni" Misrning bir qismi sifatida ishlatilgan Qur'onga ishoralarni o'z ichiga oladi. Insoniyatning ulkan xazinasi sifatida tan olingan muqaddas kitob. Alloh subhanahu va taoloning inoyati bilan insoniyatga nur bo'lib kelgan, hidoyat yo'liga chorlagan ilohiy kitob, hamma savollarning javobi mujassam unda. Kitobni o'rganish davomida juda ham salmoqli allyuzilarga duch keldim, va ularni ilm ahliga tanishtirishdan bag'oyat xursandman.

Alloh taolo Qur'oni Karimda Is'hoq alayhissalomning nomlarini o'n yettita oyatda tilga olgan. Jumladan, u zotning yikrlari "Baqara", "Oli Imron", "Niso", "An'om", "Hud", "Yusuf", "Ibrohim", "Maryam", "Anbiyo", "Ankabut", "Vas-soffat", va "Sod" suralarida kelgan, va bugungi kunda biz buni stilistik birlik allyuziya atamasi bilan yuritaymiz.

Is'hoq alayhissalomning nasablari

U zot Ibrohim alayhissalomning Sora onamizdan bo'lgan o'g'illaridir. Is'hoq alayhissalom otalari Ibrohim alayhissalom yuz yoshga, onalari Sora ham katta yoshga yetib qolganlarida Alloh taoloning inoyati ila tug'ilganlar. U

zotning bashoratlari va sifatleri haqida "Vas-soffat" surasida quyidagilar aytilgan:

"Yana unga solihlardan bir Nabiy (bo'lajak) Ishoqning xushxabarini berdik"(112-oyat).

Ibrohim alayhissalomga berilayotgan bashorat Alloh taolo u zotga yana bir o'g'il ko'rishlari, uning ismi Is'hoq bo'lishi, u ham solihlardan, payg'ambarlardan bo'lishining xushxabaridir. Bu esa allyuziyaga yaqqol misol bo'lib, uning mohiyatini ochish kishidan ulkan mahorat hamda diniy bilim talab qiladi.

Alloh taolo bu bilan kifoyalanmadi, yana ziyoda qildi:

"Va unga ham Is'hoqqa ham Baraka berdik. Ikkovlarining zurriyotlaridan yaxshilik qiluvchi ham, o'ziga ochiq-oydin zulm qiluvchi ham bo'lur"(Vas-soffat" surasi, 113-oyat).

Ya'ni "Ibrohimga ham, Is'hoqqa ham Baraka berdik. Shu yerda allyuziya qo'llanilmoqda, ya'ni ularning naslidan payg'ambarlar chiqadigan qilib qo'ydik". Baraka shundan iborat. Ikkovlarining zurriyotidan kim o'sha payg'ambarlarga ergasha, go'zal ish qilgan bo'ladi. Qaysi biri ergashmasa, o'ziga o'zi ochiq-oydin zulm qilgan bo'ladi [1].

Ibrohim alayhissalom o'g'illari Is'hoq alayhissalomga ota tomon qarindoshlarning qizlaridan uylanishni tayinlagan ekanlar. Shuning uchun Is'hoq alayhissalom amakivachchasining qizi Rifqaga uylangan ekanlar. Ular ikki o'g'il ko'rishdi. Biri Iys, ikkinchisi Ya'qub. Isroil laqabini olgan ya'qub alayhissalomdan Banu Isroil tarqaldi va u zotning sulolalaridan payg'ambarlar chiqdi.

IS'HOQ ALAYHISSALOMNING PAYG'AMBARLIK LARI

U zot o'zlari yashab o'tgan Falastin va Shom yerlaridagi Kan'oniylarga payg'ambar bo'lganlar. Payg'ambarlarning ulug'lari va ko'plari o'tgan bu yerlarda u zot qanday payg'ambarlik qilganlari haqidagi ma'lumotlar Qur'oni Karimda zikr qilinmagan.

Is'hoq alayhissalomning ism shariflari kelgan oyatlarni o'rganadigan bo'lsak, u zotning zikrlari asosan boshqa payg'ambarlar, xususan, otalari Ibrohim alayhissalom, akalari Ismoil alayhissalom va o'g'illari Ya'qub alayhissalomlar bilan birgalikda keladi. Faqat birgina oyatda Is'hoq alayhissalomning yolg'iz ismlari kelgan, xolos. Unda ham otalari Ibrohim alayhissalomga ishora bor.

Ushbu holatlarni batafsil o'rganib chiqib, Is'hoq va Ya'qub alayhissalomlar o'z vaqtlaridagi katta payg'ambar shuhrati sababli bir oz kam zikr qilinganlar, desak bo'laversa kerak.

Chunki Ibrohim alayhissalomning zikrlari Qur'oni Karimda qanchalik ko'p ekanligini o'rganib chiqdik. Buning ustiga, Lut alayhissalom va Ismoil alayhissalomlar ham bor. Ana o'sha e'tibordan Is'hoq alayhissalom boshqalar bilan bir qatorda esga olinib, u zotning sifatlarda ham, faoliyatda ham ularga sherik ekanliklariga ishora qilingan bo'lsa kk.

YA'QUB ALAYHISSALOM

Alloh taolo Ya'qub alayhissalomni Qur'oni Karimda o'n olti joyda zikr etgan. Ya'qub alayhissalomning zikri "Baqara", "Oli Imron", "Niso", "An'om", "Hud", "Yusuf", "Maryam", "Anbiyo", "Ankabut", va "Sod" suralarida kelgan.

YA'QUB ALAYHISSALOMNING NASABLARI

Ya'qub alayhissalom Ibrohim alayhissalomning nabiralari, Is'hoq alayhissalomning o'g'illaridir. U zotning onalari Rifqa binti Batav'il ibn Nohur ibn Ozardir. U zot ikki egizakning biridirlar. Akalari Iys oldin tug'ilgan ekan. U zot uning ortidan tug'ilgani uchun Ya'qub – ("ortdan kelar") deb atalgan ekanlar.

Ya'qub alayhissalomning laqablari Isroil bo'lgan. Ulamlar "Isroil" so'zining ma'nosi xususida bir necha xil fikrlarni, jumladan, Abdulloh yoki Ruhulloh degan ma'nolarni anglatishini aytdilar.

YA'QUB ALAYHISSALOMNING PAYG'AMBARLIK LARI

Alloh taolo "Baqara" surasida aytadi:

"Ayting: "Alloha va bizga nozil qilingan narsaga, Ibrohim, Ismoil, Is'hoq, Ya'qub, va uning avlodiga nozil qilingan narsaga, Muso va Iysoga berilgan narsaga imyon keltirdik. Ularning orasidan birortasini farqlamasmiz va biz Unga musulmon bo'luvchilarmiz"(136-oyat)

Alloh taolo "Musulmonlarga nozil qilingan narsa "Alloha va Qur'onga imyon keltiramiz", deb aytinglar", demoqda. Ayni chog'da "Alloh taolo tomonidan boshqa payg'ambarlarga tushirilgan narsalarga ham imyon keltiramiz. Jumladan, Ibrohim, Ismoil, Is'hoq, Ya'qub alayhissalomlarga tushirilgan narsalarga imyon keltiramiz", denglar.

Bu ro'yxatda isbotlar ham sanalgan.

Qur'oni Karimda zikri kelgan "asbotlar"dan muredd Ya'qub alayhissalomning o'n ikki nafar o'g'illaridan tarqalgan zurriyotlaridir. Demak, musulmonlar ularning ham payg'ambar ekanliklariga imyon keltirishlari kerak.

Payg'ambarlarni birday ko'rish, ularga birdek imyon keltirish va ularni teng e'zozlab, hurmat qilish musulmon ummatining asosiy qoidasidir. Shunga ko'ra, bu ummat barcha ilohiy shariatlarning merosxo'ri bo'ldi. Chunki mazkur payg'ambarlarning barchasiga tushgan din Islom bo'lgan. Shuning uchun ham bu ummat hammaning oldida barilla qilib:

"Biz unga musulmon bo'luvchilarmiz", (ya'ni yagona Allohga) deb e'lon qila oladi.

Ana o'sha payg'ambarlar ichida Alloh taolo vahiy tushurib, hamma payg'ambarlar uchun bir bo'lgan Islom dinini berganlar ichida Ya'qub alayhissalom ham borlar. U zot yahudiy yoki nasroniy dinida bo'lmaganlar.

Ushbu haqiqatni Alloh taolo "Baqara" surasida quyidagi oyatda ta'kidlaydi:

"Yoki: "Albatta, Ibrohim, Ismoil, Is'hoq, Ya'qub, va uning avlodi yahudiy yoki nasroniy bo'lgan deysizlarmi?! Ayt: "Sizlar bilimdonroqmi yoki Allohmi?" o'z huzuridagi Allohdan bo'lgan guvohlikni berkitgan kimsadan ko'ra zolimroq kim bor?! Va Alloh qilayotgan amallaringizdan g'ofil emasdir" (140-oyat).

Yahudiylarning "Faqat yahudiy bo'lganlarga hidoyat topadi", degan da'volariga va nasroniylarning "Faqat nasroniylarga hidoyatdadir", degan da'volariga qarshi yana bitta kuchli raddiya kelmoqda. Ularni ojiz qoldiradigan savol berilmoqda.

"Yoki: "Albatta, Ibrohim, Ismoil, Is'hoq, Ya'qub va uning avlodi yahudiy yoki nasroniy bo'lgan", deysizlarmi?! Ayt: "Sizlar bilimdonroqmi yoki Allohmi?"

Xo'sh, yahudiy va nasroniylar bu savolga nima deb javob qildilar? Ular Ibrohimni, Ismoilni, Is'hoqni, Ya'qubni va asbotlarni yahudiy yoki nasroniy, deyin desalar, hamma, jumladan, ularning o'zlari ham yaxshi biladilar: "yaxudiy" va "nasroniy" degan nomlar mazkur payg'ambar alayhissalomlardan necha zamonlar keyin paydo bo'lgan [2].

Agar ularning yahudiy ham nasroniy ham bo'lmaganlarini tan olmayin, desalar, unda "Faqat yahudiy va nasroniylarga hidoyatdadir" degan da'volarini qanday tushunish kerak? Axir bu da'voga ko'ra, mazkur payg'ambar alayhissalomlar ham hidoyat topmagan bo'lib chiqadilar. Holbuki, yahudiy va nasroniylar o'zlarini aynan o'sha ulug' payg'ambarlarning nasli, ummati hisoblab, shu bilan faxrlanib yurishipti.

Xullas, yahudiylar ham, nasroniylar ham bu savolga javob berishdan ojizdirlar. Bu savol qarshisida til tishlashdan boshqa choralari qolmaydi.

Xulosa va takliflar. Xulosa o'rinda, Qur'on Karim nafaq arab madaniyatining balki butun musulmon ahlining, islom dunyosining qimmatbaho manbaidir, shuning uchun ilm ahli, islom adabiyoti undan keng foydalanadi. Qur'on Karim islom madaniyatida o'z vazifasidan ustun turadi va Qur'on Karim oyatlari va iboralari adabiy asarda maslahat va hikmat

ifodasi boʻlib xizmat qiladi. Qurʼoni Karimda qoʻllanilgan oʻrgatadi va shu bilan birgalikda hech qachon oʻz ahamiyatini allyuzilar insoniyatni chuqur fikrlashga, olamni anglashga yoʻqotmaydi.

ADABIYOTLAR

1. Qurʼoni Karim.
2. Shayx Muhammad Sodik Muhammad Yusuf, “Hadis va Hayot” 20-juz, “Anbiyolar qissasi”. Hilol nashr Toshkent 2020.

UDK:853.456

Ruqiya HUSANOVA,
Qarshi davlat universiteti katta o'qituvchisi
E-mail: ruqiyahusanova1975@gmail.com

QDU katta o'qituvchisi, f.f.f.d PhD N.Y. Suyarova taqrizi asosida

INGLIZ SHARQSHUNOS OLIMI REYNOLD ALLEYN NIKOLSON TADQIQOTLARIDA TASAVVUF ILMINING TALQINI

Аннотация

Bu maqolada O'rta Osiyoda islom adabiyoti va tasavvuf ilmining keng targ'ib qilinishini tadqiq etgan ingliz sharqshunos olimi Reynold Alleyn Nikolsonning fikr va g'oyalari talqin qilinadi. Unda olimning tasavvuf ilmini tushuna bilish, tasavvuf yo'lida ijod qilgan islom tasavvufshunoslari va ularning sarmahsul ijodlari haqidagi qimmatli ma'lumotlariga tayangan holda o'sha davr tasavvuf ilmi chuqur tadqiq qilinadi.

Kalit so'zlar: islom, tasavvuf, e'tiqod, mutafakkir, so'fiy, zohidlik, darvesh, ilohiyot, teosofik tizim.

ИНТЕРПРЕТАЦИЯ СУФИЗМА АНГЛИЙСКОГО УЧЕНОГО ВОСТОКОВЕДА РЕЙНОЛДА АЛЛЕЙНА НИКОЛСОНА В ЕГО ИССЛЕДОВАНИЯХ

Аннотация

В данной статье рассматриваются мысли и идеи Рейнольда Аллейна Николсона, британского востоковеда, изучавшего широкое распространение исламской литературы и мистицизма в Центральной Азии. Он обеспечивает углубленное изучение мистицизма того периода, основанное на способности ученого понимать мистицизм и ценные знания исламских мистиков, которые творили на пути мистицизма, и их плодотворных творений.

Ключевые слова: ислам, мистицизм, вера, мыслитель, суфий, аскетизм, дервиш, теология, теософская система.

ENGLISH ORIENTALIST SCIENTIST REYNOLD ALLEYNE NICHOLSON'S INTERPRETATION OF SUFISM IN HIS SCIENTIFIC RESEARCH

Abstract

This article discusses the thoughts and ideas of Reynold Alleyne Nicholson, an English orientalist who exercised a lasting influence on Islāmic studies in Central Asia. It provides an in-depth study of the sufism of that period, based on the scholar's ability to understand mysticism and the valuable knowledge of Islamic sufism who created in the way of sufism and their prolific creations.

Keywords: Islam, mysticism, ethics, thinker, Sufi, asceticism, dervish, theology, theosophical system.

Kirish. Reynold Alleyn Nikolson, (18 avgust 1868 yilda tug'ilgan, Keighley, Yorkshire, Eng. - 1945 yil 27 avgust, Chester, Cheshire), islomshunoslik sohasida doimiy izlanish olib borgan ingliz sharqshunosi. Aberdin va Kembrij universitetlarida tahsil olgan Nikolson fors tilidan o'qituvchi (1902-1926) bo'lgan. U islom adabiyoti va tasavvuf ilmining yetakchi olimi edi. Uning "Arablar adabiyoti tarixi" (1907) asari shu mavzudagi ingliz tilidagi standart asar bo'lib, uning ko'plab matn nashrlari va so'fiy bitiklarining tarjimalari, ya'ni sakkiz jildlik "Jaloluddin Rumiy masnaviyi" (1925-1940) bilan yakunlangani musulmon tasavvufshunolarini o'rganishni sezilarli darajada rivojlantirdi. Unga tegishli arab va fors she'riyatining ba'zi versiyalari uni o'ziga xos shoir deb hisoblash huquqini beradi. U o'zini mohir o'qituvchi va asl mutafakkir ekanligini isbotladi.

Nikolson tasavvufni shunday ta'riflaydi: "Tasavvuf tasavvufiy islomiy e'tiqod va amaliyot bo'lib, unda musulmonlar Xudoning bevosita shaxsiy tajribasi orqali ilohiy sevgi va bilim haqiqatini topishga intiladilar. U turli xil sirli yo'llardan iborat bo'lib, ular insoniyat va Xudoning tabiatini aniqlashga va dunyoda ilohiy sevgi va donolikning mavjudligini boshdan kechirishga yordam beradi. Islom tasavvufi arab tilida tasavvuf (so'zma-so'z "jun kiyinish") deb ataladi, lekin 19-asr boshidan G'arb tillarida so'fiylik deb ataladi. Mavhum so'z, so'fiylik arabcha tasavvufchi, sufi atamasidan olingan bo'lib, u o'z navbatida sufi, "jun" dan olingan bo'lib, ehtimol, ilk islom zohidlarining jun kiyimiga ishoradir. So'fiylar, shuningdek, odatda, forscha darveshda "faqir", fuqara, arabcha faqirning ko'pligi sifatida ham tanilgan, inglizcha fakir va darvish so'zlari shu yerdandir.

Ilgari islom tasavvufining ildizlari qadimgi Yevropa va hatto Hindistondagi turli noisloviy manbalardan kelib chiqqan bo'lishi kerak bo'lgan bo'lsa-da, endi bu harakat kengayib borayotgan dunyoviylikka qarshi kurash sifatida rivojlangan ilk islomiy zohidlikdan kelib chiqqani aniq ko'rinadi. Musulmon jamiyati; faqat keyinroq tasavvuf ilohiyotiga va amaliyotiga mos keluvchi yot unsurlar qabul qilindi va islomga moslashtirildi".

Mavzuga oid adabiyotlarning tahlili. Nikolsonning ijodiy qarashlarida Tasavvuf ommani tarbiyalash, musulmonlarning ma'naviy tashvishlarini chuqurlashtirish orqali musulmon jamiyatining shakllanishida muhim rol o'ynagan. So'fiylar islom asoschisi Muhammad s.a.v. payg'ambarimizning siymosini ishlab chiqdilar va shu tariqa o'zlarining Muhammad-tasavvufi bilan musulmonlarning taqyodorligiga katta ta'sir ko'rsatganlar. Tasavvuf lug'ati fors va unga aloqador bo'lgan turkiy, urdu, sindhi, pushtu, panjobiy kabi adabiyotlarda muhim ahamiyatga ega bo'lgan. Bu adabiyotlar she'riyati orqali musulmonlar orasida tasavvufiy g'oyalar keng tarqalgan, hattoki so'fiylar siyosat ishlariga ham aralashish darajasiga ko'tarildilar. Nikolson qalamiga mansub quyidagi adabiyotlar ingliz adabiyotini boyitibgina qolmay, balki yuqoridagi fikrlarni yaqqol namoyon eta oladi:

Mystics of Islam. (Islomiy tasavvuf).

Studies in Islamic Mysticism. (Islomiy tasavvufida tadqiqotlar).

Selected poems from the Divani Shamsi Tabriz. ("Divoni Shamsi Tabriz"dan tanlangan she'rlar).

A literary history of the Arabs. (Arablar adabiyoti tarixi).

The Mathnawi of Jalaluddin Rumi. (Jaloliddin Rumiyning masnaviyi).

The Mystics of Islam: Sufism. (Islom tasavvufi: tasavvuf).

Studies in Islamic Poetry. (Islom she'riyati bo'yicha tadqiqotlar).

Tadqiqot metodologiyasi. Islom tasavvufining bir necha o'sish bosqichlari bo'lgan, jumladan (1) ilk zohidlikning paydo bo'lishi, (2) ilohiy ishq klassik tasavvufining rivojlanishi va (3) tasavvufchilarning birodarlik tariqatlarining paydo bo'lishi va ko'payishi. Biroq, bu umumiy bosqichlarga qaramay, islom tasavvuf tarixi asosan individual tasavvuf tajribasi tarixidir.

Tasavvufning birinchi bosqichi taqvodor doiralarda ilk umaviylar davri (661–749)dagi dunyoviylikka qarshi reaksiya sifatida paydo bo'ldi. Ular Qur'on va urf-odatlarini sidqidildan bajarishlari, ko'p taqvodorliklari, ayniqsa, tungi namozlarni afzal ko'rishlari bilan ajralib turardi.

Klassik tasavvufda esa Zohidlikni tasavvufga aylantirgan ishq elementining kiritilishi basralik Rabi' al-'Adaviyyaga (801-yilda vafot etgan) tegishli bo'lib, u so'fiylarning Allohga befarq, umidsiz muhabbat idealini birinchi bo'lib shakllantirgan. Misr tasavvuf maktabida nubiylalik Zun-an-Nun (859 yilda vafot etgan) ilmlilikdan farqli ravishda ma'rifat ("ichki bilim") texnik atamasini kiritgan. Eron maktabida Abu Yazid al-Bistomiy (874 yilda vafot etgan) odatda nafsni yo'q qilish haqidagi muhim ta'limot tasavvuf shoirlari terminologiyasining bir qismini oldindan belgilab bergan. Ayni paytda ilohiy ishq tushunchasi, ayniqsa, Iroq so'fiylari orasida markaziy o'rinni egalladi. Uning asosiy vakillari akalari uchun jon fido qilgan Nuriy va Sumnun "Oshiq"dir. Ba'zi ellistik g'oyalarni keyinchalik al-Hakim at-Termiziy (898-yilda vafot etgan) qabul qilgan. Sahl al-Husayn ibn Mansur al-Xalloyning ustozlari bo'lib, u o'zining "Ana al-haqq" (ko'pincha "Men Xudoman" deb tarjima qilinadi) iborasi bilan mashhur bo'lgan. Ushbu dastlabki asrlarda so'fiylik tafakkuri kichik doiralarda tarqalgan. Shayxlarning ba'zilar, so'fiy tasavvuf yo'lbo'shchilari yoki bunday davrlarning yo'lbo'shchilari ham hunarmandlar bo'lgan. 10-asrda pravoslavlarining kuchayib borayotgan shubhalarini yo'qotish uchun so'fiylik aqidalari haqida qo'llanmalar yozish zarur deb topilgan; 10-asr oxirida Abu Tolib Makkiy, Sarroj va Kalabodiy, XI asrda Qushayriy va forscha Hujviriy tomonidan arab tilida tuzilgan to'plamlar bu mualliflarning tasavvufni qanday himoya qilishga va uning pravoslav xarakterini isbotlashga harakat qilganliklarini ochib beradi. Ta'kidlash joizki, tasavvuf ahli o'z davrining barcha islom huquqi va ilohiyot maktablariga mansub bo'lgan. Klassik tasavvuf yo'nalishidagi so'nggi buyuk shaxs Abu Homid al-G'azzoliydir (vafoti 1111-yil), u boshqa ko'plab asarlar qatorida "Ihyo'ulum al-din" ("Din ilmlarining tiklanishi") asarini yozgan. Xudo va dunyoni tenglashtirishga moyil bo'lgan o'sib borayotgan teosofik oqimlarga qarshi mo'tadil tasavvufni o'rnatgan va bu bilan millionlab musulmonlarning fikrini shakllantirgan. Uning ukasi Ahmad al-G'azzoliy tasavvufiy ishq haqida eng nozik risolalardan birini (Savoni; "Voqealar" [ya'ni, adashgan fikrlar]) yozgan, bu mavzu keyinchalik fors she'riyatining asosiy mavzusiga aylangan.

Biroz vaqt o'tgach, mistik buyruqlar (rahbar-asoschining ta'limotiga asoslangan birodarlik guruhlar) paydo bo'la boshlagan. 13-asr mo'g'ullarning Sharqiy islom o'lkalariga bostirib kirishi va Abbosiylar xalifaligining tugashi bilan siyosiy soyada qolgan bo'lsa-da, tasavvufning oltin davri ham bo'ldi: ispanda tug'ilgan Ibn al'Arabi keng qamrovli teosofik tizim yaratdi (Xudo va dunyo bilan bog'liq munosabatlar haqida) va bu "Borliq birligi" nazariyasi uchun poydevor bo'lishi kerak edi. Bu nazariyaga ko'ra, barcha

mavjudot yagona, asosiy ilohiy haqiqatning ko'rinishidir. Uning misrlik zamondoshi Ibn al-Forid arab tilida eng yaxshi tasavvufiy she'rlarni yozgan. 1220 yilda esa fors shoiri, tasavvuf mavzularidagi eng sermahsul yozuvchilardan biri Fariddin Attar va psixologik tajribalar haqida batafsil munozaralarni taqdim etgan O'rta Osiyolik tasavvuf ustasi, ustoz Najmuddin Kubro bo'lgan.

Fors tilida ijod qilgan eng buyuk tasavvuf shoiri Jaloliddin ar-Rumi (1207-1273) ning tasavvufiy ishq tufayli lirik she'riyati dunyoga kelgan va u o'zining tasavvufiy sevgilisi Tabrizlik Shamsiddinni timsol sifatida baxolagan. Rumiyning 26 000 ga yaqin baytdan iborat "Masnaviy-yi Ma'naviy" didaktik she'ri forsiy tilda o'qiydigan mutasavviflar uchun Qur'ondan keyin ikkinchi o'rinda turadigan asar – tasavvufiy tafakkur qomusi bo'lib, unda har kim o'z diniy g'oyalarini topa olgan. Rumi aylandi yuruvchi darveshlarga ko'tarinki ruh bag'ishladi - ular ajoyib musiqa jo'rligida raqsga tushish marosimini o'tkazishardi. Uning yosh zamondoshi Yunus Emre bektoshiylik (Bektoshiylar) darveshlik tariqati tomonidan naql qilingan va hozirgi Turkiyada hamon hayratda qoldiradigan jozibali misralari bilan turk tasavvufiy she'riyatini ochdi. Misrda boshqa ko'plab tasavvufiy oqimlar qatorida ash-Shadiliy (1258-yilda vafot etgan) tomonidan "Shodhiliya" deb nomlanuvchi orden tashkil etilgan; uning asosiy adabiy namoyandasi, iskandariyalik Ibn Ata Alloh aqli aforizmlar yozgan.

O'sha davrda so'fiylikning asosiy g'oyalari butun islom olamiga singib ketgan edi; va uning chegaralarida, masalan, Hindistonda, so'fiylar islom jamiyatini shakllantirishga katta hissa qo'shgan. Keyinchalik Hindistondagi so'fiylarning bir qismi deyarli monizmga aylangan ilohiy birlik g'oyasiga haddan tashqari urg'u berib hind tasavvufiga yaqinlashtirdilar - bu diniy-falsafiy nuqtai nazarga ko'ra, faqat bitta asosiy voqelik va Xudo bilan dunyo o'rtasidagi farq (va), insoniyat yo'qolib ketishga intiladi. Mug'ul imperatori Akbarning (1605 yilda vafot etgan) e'tiqod va amaliyotning turli shakllarini birlashtirishga bo'lgan sinkretistik urinishlari va valiahd shahzoda Dāra Shukohning diniy munozaralari (bid'at uchun qatl etilgan, 1659) pravoslavlariga qarshi edi. Odatda, qarama-qarshilik yana tasavvuf ordeni, 14-asrda tashkil etilgan Markaziy Osiyo birodarligi bo'lgan Naqshbandiya tomonidan amalga oshirildi. Vahdat al-vujud ("borliqning mavjud birligi") monistik oqimlaridan farqli o'laroq, keyingi Naqshbandiya faqat ongda yuzaga keladigan sub'ektiv birlik tajribasi bo'lgan vahdat ash-shuhudni ("ko'rish birligi") himoya qilgan.

Islom olamining arab mamlakatlarida 1500-yildan keyin bir nechta qiziqarli tasavvuf mualliflari topilgan. Misrda ash-Sha'roniy (1565 yilda vafot etgan) va Suriyada sermahsul yozuvchi Abdul G'ani an-Nabulusiy (1731 yilda vafot etgan) ijod qilishgan. Turkiyada 17-18-asrlarda bir qancha tasavvufiy shoirlar yetishib chiqqan. Bu davrlarda Tasavvufiy tartiblarning ta'siri pasaymadi; aksincha, yangi tartiblar vujudga keldi va aksariyat adabiyotlar tasavvufiy g'oyalar va iboralar bilan bo'yaldi. Islom mamlakatlaridagi siyosiy va ijtimoiy islohotchilar tasavvufni jamiyatning erkin rivojiga to'sqinlik qiladigan, umuman qoloqlik deb hisoblaganliklari uchun ko'pincha e'tiroz bildirib turishgan. Shunday qilib, Turkiyadagi so'fiylik tartiblari e'tibordan chetda qoldi va darvesh kulbalari 1925 yilda Kamol Mustafot Otaturk tomonidan yopildi. Biroq ularning siyosiy ta'siri yuzaki bo'lsa-da, haligacha sezilib turadi. Hind faylasufi Muhammad Iqbol kabi zamonaviy islom mutafakkirlari an'anaviy monistik tasavvufga hujum qilib, baribir Xallaj va uning zamondoshlari ifodalagan klassik ideallar yoki ilohiy muhabbatga qaytdilar. Zamonaviy musulmon mutasavviflarining shaharlardagi faoliyati asosan ma'naviy tarbiya bilan chegaralangan.

Tahlil va natijalar. Tasavvuf aqidalarini tushuntiruvchi dastlabki tizimli kitoblari 10-asrga to'g'ri keladi; lekin avvalroq, Muhosibiy ma'naviy tarbiya haqida yozgan, Xalloy

meditatsiyalar, ya'ni o'z tafakkur mahsulini yozgan va ko'plab so'fiylar o'zlarining tajribalarini ta'riflab bo'lmaydigan sirni etkazish uchun she'rdan foydalanganlar yoki o'z shogirdlariga kriptografik zichlikdagi harflarni o'rgatganlar. Sarroj va uning izdoshlarining tasavvufga oid rivoyatlari, shuningdek, Sulamiy, Abu Nuaym al-Isfahoniy va boshqalarning "Tabaqat" (biografik asarlar) hamda ayrim ustozlarning ayrim tarjimai hollari ilk tasavvufni bilish uchun manbalardir.

Qur'onning dastlabki tasavvufiy sharhlari faqat qisman saqlanib qolgan, ko'pincha keyingi manbalarda parcha-parcha iqtiboslarda saqlanib qolgan. Tasavvufiy tariqatlarning shakllanishi bilan so'fiyning turli vaziyatlardagi xatti-harakatlari haqidagi kitoblar muhim ahamiyat kasb etdi. Suhravardiy (vafoti 1168-yil), suhruvardiyalik tariqatining asoschisi bo'lgan. Teosofistlar o'z tizimlarini o'qilishi mumkin bo'lgan shaklda ixchamlashtirishlari kerak edi. Bu davrda Ibn al-Arabiyning "al-Futuh al-Makkiyya" ("Makka vahiylari") asari "Vahdat al-vujud" (Xudo va yaratilish bir voqelikning ikki jihati) darsligi yaratildi. Uning payg'ambarlarning o'ziga xos fe'l-atvoriga bag'ishlangan kichikroq asari - Fuşuş al-Hikam ("Donishmandlik bezaklari") yanada mashhur bo'ldi. Biroq, so'fiylikning islom adabiyotiga qo'shgan eng katta hissasi she'riyatdir - maftunkor, qisqa arabcha ishqiy she'rlar ruhning mahbub bilan birlashishga intilishini ifodalagan. Uzun tasavvuf-didaktik she'rlar (masnaviyalar) o'quvchini birdamlik va muhabbat muammolari bilan tashbeh va masallar orqali tanishtirish maqsadida yozilgan. Sano'iyning "Hadiqat al-

haqiqah va shari'at at-Tariqah" ("Haqiqat bog'i va amal qonuni") asaridan so'ng, Attarning "Mantiq ut-Tayr" ("Qushlar y'ig'ini") asari paydo bo'ldi. Rumiyning "Masnaviy-y u ma'naviy" ("Ma'naviy juftliklar"). Bu uch asar shoirlarni asrlar davomida tasavvufiy g'oyalar va obrazlar bilan ta'minlab kelgan manbalardir. Tasavvuf she'riyatining o'ziga xos xususiyati takrorlar zanjirida ifodalangan Xudoni madh etuvchi madhiyadir.

Xulosa va takliflar. Xulosa qilib aytganda, Tasavvuf olimlari milliy va mintaqaviy adabiyotlar rivojiga ham katta hissa qo'shgan, chunki ular o'z xabarlarini o'z tillarida: Turkiyada, shuningdek, panjob, sind va urdu tillarida so'zlashuvchi hududlarda ommaga yetkazishlari kerak edi va ular buni uddaladilar. Janubiy Osiyoda birinchi haqiqiy diniy she'riyat so'fiylar tomonidan yozilgan bo'lib, ular klassik islom motivlarini meros qilib olingan mashhur afsonalar bilan aralashtirib, forscha emas, balki ommabop o'lchovlardan foydalanganlar. Fors, turk va urdu adabiyotlarida shu tariqa so'fiylik g'oyalari she'riyatga quloq solgan barchaning qalbiga kirib bordi. Nikolson tasavvuf ilmini tadqiq qilgan ekan, diniy qonunlarga qattiq itoat qilish va Payg'ambarga taqlid qilish tasavvuf ahli uchun asosiy g'oya bo'lganligiga, tasavvufchi qattiq aqliy kurash orqali o'zining asosiy nafsini xudbinlikning eng kichik alomatlaridan ham tozalashga harakat qilganligi va shu tariqa ixlosga, niyat va harakatning mutlaq pokligiga erishganligiga yana bir bor amin bo'ldi.

ADABIYOTLAR

1. Nicholson. Reynold Alleyne (NCL887RA). A Cambridge Alumni Database. University of Cambridge.
2. Obituary: Professor R. A. Nicholson. The Guardian. 31 August 1945, p. 8. Retrieved 16 July 2020.
3. Gibb H. A. R. 'Nicholson, Reynold Alleyne (1868–1945)', rev. Christine Woodhead, Oxford Dictionary of National Biography, Oxford University Press, 2004.
4. Gibb H. A. R. "Nicholson, Reynold Alleyne", Oxford Dictionary of National Biography, Oxford: Oxford University Press, 2004. Pakistan Journal of Language Studies (28 April 2020).
5. Pakistan Journal of Language Studies (28 April 2020). Pragmatic-Stylistic Analysis of Bulleh Shah's Translated Poem "Ilmon Bas kren O-Yaar".
6. Amir, Dr; Dr, Ahmad (4 March 2020). Suggested Socio-Religious Reforms by Regional Sufi (Mystic) Poets: Analysis of Selected Poets of Punjab.
7. "Bulleh Shah - The Love-Intoxicated Iconclast | PDF | Sufism". Scribd. Retrieved 28 January 2022.
8. Das, Sisir Kumar "The Mad Lover". Indian Literature. 2003. 47(3 (215)):149–178.
9. Nicholson, Reynold (2000). Kashf al-Mahjub of al-Hajvari. E. J. W. Gibb Memorial.
10. <https://www.britannica.com/biography/Reynold-Alleyne-Nicholson>

Otabek SHUKUROV,
Qarshi davlat universiteti doktoranti
filologiya fanlari nomzodi, dotsent
E-mail: otabelshukurov1@mail.ru

TerDU dotsenti, f.f.d. Umurqulov B. taqrizi asosida

O'ZBEK TILIDAGI YANGI O'ZLASHMALARNING LEKSIKOGRAFIK TALQINI

Аннотация

Maqola o'zbek tilidagi yangi o'zlashmalarning leksikografik talqini masalasiga bag'ishlangan. Unda o'zbek tilidagi yangi o'zlashmalarni leksikografik tavsiflashning o'ziga xos muammolari o'rganilgan. Bundan tashqari, muammolarning hal etilishi uchun aniq vazifalar belgilanishi eslatib o'tilgan. Ulardan muhimi sifatida mustaqillik davrida barqarorlashgan o'zlashmalarning o'quv va umumiy izohli lug'atlarda aks ettirish vazifasi ta'kidlangan. Shuningdek, bugungi kun talabiga ko'ra o'zbek tilida o'zlashmalarni va neologizmlarni tavsiflab beradigan bir necha turdagi lug'atlarni yaratishga ehtiyoj mavjudligi ham o'rganilgan. Buning uchun o'zbek tili leksikasidagi o'zlashma so'zlar lug'ati va o'zbek tilining mustaqillik davri o'zlashmalari lug'ati va neologizmlar lug'ati kabilar asosida shakllantirish mumkinligi e'tirof etilgan.

Kalit so'zlar: lug'at, ma'no, izohli lug'at, o'zlashma so'z, leksika, semantik, o'zbek tili, tavsif

ЛЕКСИКОГРАФИЧЕСКАЯ ИНТЕРПРЕТАЦИЯ НОВЫХ ЗАИМСТВОВАНИЙ В УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКЕ

Аннотация

Статья посвящена проблеме лексикографической интерпретации новых заимствований в узбекском языке. В нём изучаются специфические проблемы лексикографического описания новых заимствований в узбекском языке. Также было отмечено, что для решения проблем будут поставлены конкретные задачи. Важнейшим из них является вопрос отражения заимствований, стабилизировавшихся в период независимости в учебных и общих толковых словарях. Также изучена необходимость создания нескольких типов словарей на узбекском языке, описывающих заимствования и неологизмы в соответствии с современными требованиями. В связи с этим было признано возможным формирование словаря иностранных слов в узбекском языке, толковый словарь заимствований периода независимости, словарь неологизмов.

Ключевые слова: словарь, значение, толковый словарь, заимствование, лексика, семантический, узбекский язык, описание

LEXICOGRAPHIC INTERPRETATION OF NEW BORROWINGS IN THE UZBEK LANGUAGE

Annotation

The article is devoted to the issue of lexicographic interpretation of new loanwords in the Uzbek language. It studies the specific problems of lexicographic description of new borrowings in the Uzbek language. It was also mentioned that specific tasks would be set to solve the problems. The most important of them is the issue of reflecting loanwords that have stabilized during the period of independence in educational and general explanatory dictionaries. It is also studied the need to create several types of dictionaries in the Uzbek language, describing the borrowings and neologisms in accordance with today's requirements. In this regard, it was recognized as possible to form a dictionary of foreign words in the Uzbek language, an explanatory dictionary of loanwords from the period of independence, a dictionary of neologisms.

Keywords: dictionary, meaning, explanatory dictionary, loan word, lexis, semantic, Uzbek language, description

Kirish. Shubhasizki, lug'atlar tom ma'noda har qanday xalqning ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan erishgan natijalari, yuksalishi va evolyusiyasini tilda aks ettirib turuvchi fenomen hisoblanadi. Lug'atning ahamiyati muayyan millatning tili va lug'at orqali shakllanadigan strukturasi bilan cheklanib qolmaydi, balki u orqali kashf etiladigan madaniyati, o'tmishi, turmush tarzi bilan ham belgilanadi.

Istiqlol davri o'zbek tilining taraqqiyoti o'zining ko'p jihatlari bilan tilshunoslarning diqqat-nazarida bo'lyapti. Ular orasida tilning leksik sathi bilan aloqador ishlarining mazmun ko'lamini boshqalariga qaraganda salmoqliroq bo'lishi ham inkor etib bo'lmaz haqiqatdir. Tabiiyki, leksika borliq manzarasini insonlarga ato etilgan ulug' ne'mat – til orqali ifodalashda etakchi rol vazifasini bajaradi hamda atrofda paydo bo'lgan innovatsiyalarni o'zida tez shakllantira oladi. Albatta, bunday innovatsiyalar til va tafakkur mutanosibligida yuz beradi. Biroq bu holatda tafakkurni ideallashtirib, tilni unga shakl sifatida bog'lab qo'yilishi ham maqbul emas. Professor Sh.Safarov yozganidek, "aslida "noverbal tafakkur"ning qanday yuzaga kelishini tasavvur qilish qiyin,

chunki borliq haqidagi fikrni faqat lisoniy shakllar vositasida o'qiy olamiz... Shunday ekan, tafakkur faoliyatini uning maqsadidan ajratib qo'yish insofdan emas"[1]. Shuningdek, N.Mahmudov ta'biri bilan aytganda esa, "shubhasizki, milliy ong milliy tilsiz mavjud bo'la olmaydi, bu esa tilshunoslikda e'tirof etib bo'lingan haqiqat"[2]. Ta'kidlanganidek, tilning bu jarayondagi vazifasi paydo bo'lgan mental tushunchalarni - konseptlarni ifodalash bilangina cheklanib qolmaydi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Hozirgi paytda o'zbek tilidagi yangi o'zlashmalarning leksikografik masalalari ham kun tartibidagi vazifalarga aylandi, deyish to'g'ri bo'ladi. Ayniqsa, yangi o'zlashmalarning leksikografik tavsifi, umumiy va o'quv izohli lug'atlarida berilishi kabilar til va ta'lim jarayoni uchun birdek ahamiyatga ega.

So'z o'zlashtirishga asos bo'lga omil va uning motiv chegarasini belgilash murakkab masalalardan sanaladi. Bu haqda o'zlashma so'zlarni maxsus o'rgangan olim U.Qo'ziev shunday fikrlarni keltiradi: "So'z o'zlashtirish va uning milliy tilga singishi yangi tushunchaning ayni shu jamiyat bag'rida yuzaga kelmagani, yangi so'zga tilda semantik va shaklan

muqobil yo'qligi, asimetriya hodisasi, taqlid, ibrat olish va boshqa psixologik omillar natijasida amalga oshadi[3].

Hozirgi kunda rus leksikografiyasida mustaqil yo'nalish – neografiya shakllangani e'tirof etiladi. Yangi yo'nalishning maqsadi neologizm lug'atlarini tuzishdan iborat. E.A.Jdanovning yozishicha, har xil turdagi lug'atlarda neologizmlarning namoyon bo'lishi yangi leksik birliklarning qo'llanilishining turli bosqichlarini aks ettiradi. Birinchi marta foydalanishda qayd etilgan, shuningdek, uzual va okkasionallikning ajralish chizig'ida joylashgan so'zlar yillik lug'atlarga, ma'lum saralanishlar asosida esa o'n yillik lug'atlarga qo'shiladi. Faol qo'llanishda bo'lganlari esa dinamik lug'atlarda qayd etiladi, natijada uzus va leksikografiyada barqarorlashgan so'zlar adabiy tilning izohli lug'atlariga kiritiladi[4]. Dinamik lug'atlarning leksika uchun ahamiyati yuqori bo'lib, uning yuksak namunasi sifatida "XXI asr boshlarida rus tilining izohli lug'ati. Aktual leksika" asari e'tirof etiladi[5].

G.N.Sklyarevskaya tahriri ostidagi seriyali uchta izohli lug'at ("Толковый словарь русского языка конца XX века: Языковые изменения" (1998), "Толковый словарь современного русского языка: Языковые изменения конца XX столетия" (2001), "Толковый словарь русского языка начала XXI века" (2006))da leksikadagi dinamik jarayonni davrlar kesimida qiyosiy tahlil va talqin etish imkoniyati mavjud. Bu izohli lug'atlar tilning XX asr oxiri, XX asrning eng so'nggi yillari va XXI asr boshlaridagi faol qo'llanadigan so'zlarini qamrab olgan. Lug'atga kiritilgan so'z batafsil va turlicha ma'lumotlar ega. N.Lukyanova lug'atga bergan taqrizida ta'kidlanganidek, unda so'zning izohi, misollar – iqtiboslar bilan dalillangani, qomusiy ma'lumoti, uslubi, qo'llanish xususiyatlari, etimologiyasi, sinonimi, antonimi, varianti, turg'un birikmasi, (zarurat tug'ilganda) tarixiy kechmishi haqida etarlicha tushuntirishlar berilgan[6]. Muhimi, lug'at o'zlashma so'z semantikasidagi faollashuv, pasayish, qayta jonlanish, eskirish kabi o'zgarishlarni xronologik tarzda tadqiq etish uchun ham zamin yaratadi. Shunga ko'ra bunday dinamik lug'atlardan soha mutaxassislaridan tashqari talaba, ijodkor, jurnalist va tilga qiziquvchilar ham foylanish mumkinligi tavsiya etilgan. Aytish lozimki, aynan shunday lug'atlarni o'zbek tili leksik bazasi doirasida ham yaratish bugungi kunning eng dolzarb vazifalaridan biri bo'lishi kerak.

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'lumki, tavsifiy metod jarayonidagi hodisalar boshqa turdagi metodlar uchun tayanch vazifasini bajaradi. Tavsifiy metodda komponent tahlil va kontekstual tahlil jarayoni muhim ahamiyat kasb etadi. O'zbek tilidagi yangi o'zlashmalarning leksikografik tavsifi haqida gap borar ekan, uning o'ziga xos muammolarini belgilab olish va undan kelib chiqqan holda bajariladigan vazifalarni aniqlashtirish talab etiladi.

Ma'lumki, kishilik ongida shakllangan har bir yangi tushuncha uchun unga mos yangi grafik shakl tanlash tamoyili doim ham til manfaati uchun xizmat qilmaydi. Qolaversa, hosila ma'no va uni yuzaga keltiruvchi (nisbiy) bosh ma'no birgalikda muayyan sistema hisoblanadi va "umumlashtirish va tejamkorlik qonuni asosida ma'nolar umumlashtiriladi va ixcham ko'rinish kasb etadi"[7].

Tilshunolar lug'atlarning ahamiyatini funksional va pragmatik xususiyatlariga ko'ra turlicha vazifalar asosida belgilaydilar. Shunga qaramay, ulardan eng muhimlari sifatida "ona tili va boshqa tillarni o'rgatish, ona tilini tasvirlash va me'yorlashtirish, tillar va madaniyatlararo munosabatni ta'minlash, til leksikasini ilmiy tekshirish va talqin qilish"[8] kabilar ustuvor tendensiyalar sanaladi. Aytish mumkinki, bu jarayonda leksikograflar "bugungi kunda zamonaviy tipdagi yangi avlod antropotsentrik o'quv lug'atlarining yangi-yangi janrlarini yaratish nazariyasi va amaliyoti bilan shug'ullanmoqda"[9].

Tahlil va natijalar. Umumiy lug'atlar va o'quv lug'atlari o'zaro uzviylikdagi lingvodidaktik vositalar bo'lib, ta'lim va tarbiya jarayonida ularning umumiy jihatlari ko'p. Biroq leksikograflar umumiy (akademik) lug'atlar va o'quv lug'atlarini taqqoslaganda umumiylikdan xususiylikka qarab ish tush to'g'ri bo'lmaydi, degan xulosa asosida munosabat bildirishadi. Aniqroq aytganda, o'quv lug'atlarning yaratilishi tom ma'noda umumiy lug'atlarga asoslanib qolmasligi kerak. Chunki o'quv lug'atlari bevosita o'quv jarayoniga bog'liq bo'lib, ularning o'ziga xos afzalligi ham aynan shu bilan belgilanadi. Qisqasi, o'quv lug'ati umumiy lug'atlar kabi keng, katta hajmli bo'lmisligi mumkin, biroq mazmun-mohiyati jihatdan salmoqli vazifani bajaradi.

O'quv lug'atidan farqli o'laroq, akademik lug'at turli yoshdagi foydalanuvchilar uchun ham ahamiyatli bo'ladi. Unga yosh chegarasining qat'iy mezon belgilanishi zarur emas. Balki undan foydalanuvchining kreativ fikrlash qobiliyat darajasi muhim hisoblanadi. Shunga ko'ra, umumiy lug'atlar o'quvchi, talaba, o'qituvchi, yaqin soha mutaxassislari, qolaversa, keng foydalanuvchilar ommasiga mo'ljallanadi.

Leksikaning dinamik jarayonida izohli lug'atda mavjud so'zlarning statusi o'ziga xos tarzda o'zgarish kasb etib turadi. Bu holat ko'proq yangi paydo bo'layotgan polisemantik hodisalarning lug'atlarda aniq aks ettirish ehtiyojini paydo qiladi. Buning murakkab jihati o'zlashma xarakterdagi polisemantik birlik bosh va hosila ma'nolarining o'zaro aloqadorligini aniqlash va shu aloqadorlik zanjiri asosida ketma-ket joylashtirishdir. Biroq leksemaning bosh ma'nosini belgilashda so'zning manba tildagi to'g'ri ma'nosi yoki etimologik ma'nosiga asoslanish shart emas, balki so'z qabul qiluvchi tildagi relevant referentni hisobga olgandagina kutilgan samarani beradi. Demak, polisemantik so'zda bosh ma'no o'ziga bevosita yoki bilvosita biriktirish qobiliyati mavjud bo'lgan, o'zaro aloqadorlik asosida markaziy o'rinda turuvchi ma'nodir.

Yangi o'zlashmalarning imlo masalasi ham leksikograflarning kun tartibidan tushmasligi kerak. Odatda lug'atlar me'yoriylik tamoyiliga amal qiladi. Xususan, izohli lug'at so'zning tushuncha shaklidan lingvistik ifodaga o'tkazish vazifasi bilan shug'ullanadi. Biroq unda adabiy tilning orfografik, orfoepik, uslubiy kabi me'yorlari uchun tanlangan normalar ham ahamiyat kasb etadi.

O'zbek leksikografisida zamonaviy o'zlashma so'zlar lug'atini yaratish masalasi lug'atchilik borasidagi eng muhim amaliy vazifalardan biridir. Hozirga qadar O.Usmonovning "Qisqacha internatsional so'zlar lug'ati" (Toshkent, O'zdnashr, 1959), O.Usmonov, R.Doniyorovlarning "O'zbek tilidagi ruscha-internatsional o'zlashtirma so'zlar izohli lug'ati" (Toshkent, Fan, 1965), O.Usmonov, R.Doniyorovlarning "O'zbek tilidagi ruscha-internatsional o'zlashtirma so'zlar izohli lug'ati" (tuzatilgan va to'ldirilgan ikkinchi nashri. Toshkent, Fan, 1979), Y.Hamraevaning "O'zbek tilining o'zlashma so'zlar o'quv izohli lug'ati" (Toshkent, Yangi asr avlodi, 2009) va boshqa ayrim lug'atlar alohida ahamiyatga ega. Biroq zamonaviy tipdagi, bugungi kun talablariga javob bera oladigan o'zlashma so'zlar lug'atlarini yaratish kun tartibidagi vazifa bo'lib qolyapti.

So'nggi paytlarda o'zlashma so'zlarning orfografiyasi nafaqat mutaxassislar, balki keng jamoatchilik orasidagi bahs-munozaralarga sabab bo'layotgani ham sir emas. Bu holat ayrim o'rinlarda til normalarini o'zaro qorishtirish bilan ham bog'liq. Ta'kidlanganidek, ayrim o'rinlarda "tilning orfoepik va lug'aviy me'yorlari vazifasi imloviy me'yordan talab qilinadi. Holbuki, vulkanmi yoki vulqon, omixtami yoki omuxta deb aytishning qaysi biri me'yor ekanini, avvalo, orfoepiya qoidalarini belgilashi lozim. Xuddi shuningdek, tepag'on va tepong'ichdan qaysisi maqbulligini baholash morfologik, aniqrog'i, so'z yasash me'yorining ishidir. Imlo lug'atining vazifasi esa, keltirilgan variant va ekvivalentlardan

qaysi biri maqbul deb topilsa, o'sha so'zning to'g'ri yozilishini belgilash hamda lug'atga kiritish sanaladi"[10].

Mustaqillik davri o'zlashmalari o'ziga xos sinergetik jarayon mahsuli ekan, ular o'z-o'zini tashkil etuvchilar sifatida katta yoki kichik doirada bo'lsa ham, mavzuviy guruhlar asosida shakllanyapti. Guruhlarning shakllanishi dinamik xarakterda bo'lib, ular ochiq sistema va davomiylik holatida bo'ladi. Yaqin yillardagina o'zlashgan birgina kriptovalyuta birligining manba tilda qurshov leksemalari hisob-kitob qilinsa, har qanday til leksikasi tarkibiga 10 mingdan 20 minggacha bo'lgan raqamli valyuta nomlarini kiritish imkoniyati mavjud.

O'zlashma so'zlarning raqamli media orqali keng tarqalishi ma'lum ma'noda tildagi muvozatning o'zgarishiga sabab bo'lyapti. Bu ayniqsa mazmuniy ravishda tilning leksik-semantik sathiga aloqador bo'lsa-da, shakliiy jihati esa orfografik tamoyillarga asoslanadi.

O'zlashmalarning lug'atlarga kiritilishi bilan bog'liq muammolar sifatida chiziqli so'zlar, ajratib yozish, qo'shib yozish, qisqartmalar, ayrim AKT terminlarining kirill yozuvida ifodalash, ayrim o'zlashmalarning turkumini belgilash, ijtimoiy tarmoqlar orqali shakllanayotgan o'zlashma xarakterdagi yoshlar slengi kabilarni ko'rsatish mumkin.

O'zbek tili orfografiyasi nuqtai nazaridan chiziqli so'zlar imlosi ko'proq juft va takror so'zlar tuzilishini tashkil etadi. Sifat darajasini hosil qilish, ba'zi qo'shimcha yuklamalar, arab raqami orqali hosil qilinadigan tartib sonlar imlosi jarayoni va boshqa ayrim istisnolarni hisobga olmaganda chiziqli bilan yozish amaliyoti juft va takror so'zlar uchun ahamiyatli hisoblanadi. Shunga qaramay o'zlashma birliklar orasida Wi-Fi, Hi-tech, Power-point kabi chiziqli so'zlar ham mavjudki, ularni muayyan umumiyliklar asosida guruhlab, chiziqli bilan yozilishini imlo qoidalariga asosida belgilash, tushuntirish talab etiladi.

O'zlashmalar tilning leksik tizimidan o'rin olar ekan, ulardan ayrimlarining izohli lug'atlarda turkumlik xususiyatini

aniq ko'rsatish uchun zarurat seziladi. O'quv izohli lug'atlarda, masalan, onlayn, oflayn, bestseller, mutant, kreativ, flagman kabi so'zlarning shunday tavsifiga alohida ehtiyoj bor. Bunday talqin odatda o'quvchilarni aniqroq tasavvur qilish va tushunishiga imkon yaratadi. To'g'ri, o'zbek tilining ichki manbasidagi ayrim so'zlar ham birgina turkum doirasida qabul qilinmagan. Masalan, issiq, aylana, teshik, bo'lak kabi so'zlarda otlik va sifatlik xususiyatlari mavjudligi izohli lug'atda ham aks etgan. Shunday bo'lsa-da, ularning lug'atdagi bosh ma'nosidan kelib chiqib, turkumini belgilash an'anaga aylangan. Bunday o'rinlarda izohli lug'atdagi polisemantik so'z har bir ma'nosining qaysi turkumga tegishligi aynan ko'rsatilgan. Ularni talqin (qabul) qilish ko'nikmasi maktab o'quvchilaridan tortib, tilshunos va mutaxassislargacha shakllanib ulgurgan. Biroq o'zlashmalar tilda yangi paydo bo'lgan birliklar ekan, ularga semantik va funksional xususiyatlari asosida yondashib, ba'zilarining lug'atlarda turkumini ham aniq ko'rsatib o'tish to'g'ri yondashuv bo'ladi.

Xulosa. Bugungi kun o'zbek tili leksikasidagi o'zlashmalarni va neologizmlarini tavsiflab beradigan bir necha turdagi lug'atlarni yaratishga ehtiyoj mavjud. Aniqroq aytganda, ular o'zbek tili leksikasidagi o'zlashma so'zlar lug'ati va o'zbek tilining mustaqillik davri o'zlashmalari lug'ati va neologizmlar lug'ati kabilarni asosida shakllantirilishi kerak.

Xulosa sifatida aytish mumkinki, o'zbek tilidagi yangi o'zlashmalarni leksikografik tavsiflashning o'ziga xos muammolari mavjud. Ularning hal etilishi aniq vazifalar bilan belgilanishi lozim. Bajariladigan vazifalardan eng muhimi, barqarorlashgan istiqbol davri o'zlashmalarini o'quv va umumiy izohli lug'atlarda aks ettirish, lug'atlarda mavjudlarini esa ma'no hajmi kengayishi yoki torayishiga muvofiq leksikografik tavsiflashdan iborat.

АДАБИЁТЛАР

1. Safarov Sh. Semantika. Toshkent: O'zbekiston milliy ensiklopediyasi, 2013. –B. 270.
2. Mahmudov N. Olamning lisoniy manzarasi va so'z o'zlashtirish // O'zbek tili va adabiyoti. 2015. №3. – B. 4.
3. Qo'ziyev U.Y. O'zbek tilidagi izohli lug'atlarda o'zlashma so'zlar tadqiqi: filol. fan. bo'yicha falsafa doktori (PhD)...diss. –Namangan, 2018. –B. 34.
4. Жданова Е.А. Лексикографическая фиксация неологизмов в словарях разных типов // Вестн. Нижегород. ун-та им. Н.И.Лобачевского. – 2012. № 3-1. –С. 391
5. Складарская Г.Н., Ваулина Е.Ю., Ткачева И.О., Фивейская Е.А. / Толковый словарь русского языка начала XXI века. Актуальная лексика / Под ред. Г.Н.Складарской. ЭКСМО, 2006. – 1136 с. <https://elibrary.ru/iafhoz>
6. Hakimova M. Semasiologiya. Toshkent, 2008. –B. 52.
7. Sayfullayeva R.R., Mengliyev B.R., Boqiyeva G.H., Qurbonova M.M., Yunusova Z.Q., Abuzalova M.Q. Hozirgi o'zbek adabiy tili. O'quv qo'llanma. – Toshkent, 2006. – B. 125.
8. Bahridinova B.M. O'zbekistonda o'quv lug'atchiligi: lingvistik asoslari, tarixi va istiqbollari: filol.fan... doktori (DSc) diss. – Samarqand. 2020., –B. 21.
9. O'zbek tilining imlo lug'ati. Madvaliyev A., Begmatov E. –T.: Akademnashr, 2013. –B. 8.

Дилдора ЭШМУРАТОВА,
Термиз давлат университети мустақил тадқиқодчиси
E-mail: dildorurolovna@gmail.com

ТерДУ доценти Н.Панжиева тақризи асосида

ИНГЛИЗ ВА ЎЗБЕК ТИЛЛАРИДА ТЕОНИМ КОМПОНЕНТЛИ ФРАЗЕОЛОГИК БИРЛИКЛАРНИНГ СЕМАНТИК ХУСУСИЯТЛАРИ

Аннотация

Ушбу мақолада инглиз ва ўзбек тилларида теоним компонентли фразеологик бирликлар шаклланишининг грамматик хусусиятлари қиёсий таҳлил этилган. Шунингдек, инглиз ва ўзбек бадиий матнларида теоним компонентли фразеологик бирликларнинг грамматик хусусиятлари лингвомаданий таҳлили амалга оширилган ва лисоний, мантикий хусусиятлари ҳақида фикр юритилган. Инглиз ва ўзбек тилшунослигида дин ва фразеология ўртасидаги алоқани ўрганишга бағишланган ишлар қисқача таҳлил қилинади, диний фразеологизмлар таркибида иштирок этувчи ўзбек ва инглиз тилларидаги диний лексика мавзу жиҳатдан таснифланиб, лексик сатҳ ижтимоий чекланган лексикадан умумхалқ ишлатадиган лексикага ўтиб бораётгани ва қўлланиш соҳаси кенгайиб бораётганлиги ҳақида сўз юритилади.

Калит сўзлар: инглиз ва ўзбек тиллари, теоним компонент, диний фразеологик бирлик, грамматик хусусият, лингвомаданий таҳлил, лисоний ва мантикий хусусиятлар.

СЕМАНТИЧЕСКИЕ ОСОБЕННОСТИ ФОНЕСОЛОГИЧЕСКИХ ЕДИНИЦ С КОМПОНЕНТОМ ТЕОНИМА В АНГЛИЙСКОМ И УЗБЕКСКОМ ЯЗЫКАХ

Аннотация

В данной статье проводится сравнительный анализ грамматических особенностей образования фразеологизмов с теонимическими компонентами в английском и узбекском языках. Также проводится лингвокультурологический анализ грамматических особенностей фразеологизмов с теонимическим компонентом в английских и узбекских художественных текстах, рассматриваются лингвологические особенности. Дан краткий анализ изучения взаимосвязи религии и фразеологии в английской и узбекской лингвистике.

Ключевые слова: английский и узбекский языки, теонимический компонент, религиозный фразеологизм, грамматическая особенность, лингвокультурологический анализ, лингвологические признаки.

SEMANTIC FEATURES OF PHONESOLOGICAL UNITS WITH A THEONYM COMPONENT IN THE ENGLISH AND UZBEK LANGUAGES

Annotation

This article provides a comparative analysis of the grammatical features of the formation of phraseological units with theonymic components in the English and Uzbek languages. A linguoculturological analysis of the grammatical features of phraseological units with a theonymic component in English and Uzbek literary texts is also carried out, linguological features are considered. A brief analysis of the study of the relationship between religion and phraseology in English and Uzbek linguistics is given.

Keywords: english and Uzbek languages, theonymic component, religious phraseology, grammatical feature, linguocultural analysis, linguological features.

Кириш. Фразеологик бирликларда концептуал стереотипларнинг ўзбек фразеологиясида тавсифи фразеологизмларнинг пайдо бўлиши ва шаклланиши, биринчидан, тарихий жараёнлар, ижтимоий муҳит, ижтимоийсиёсий ҳаёт, сиёсий-маънавий қарашлар, иккинчидан лисоний, яъни тилнинг прагматик қонун-қоидалари каби омиллар билан узвий алоқадордир.

Маълумки, фразеологик бирликлар дейилганда, тилда тайёр ҳолда мавжуд бўлган ва нутққа шундайлигича олиб қилинадиган, шаклан сўз бирикмаси ёки гапга ўхшайдиган, мазмунни кўчма маънога асосланган тил бирликларини ёки луғавий бирликларни тушунамиз. Ҳозирги ўзбек фразеологияси фанида қабул қилинган қарашларга кўра, фразеологик бирликлар муайян нутққа қиритилгунга қадар ҳам мазмун, ҳам ифода панида шаклланиб бўлган ва тил истеъмолчилари томонидан шу ҳолатда англаб етилган ҳамда қабул қилинган бўлади. Бунинг маъноси шуки, ФБларнинг нутққа тайёр ҳолда олиб қилиниши уларни тил ҳодисаси сифатида эътироф этишимизни тақозо этади. Қўпчилик тадқиқотчиларнинг уларни тил бирлиги дейилишида масаланинг ана шу жиҳатини эътиборга олишган. Ҳатто Ф.де Соссюр ҳам «Умумий тилшунослик курси» асарида тилда шундай

тайёр бирикмалар борки, уларнинг узул характерни маъноси ва синтактик хусусиятидан келиб чиқади. ...бундай бирикмалар тайёр ҳолда, анъанага кўра қўлланади, деган эди [1]. Шунга кўра концептуал кўрсаткичли фразеологик бирликларни прагматик маъно доимо тингловчига қаратилган бўлиб, тингловчининг фёъл-атвориға, шахсиятига ижобий ёки салбий тарзда таъсир кўрсатади. Бу эса, ўзбек тилида фразеологик бирликларнинг тўлиқ прагматик маъно компонентларининг шаклланишига асос бўлади.

Адабиётлар таҳлили ва методология. Фразеологик бирликларнинг манбалари ва келиб чиқиши тўғрисида тилшуносларнинг фикри жуда хилма-хилдир ва табиийки, фразеология жуда мураккаб лингвистик масала бўлиб кўринади. Шунга қарамай, ушбу лингвистик соҳада ишлайдиган барча тилшунослар учун муҳим вазифа – фразеологик бирликнинг етимологик манбасини янада чуқурроқ очиб беришда саъй-ҳаракатларни ва манфаатларни бирлаштиришдир. Л.П.Смит, А.В.Кунин, Б.А.Ларин, Л.П.Постушенко ва бошқаларнинг асарлари фразеологик бирликларнинг манбалари ва келиб чиқиши билан боғлиқ қўплаб қизиқарли маълумотларни очиб берди [2]. Фақатгина XX асрнинг бошларида мустақил

лингвистика қоидаларига кўра фразеологияларни ажратиш учун дастлабки низомлар яратилди. В.В.Виноградов ўз изланишларини натижасида фразеологизм ҳақида шундай деган эди: "Тил луғат таркибига кирадиган сўзларнинг бойиш ва мураккаблашув моҳиятига тўхталиб ўтиш жуда зарур, чунки тилнинг луғат таркибига оид сўзларнинг семантик ривожланиши стандарт тил фразеологиясини бойитиш билан боғлиқ"[2].

Тилдаги барча сўзлар, иборалар йиғиндиси ва тилнинг луғат таркибига тегишли сўзларда мажозий маъноларнинг шаклланиши ва кенгайиши натижасида тил лексикасига киритилган фразеологик бирликлар ҳосил бўлади. Маълумки, луғат ва иборалар тўпламидаги барча фразеологик бирликлар бошқа тилларда ҳам ўз эквивалентига эга. Фразеологик бирликлар ўзларининг тўлиқлиги, ишлатилиш қулайлиги, ихчам ва нафислиги билан бошқа тил бирликларида катта фарқ қилади.

Ўзбек тилшунослигида Д.Ашурова, Ш.Сафаров, Ў.Юсупов, А. Абдуазизов, А.Маматов, Н.Джусупов, Г.Атаханова, А.Таджибаева, Н.Тўхтаходжаеванинг тадқиқотларида инглиз ва ўзбек тилларида фразеологик бирликлар шаклланишининг грамматик хусусиятлари таҳлили кўрилган[3].

Ш.Рахматуллаев ўзбек тилида фразеологизмлар бўйича тадқиқотчи бўлган. Олим фразеологик бирликларни семантик жиҳатдан ажратиб, уларни уч турга ажратди: фразеологик яхлитлик, аралашма ва кириш. Ш.Рахматуллаевнинг фикрига кўра, бу сўзларнинг маъноси фразеологик яхлитлик деб аталадиган ушбу тушунчаларга асосланган иборанинг маъносига боғлиқ. Масалан: *to stich before the wedding; earthly sky*[4].

Натижалар ва амалий мисоллар. Теонимлар тил факти сифатида мавжуд бўлиб, ўзбек тилининг бошқа бирликлари каби теонимик лексемалар лексик маънога эга. Бундан ташқари, теонимларнинг маъноси номинатив функция билан чекланмайди. Булар субъект–контсептуал маънога эга бўлган номлар, уларда турли хил лексик маъноларни ташкил этувчи, тўғри ном ҳақидаги одатий фикрларни йўқ қиладиган дифференциал компонентлар ажралиб туради. Шунинг учун ҳам ўзига хос исм ва умумий от ўртасидаги чегара теонимикада жуда суюқ. Теонимлар, анъанага кўра, биз "теонимлар тўплами" сифатида талқин қиламиз. Ушбу ибора луғатларда ҳам, илмий адабиётларда ҳам қабул қилинган.

Теонимия: 1) теонимик номлар мажмуи; 2) худолар, руҳларнинг ўзига хос ва умумий номларининг луғавий маъноларини уларнинг тизимли ташкил этилиши, фаолияти, эволюцияси, этимологияси, шунингдек, тегишли ва умумий лексиканинг бошқа категориялари билан боғлиқ ҳолда ўрганувчи лексикология[5].

Дунё тилшунослигида диний матнлар лексикаси ва фразеологияси, диний лексик бирликларнинг луғавий–маъновий, услубий хусусиятларини тадқиқ этиш, уларни мавзуй жиҳатдан тасниф қилиш борасида салмоқли ишлар амалга оширилган. Ҳар қандай тилдаги диний матнлар минг йилликлар давомида лингвистик тадқиқот объектига айлантирилиши натижасида кўплаб илмий кузатишлар юзага келган. Диний матнлар ер юзида асрлар давомида умргузаронлик қилган инсониятни ҳамиша яхшиликка, эзгуликка, аҳилликка, дўсту биродарликка даъват қилган, инсоний фазилатларни улуғлашга қаратилганлиги билан эътиборга молик. Шу нуқтаи назардан, диний матнларнинг тил хусусиятлари ва луғавий таркибини янада кенгрок ўрганиш, ўзига хос услубий хосланишини лингвистик муаммо сифатида тадқиқ этиш ҳамда бундан дунё илмий жамоатчилигини хабардор этиш заруратини юзага келтиради.

Махмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида теологик тушунчаларга берилган мукамал изоҳлар туркий тилшуносликда мавзу доирасида олиб

борилган кузатишларнинг ғоятда қадимий эканлигини тасдиқлайди [5].

Теонимия – бизнингча, ономастик эмас, балки лексик маконнинг ҳам ўзига хос секторидир. У ўзининг махсус ўрганиш предметиға эга бўлиб, у нафақат тематик белгилар (теонимлар махсус тематик гуруҳ сифатида), балки теонимияни бутун луғатдан ажратиб турувчи таркибий ва семантик хусусиятлар билан ҳам белгиланади.

Анъанага кўра, теонимлар худоларнинг ўзига хос номлари сифатида кўриб чиқилади.

Ислом динининг бошқа динлар билан муносабатларидаги таҳлили худолар, қахрамонлар, одамларнинг қилмишлари мифология ва диннинг объектига айланишини исботлайди. Шунингдек, рамзлар, атрибутлар даражасида, бу нафақат мифологик ва диний тушунчалар, тушунчаларнинг ўзига хослиги ҳақида гапиради, балки мифологик ва диний ўзаро боғлиқлик тизимини яратади.

Ўзбек тилининг теонимик луғати турли даврларнинг таъсирига эга. Ўзбек ва инглиз тилининг теонимик луғати лингвистик материални ўрганиш жараёнида нутқ ҳолатларида қайд этилган исм ва апелляция (умумий ном) ўртасида чегара чизиги аниқланди.

Диний луғатдан фойдаланиш частотасини таҳлил қилиш бир қатор нақшларни аниқлаш имконини берди. "Худо" лексемасининг энг кўп қўлланилиши, нафақат тилда, балки адабиётда луғавий даражада фойдаланган энг машхур сўздир.

Кейинги йилларда мамлакатимизда диний эътиқод эркинлиги қарор топганлиги, исломий маънавий–маърифий асарларнинг кенг кўламда ўрганилаётгани ва чоп этилаётгани, илмий тадқиқотлар олиб борилаётгани тилимизда арабча сўзларнинг, теонимик терминологиянинг фаоллашувга олиб келганлиги муносабати билан ўзбек тили имлоси ва талаффузида пайдо бўлган муаммолар ҳақида сўз юритилади. Масалан, ўзбек тилида шу пайтга қадар Оллоҳ–номҳаP, رحمان–михаP, رحيم, رحيم, رسول–ралмон нагъанелек билизё адизрат رسول талаффузида муайян фонетик ўзгаришлар, яъни о→а, а→о алмашинуви содир бўлмоқда. Оллоҳ – Аллоҳ, Раҳмон – Роҳман, Раҳим – Роҳим, Расул – Росул тарзида ёзилмоқда ва талаффуз этилмоқда.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида диний матнлар ёзилиши ва талаффузи билан боғлиқ бўлган бу каби муаммоларнинг мавжудлиги ижобий ҳодиса эмас. Ушбу мазмундаги матнларнинг чуқур илмий таҳлили, имлоси ва талаффузи борасида бериладиган аниқ амалий тавсияларгина бу муаммоларнинг бартараф этилишига олиб келиши мумкин. Уларнинг бартараф этилишига тилимизнинг яшаш қонуниятларига таянган ҳолда ёндашиш тўғри бўлади, деб ҳисоблаймиз. Аммо бу қондан ҳамма сўзларга ҳам татбиқ этиш маъқул эмас. Масалан, имло луғатларимизда қайд этилган воиз–واعظ, имон–إيمان, лаин–минок, لا ین، сингари сўзларни войиз, иймон, лайин, қойим тарзида ёзиш ҳаттоликка олиб келмайди, аксинча, мақсадга мувофиқ бўлади.

Ўзбеклар бошқа барча мусулмон халқлар каби олий зот, сажда қилишнинг бош объекти бўлган Яратувчини Аллоҳ деб аташади (Аллоҳга шукр; Аллоҳ билгувчи; Аллоҳ ҳақи ва х.к.). Аллоҳ ҳар ишга кодир, ўз иродасига кўра оламни яратган ва уни бошқариб турувчи илоҳ сифатида идрок қилинади. Ўзбек тилида Аллоҳ сўзи бош ҳарф билан ёзилади ҳамда қатор туркий тиллардаги каби Худо, Аллоҳ Таоло, Парвардигор, Рабби каби вариантларга эга (Худо берган; Худо билади; Худога топширмоқ; Худога шукур; Худо ёрлақди; Худо кўп кўрди; Худо кўрсатмасин; Худо кўтарсин; Худонинг берган куни; Худо олсин; Худо сакласин; Худо урган; Худо урди; Худо урди–кетди; Худо урдими; Худо урсин; Худо хайр берсин; Худо хоҳласа; Худо ҳақи ва х.к.) [6].

Илоҳ сўзи ҳам Аллоҳ сўзи билан синоним сифатида қўлланилиши маълум бўлиб, бунинг ўзбек ва бошқа баъзи туркий тиллардаги луғатларда акс этганини кўриш мумкин.

Инглиз тилида эса Bad лексемаси марказий ўринни эгаллайди (Bad is a witness; Glory to Bad; Bad forbid; Bad help; Inscrutable are the ways of the Lord). Шунингдек, King of Glory, Prince of Peace, Heavenly Father, Heaven, Almighty, Almighty, Life-Giver, Almighty, Protector, Builder, Lord, Lord God, Eternal, Providence, Creator, Creator, Power, Omnipresent, King of Heaven ва ҳ.к. синонимлари мавжуд[7].

Таъкидлаш жоизки, ўзбек тилида араб тилидан кириб келган шайтон, иблис, жин, Мункарнакир, Азроил, Дажжол (шайтон васвасаси; шайтоний хирс; шайтони лаин; жин урмоқ; жин чалмоқ; жини кўзимоқ; жини суймас; Мункарнакир гурзисидек ва ҳ.к.) каби персонажлар диний манбаларда ўзига хос тасвирланган ва кўпчилик улар ҳақида етарлича маълумотга эга ҳамда кишилар томонидан Аллоҳга қарама-қарши кучлар сифатида талкин қилинади[6].

Буларнинг ичида шайтон ва жин сўзлари фаол қўлланилади. Масалан, сўзлашув ва фольклорда кўпинча «жин кампир», «ажина» каби лексемаларни кўп учратиш мумкин.

Инглиз тили учун хос бўлган дўзахнинг кучлари Lord Gargi каби бўлиб, Lord Gargi фразеологик бирлигининг бир қисмидир. deuce лексикаси шайтон фразеологик биримаси сифатида у билан англашинади. Fiend шунингдек, шайтоннинг эскирган номларига тегишли[7].

Нариги дунё билан боғлиқ жой ва воқеалар номлари семантик гуруҳ ўзбек тили теонимик лексикасининг анча қисмини ўз ичига олади: охират, жаннат, дўзах, маҳшар, заққум, қилқўприк, қиёмат, кавсар булоғи, охир замон, шунингдек, Худо, пайғамбарлар ва авлиёлар амалга ошира оладиган ғайритабиий ишлар каромат, мўъжиза қиёмат-қойим қилмоқ, қиёматгача қараз; қиёматлик дўст; жаннати инсон; жаннатмакон ер; жаннат эшиклари; жаннатбахш роҳат; охирати куймоқ; охирати обод бўлсин; дўзах олови; дўзах инсон; дўзах азоби; маҳшар қуни; заҳар-заққум ютмоқ; Худонинг каромати билан; каромат кўрсатмоқ; мўъжиза кўрсатмоқ ва ҳ.к.) [6].

Ўзбек лисоний олами манзараси учун икки дунё тушунчаси хос – бу дунё ва у дунё. Ўзбеклар ушбу дунёларни фоний (ўткинчи) ва бокий (абдий) дунёлар ҳам дейишади. Мазкур икки дунё бевосита инсоннинг тириклигидаги ҳаётини дунёси билан боғлиқ ва бу дунёдаги турмуш қонуналарини акс эттиради.

Инглиз тилида paradise – икки фразеологик бирлик таркибига киради: (be living) in a fool's paradise – иллюзияларда, саодатли жаҳолатда яшаш [8].

Инглиз тилида сўзловчиларининг лингвистик онги ҳам охириги ҳукм ҳақидаги диний ғоялар Jugement (dernier) компоненти билан акс эттирган. au jour du jugement, chacun sera mercier et portera son panier (ҳар ким ўз хатолари учун жавоб бериши керак) [7].

Диний қонун-қоидаларга тўғри келмайдиган, уларни инкор қиладиган тушунчалар номлари: мурдор, никоҳсиз (ҳароми), фосик, ношаърий ва ҳ.к. (ношаърий бола; фосик банда).

Инглиз тилида: godless, unfaithful, vicious ва ҳ.к.

Диний лексика тавсифида илоҳиётга оид сўзлар ва религиолектизмларни фарқлаш лозим. Религиолект тил системасининг нисбатан барқарор, ижтимоий маркерланган сатҳи бўлиб, эътиқодчиларнинг чекланган гуруҳига – маълум диний жамият аъзолари учун хизмат қилади. Религиолект лексик ва фразеологик сатҳларда оламнинг теоцентриқ манзарасини акс эттиради.

Региолектизмларнинг ҳозирги замон адабий тилида эквивалентлари мавжуд, аммо сўзловчи аниқ коммуникатив вазиятда лексик ёки грамматик теоним танловини амалга оширади ва у религиолектизмга айланади. Масалан, ўзбек тилида синонимик қатордаги сўзлардан кўп ҳолатларда биттаси ўзлашган, бошқаси туркий сўз ҳисобланади.

Эътиқодчилар орасида ўзлашган ва ўз қатламга оид сўзлар параллел қўлланади, уларнинг бири илоҳиётга оид бўлса, иккинчиси умумхалқ ишлатадиган сўз бўлиши мумкин (рукуъ – ибодат пайтида сажда қилиш, савоб – олижаноб иш).

Шундай қилиб, диннинг теоним компонентли фразеологик бирликларнинг фаоллигини таҳлил қилиш миллий тилларнинг фразеологик таркиби призмаси орқали инглиз ва мусулмон халқларининг диний дунёқарашидаги умумий ва фарқли томонларини аниқлаш имконини берди.

Фразеологик бирликларни ўрганиш инглиз ва ўзбек халқларининг лингвистик онгида диннинг асосий тушунчалари, шу жумладан Худо, жисмоний кучлар, руҳ ва гуноҳ, жаннат ва дўзах, иноят, яхшилик, ёмонлик борасидаги ғоялар ҳақидаги умумий ғоялар мавжудлигини кўрсатади.

Хулоса ва тақлифлар. Ўзбекча диний теоним компонентли фразеологик бирликларнинг лингвистилистик хусусиятларини тадқиқ этиш тилшуносликдаги энг кам ўрганилган масалалардан бири бўлиб, диний лексика бўйича лисоний воситалар доирасини бошқа тилдаги бирликлар билан қиёсий ўрганиш оламнинг диний манзарасини ташкил қилувчи асосий концепт ҳисобланиб, диний фразеологизмларни грамматик жиҳатдан ўзига хослиги бу мавзунини тадқиқот объекти сифатида ўрганиш заруратини келтириб чиқаради.

АДАБИЁТЛАР

1. Фердинанд де Соссюр. Труды по языкознанию. – М.: Прогресс, 1977, с.157.
2. Кунин А.В. Курс фразеологии современного английского языка: Учеб. для ин-тов и фак. иностр. яз. 2-е изд., перераб. М.: Высшая школа, Дубна: Изд. центр «Феникс», 1996,
3. Мардиев Т.К. Инглиз ва ўзбек тилларида инсон туйғулари ифодаланишининг концептуал таҳлили, 10.00.06 – Қиёсий адабиётшунослик, чоғиштирама тилшунослик ва таржимашунослик (филология фанлари) филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Самарқанд – 2019.
4. Абдукабиров Д.И. Фразеологик бирликларнинг инглиз ва ўзбек тилларида таржима қилиниш тараккиёти, Academic research in educational sciences volume 2 | ISSUE 5 | 2021, 67-6.
5. Амонтурдиева Ш.Р. Ўзбек диний матнининг функционал-стилистик тадқиқи 10.00.01 – Ўзбек тили, Филология фанлари бўйича фалсафа доктори (PhD) диссертацияси автореферати, Самарқанд – 2020.
6. Султонова Ш.М., Диний лексика диний фразеологик бирликларнинг таркибий қисми сифатида, заҳириддин муҳаммад бобур номидаги андижон давлат университети илмий хабарнома, 2020, № 5(49)
7. Григорьева Л. Л. Фразеологическая репрезентация религиозного мира человека (на материале русского, английского и арабского языков): автореф. дисс. ... к. филол. н. Казань, 2009. 21 с.
8. Булавина С. В. Русские устойчивые словосочетания, содержащие церковно-религиозную лексику: дисс. ... к. филол. н. Воронеж, 2003. 156 с.